

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 10

БЕОГРАД
1980.

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 10

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА
ПО ПРОЈЕКТУ

СТАЛНО ПРАЂЕЊЕ ПРОМЕНА У
НАРОДНОЈ КУЛТУРИ НА СЕЛУ
1971—1975.

YU ISSN 0351-1499

INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
DE L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

**RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
TOME 10.**

Rédacteur
Prof. dr PETAR VLAHOVIĆ

Comité de rédaction
Dr VIDOSAVA STOJANČEVIĆ, Dr MILJANA RADOVANOVIĆ, Dr MILKA
JOVANOVIĆ (secrétaire), Dr DESANKA NIKOLIĆ, Dr PETAR VLAHOVIĆ,
Mr LASTA DJAPOVIĆ

Accepté à la séance du Conseil scientifique de l'Institut
le 11. XII 1979.

BEOGRAD
1980.

YU ISSN 0351-1499

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

**ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 10**

Уредник
Проф. др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ

Редакциони одбор
Др ВИДОСАВА СТОЈАНЧЕВИЋ, Др МИЉАНА РАДОВАНОВИЋ, Др МИЛКА
ЈОВАНОВИЋ (секретар), Др ДЕСАНКА НИКОЛИЋ, Др ПЕТАР
ВЛАХОВИЋ, Мр ЛАСТА БАПОВИЋ

Примљено на седници Научног већа Института
11. XII 1979.

БЕОГРАД
1980.

Лектор: Лепосава Жүнић

Превод текстова на страни језик: Андријана Гојковић и
Миливоје Исаиловић

Издаје: Етнографски институт
Српске академије наука и уметности

Тираж: 1000 примерака

Штампа: „Напредак“
Аранђеловац

**Штампано уз учешће финансијских средстава Републичке
заједнице науке Србије**

С А Д Р Ж А Ј

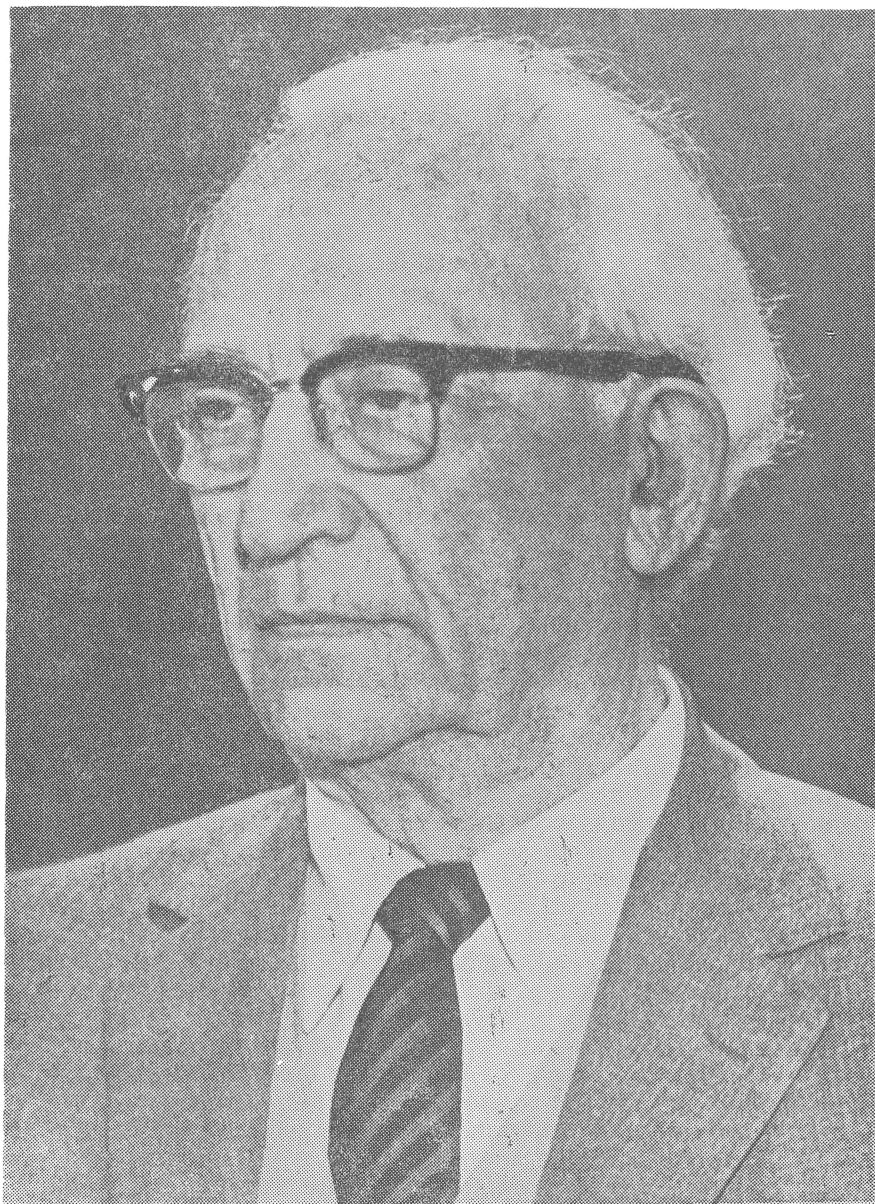
Миљана Радовановић, Синтеза архитектонско-урбанистичких и етнолошких наука у научном делу Бранислава Којића — — —	9
Милка Јовановић, Стално праћење промена у народној култури на селу, Етнографски институт САНУ 1971 — 1975 — — — — —	21
Миљана Радовановић, Основне антропогеографске одлике — — —	27
Десанка Николић, Јавне установе — — — — —	65
Бреда Влаховић, Неке карактеристике привреде — — — — —	73
Десанка Николић, Основне одлике допунског привређивања — —	83
Душан Дрљача, Промене у кући и становању — — — — —	91
Драгомир Антонић, Исхрана — — — — —	107
Милка Јовановић, Народна ношња — — — — —	111
Видосава Стојанчевић, савремене промене у традиционалним сродничким односима, браку, породичном и друштвеном обичајном животу — — — — —	117
Ласта Баповић, Нека питања из обичајног живота — — — — —	135
Миљана Радовановић и Десанка Николић, Закључна разматрања о резултатима проучавања промена у народној култури на селу у Србији (1971 — 1975) — — — — —	139
Стално праћење промена у народној култури на селу 1971 — 1975 (упитници) — — — — —	148

TABLE DES MATIÈRES

Miljana Radovanović, Synthèse des sciences architectoniques-urbanistiques et ethnologiques dans l'oeuvre scientifique de Branislav Kojić — — — — —	9
Milka Jovanović, Observation permanente des changements qui se produisent dans la culture populaire à la campagne. Institut d'Ethnologie de l'ASSA 1971 — 1975. Introduction à l'étude — — — — —	21
Miljana Radovanović, Caractéristiques fondamentales de géographie humaine — — —	27
Desanka Nikolić, Institutions publiques — facteur de la transformation sociale — —	65
Breda Vlahović, Quelques caractéristiques de l'économie — — — — —	73
Desanka Nikolić, Caractéristiques fondamentales de l'économie complémentaire — —	83
Dušan Drljača, Changements dans la maison et dans l'habitation — — — — —	91
Dragomir Antonić, Alimentation — — — — —	107
Milka Jovanović, Costume populaire — — — — —	111
Vidosava Stojančević, Changements contemporains dans les relations de parenté traditionnelles, dans le mariage, la vie familiale et les coutumes sociales — —	117
Lasta Đapović, Changements dans la vie coutumière — — — — —	135
Miljana Radovanović et Desanka Nikolić, Conclusions finales sur les résultats de l'étude des changements dans la culture populaire à la campagne en Serbie de 1971 — 1975 — — — — —	139
Observation permanente des changements qui se produisent dans la culture populaire à la campagne 1971 — 1975. (Questionnaires). — — — — —	148

Посвећено осамдесетогодишњици живота, и
педесетпетогодишњици научног рада академика Бранислава
Којића, професора Универзитета у Београду

Dédié á la célébration du 80-e anniversaire de la vie
et 55-e anniversaire de l'activité scientifique de
l'académicien Branislav Kojić, professeur de
l'Université á Belgrade

Академик Бранислав Којић

Миљана РАДОВАНОВИЋ

СИНТЕЗА АРХИТЕКТОНСКО-УРБАНИСТИЧКИХ И
ЕТНОЛОШКИХ НАУКА У НАУЧНОМ ДЕЛУ
БРАНИСЛАВА КОЈИЋА

У посвети уваженом научнику, архитекти, професору академику Браниславу Којићу, истакнутом сараднику Етнографског института од његовог оснивања 1947. године, учинићу осврт на ону страну његовог сложеног научног дела у којој су се најближе сусрела, остварујући јединствену складну целину, његова проучавања сеоске архитектуре и руризма, балканске профане архитектуре и старих балканских градова, с једне стране, са етнографским и антропогеографским проучавањима, с друге стране. На тај начин желим да истакнем место и улогу таквог методолошког поступка, такве сарадње међу наукама у стварању јединствених по значају научних синтеза Бранислава Којића о југословенској сеоској архитектури и руризму, о балканској профаној архитектури, о старим балканским градовима, о системима насеља у Србији XIX и XX века, као и архитектонско-урбанистичком преображају насеља у Србији у савремено доба. Овим разматрањем желим да уједно истакнем континуитет и узлазну линију у нашој науци XX века у проучавању насеља и старе градске и сеоске архитектуре, као и истакнуту улогу Бранислава Којића у развијању оригиналне научне мисли о предметима који припадају и културно-историјским и друштвеним наукама. Најзад, желим да истакнем да су научне синтезе Бранислава Којића, у којима су сви предмети и појаве проучавани у временски и просторно строго егзактно дефинисаним димензијама, обухватиле неколико последњих векова културне историје Србије, Југославије и Балкана, с једне стране, и, с друге стране, актуелне проблеме развитка и промена сеоске архитектуре и насеља у Србији у склопу савремених друштвених промена, што указује и на апликативне циљеве његових проучавања архитектонско-урбанистичких проблема савременог доба.

Иако се, хронолошки посматрано, Бранислав Којић још 1925. године, као млади архитекта пројектант, само четири године после завршених студија у Паризу, најпре обратио, већ у оно време ретким споменицима старе градске архитектуре, и тиме ушао у свет науке о архитектури и урбанизму, у овом осврту најпре ћу се позабавити делима Којића о сеоској архитектури и руризму. Јер, с обзиром на предмет стручно-архитектонског истраживања, као и с обзиром на карактер српских етно-

лошких наука у чијем су средишту била проучавања насеља и порекло становништва, село и начин живота његових становника, Којић је најпре у тој области отпочео остваривање великих научних синтеза.

Бранислав Којић је поставио темеље проучавању сеоске архитектуре и руризма као научним и практичним дисциплинама и увео их као наставни предмет на студијама архитектуре у Београду још 1939. године, објавивши, две године касније, дело **Архитектура српског села, Шумадија и Поморавље**,¹ у коме је сеоска архитектура приказана у њеној еволуцији од XVIII века до тога доба. Неколико година после рата и револуције објављује своју прву научну синтезу **Стара градска и сеоска архитектура у Србији**. Већ су ова наведена дела, као и више претходних студија о појединим споменицима балканске профане архитектуре, такође и сеоске архитектуре појединих предела и крајева Србије и Југославије, означавали потпуну новину, оригиналну појаву у проучавању тих предмета у нашој науци.

Нову, ширу и дубљу синтезу остварио је Којић у делу **Сеоска архитектура и руризам, теорија и елементи**.² У њему је непосредно и посредно показао и доказао дубоке везе и односе између већ дотада постојећих и развијених антропогеографских и етнографских проучавања сеоских насеља и народне архитектуре, која датирају од краја XIX века, и — савремених проучавања истих предмета и појава у области архитектонско-урбанистичке науке и струке.

„Прво су — пише Којић у уводном историјском и теоријско-методолошком осврту — етнографи и антропогеографи у својим проучавањима материјалне културе народа систематски испитивали сеоску архитектуру и руризам својим методама и у своје сврхе. Резултати ових испитивања, без обзира што они долазе индиректно, од велике су важности и за стручно познавање сеоске архитектуре и руризма у прошлости. То је још и данас основна научна литература за ове дисциплине код нас. Испитивања објављена у Српском етнографском зборнику, у Насељима српских земаља, у издањима Српске академије наука, обухватила су врло велики број разних крајева земље. Синтезу антропогеографских проучавања сеоске куће и сеоских насеља дао је Јован Цвијић у свом Балканском полуострву“³. А колико су дубоке везе проучавања сеоске архитектуре и руризма са антропогеографским основама које је Цвијић поставио у нашој науци, уочава се из Којићевих разматрања „чинилаца

1 **Шумадија и Поморавље. Архитектура српског села**, Београд 1941, 26 стр. вел. 53/47 (посебно издање)

2 **Сеоска архитектура и руризам. Теорија и елементи**. Друго издање, Београд 1973. Издавач Универзитет у Београду, стр. 260 (Прво издање објављено 1959)

3 Ibid., стр. 3 — 4

генезе и развоја⁴, као и у самом његовом појединачном приказу двеју великих основних група чинилаца — „природних односно физичко-географских“ и „друштвених“⁵ (подразумевајући ту и економске и историјско-политичке). Бранислав Којић означава их као „комплекс чинилаца велике сложености“, „због узамне повезаности, посредних деловања и временских и локалних варијација“⁶. Познавање њиховог дејства омогућује, пише Којић, „да се објасни начин настајања датих појава, да се утврде њихове законитости, ради познавања прошлости и постојећег стања и ради правилног усмеравања развитака у будућности“⁷. Ово „усмеравање развитака у будућности“ односно отварање перспективе проучавања потреба и захтева будућности представља посебну димензију Којићевог посматрања проблема сеоске архитектуре и руризма насталу у склопу модерне науке о планирању простора, чему је Којић посветио и неке посебне студије.

Везе и односе антропогеографије и етнографије и савременог урбанизма и руризма Којић поставља и проматра на три нивоа: у познавању прошлости, у приказу савременог стања и промена, и, најзад, у планирању будућег развоја. А да би се будући развој сеоске архитектуре и руризма могао реалније предвиђати, потребно је што тачније упознати дејство појединих чинилаца развитака у савремено доба јер се и само њихово деловање „мења у складу са општом еволуцијом села и целе друштвене заједнице“. Јер, промене деловања појединих чинилаца и свих уједно „не одигравају се на исти начин у свим крајевима, јер сва села нису на исти начин обухваћена општом еволуцијом“⁸, што зависи од наслеђа прошлости, економске заосталости или напретка дотичног краја. Стога је основна претпоставка у овим истраживањима непосредно теренско проучавање и проматрање, анализа кретања и развитака на свакој територији појединачно у појединим раздобљима.

Посматрајући јединствено узајамно прожето деловање ове две основне групе чинилаца — физичкогеографских и друштвених — Којић истиче да се та дејства „одражавају... мање-више на све појаве у сеоској архитектури и руризму делујући директно или посредно“⁹. Међутим, ту Којић уочава и разлике у деловању прве и друге групе основних чинилаца, јер док прва више делује на конструктивне одлике и начин грабења, друга делује „првенствено на просторни развој куће, на састав и склоп кућишта и на структуру насеља“¹⁰ (сетимо се, на пример, про-

4 Ibid., стр. 5

5 Loc. cit.

6 Loc. cit.

7 Loc. cit.

8 Ibid., стр. 8

9 Ibid., стр. 9

10 Loc. cit.

сторне концепције куће и кућишта у областима распрострањења патријархалне задруге у прошлости).

Исцрпним, документованим, строго дефинисаним приказом сеоске архитектуре Југославије, изложеним по областима које је Којић издвојио баш с обзиром на њене посебне карактеристике и особености у развоју¹¹ на делу су потврђене изнете дубоке везе антропогеографских и етнографских истраживања и архитектонско-руристичких проучавања у савремено доба. То се огледа, с једне стране, у утврђивању особених карактеристика сеоске архитектуре појединих области Југославије, и, с друге стране, у истицању неких општих, заједничких одлика свеукупне сеоске архитектуре у Југославији.

„Разноликост југословенске сеоске архитектуре, пише Б. Којић, огледа се у свим основним архитектонским категоријама: у конструкцијама, у просторној концепцији, у обликовном изразу“¹². Међутим, има нечег заједничког у свој тој разноликости југословенске сеоске архитектуре. „Скоро свуда, пише Којић, она је творевина самог народа, сељака и сеоских занатлија, са изузетком Војводине...“¹³ И, даље: „Аутохтони развој југословенске сеоске архитектуре текао је релативно непрекидно све до XX века на основу архитектонских остварења која су решавали сами сељаци и сеоске занатлије локалним средствима, домаћим оруђима и у својој сопственој техници. Међутим, већ од првих деценија XX века, а нарочито после првог светског рата, сеоска архитектура подлеже постепено све јачем утицају градске архитектуре...“¹⁴ (најпре су то неки конструктивни елементи, грађење опеком итд.). „После другог светског рата јављају се јасно и знаци утицаја града у функционалној намени просторија...“¹⁵. Такав закључак наметнуо се са проучавањем антропогеографске, етнографске и историјске грађе, уз коју је Којић и сам вршио теренска проматрања, испитујући развитак сеоске архитектуре почевши од XVIII века све до савременог стања и промена, међу којима означава као „такорећи револуционарну појаву... прелаз од занатског система у коме је преовлађивала народна радиност на бази само сопственог искуства на плански систем у коме ће постепено преовлађивати методе техничког рада“¹⁶.

У неколиким мислима Бранислава Којића о основним одликама сеоске архитектуре у склопу архитектонског и уопште културног наслеђа и њеног места у њему, истакнута су она њена својства која непосредно произлазе из њеног битног каракте-

11 Подела на области је следећа: Приморје и кршевито Загорје, Горњеско, Славонија, Војводина, централна Босна, Шумадија и Подриње, Поморавље, Косово, Метохијска кула, Шар-планина, јужна Македонија.

12 Сеоска архитектура и руризам, стр. 14.

13 Loc. cit.

14 Loc. cit.

15 Loc. cit.

16 Ibid., стр. 15

ра народног стваралаштва. Такво схватање сеоске архитектуре потврђује се читавим делом Бранислава Којића, али је он то схватање и директно изразио речима: „Она је дело дуге, мирне еволуције у којој се искуства постепено преносе са генерације на генерацију а нова остварења искушају и онда задржавају... Сеоска архитектура је, у неку руку, подсвесно дело великог колектива занатлија и самих сељака, и то преко колективног рада у простору и времену“¹⁷. Управо као један вид народног стваралаштва сеоска архитектура има „своје апсолутне вредности у комплексу свеколиког архитектонског наслеђа и савремене архитектуре“¹⁸.

Којићева одређивања суштине и значења сеоске архитектуре подразумевају, с једне стране, те њене „апсолутне вредности“ у архитектури као људској делатности уопште, и, с друге стране, њен битни карактер народног стваралаштва: „Сеоска архитектура садржи у себи исконску суштину вештине грабења чији је основни задатак био задовољење једне потребе“... „Исконска суштина сеоске архитектуре најјасније је изражена у њеним почетним стварањима, у примитивним облицима. Ови облици доказују, својом великом разноликошћу, својим оригиналним облицима, како богатство израза не мора увек да захтева развијену технику, претерану декорацију...“¹⁹ „Битна карактеристика сеоске архитектуре је економичност у којој је она налазила потребна функционална решења и постизавала у исти мах изразите, оригиналне облике...“²⁰. По „хуманости... блискости човечијим потребама и њеној прилагођености мери човека“ сеоска архитектура је „најчистији представник народне архитектуре у демократском смислу те речи...“. Најзад, „сеоска архитектура везана за сопствено тло прави је и најбољи израз народног схватања архитектуре...“²¹.

У Којићевим разматрањима архитектонско-руристичких проблема, као и о самим сеоским насељима, уз прецизно одређење временске димензије (прошлост, садашњост, будућност) и развитка и промена посматраних појава у друштвено-историјски и економски одређеним условима и околностима — наслеђе претходних антропогеографских и етнографских проучавања у пуној мери служи тумачењима архитектонских и руристичких појава с обзиром на њихову функцију и друштвену садржину. Тако, на пример, о разбијеном кућишту, „основном елементу сеоског насеља“²² Којић пише: „Највишу развојну фазу имало је разбијено кућиште у другој половини XIX века кад су се стекла два услова: стари друштвени систем патријархалног ре-

17 Ibid., стр. 87

18 Loc. cit.

19 Ibid., стр. 88

20 Loc. cit.

21 Loc. cit.

22 Ibid., стр. 102

жима одражаног у Шумадији и Подрињу у породичној задрузи (који се још одржавао), с једне стране, и преоријентација на земљорадњу са новим програмским захтевима, с друге стране... Задруга је имала једно кућиште, без обзира на своју величину, али структура кућног дворишта у коме се одвијао породични живот имала је садржину и архитектонско-урбанистичко решење које је било директни одраз структуре задруге и неписаних закона који су управљали организацијом задруге... „Кућа је била средиште задруге. Само у њој је постојало огњиште на коме се спремала храна. У њој је била још соба за старешину задруге и, евентуално, гостинска соба. Свака поједина породица у саставу задруге имала је свој стан у посебној једноделној згради, „вајату“, где су чланови само спавали и чували своје личне ствари... После разбијања задружног породичног система, стара дворишта не одговарају више инородној породици. Она се постепено збијају...“²³. А, према географском распрострањењу разбијеног и збијеног кућишта, са свим њиховим различитостима у облицима и структури, Б. Којић закључује да су различити социјални системи деловали на њихово такво обликовање, па се „развијено кућиште развило у систему слободног сељаштва а збијено код феудалних чифчија“²⁴.

У расправљање о „постојећем стању“ сеоске архитектуре и руризма и о будућем планском уређењу села на бази реконструкције постојећег, Којић уноси у своја синтетна разматрања резултате и других наука осим антропогеографије и етнографије: то су резултати демографских и социолошких истраживања, чиме у пуној мери још једном потврђује нужност повезивања архитектонско-урбанистичких проучавања са резултатима оних наука којима припада онај „део комплекс чинилаца велике сложености“, од којих друштвени имају посебан значај. Којић је посветио више студија, од којих су неке са наглашеним методолошким проблемима проучавања промена и преображаја архитектонско-урбанистичког наслеђа у склопу општих друштвених промена у нашој земљи изазваних процесима индустријализације и урбанизације. Таквог су карактера његове студије Систематизација насеља у ужој Србији крајем XX века, Једно мишљење и идејни предлог²⁵, Приградска села²⁶, Утицајни чиниоци на однос руралног и урбаног становништва и на професионалну структуру руралног становништва у же Србије²⁷, Архитек

23 Ibid., стр. 103 — 104

24 Ibid., стр. 106

25 Систематизација насеља у ужој Србији крајем XX века. Једно мишљење и идејни предлог. Посебна издања Института за архитектуру и урбанизам (даље ИАУС), књ. 3, Београд 1973.

26 Приградска села, Глас САНУ ССХСIV, Одељење друштвених наука, 19, Београд 1975, стр. 89 — 113.

27 Утицајни чиниоци на однос руралног и урбаног становништва и на професионалну структуру руралног становништва у же Србије, Саопштења ИАУС, Београд 1975, стр. 47 — 60

тонско-урбанистички преображај села у Србији ван покрајина од 1945. до 1975²⁸, Значај насеља у простору — прилог методологији просторног уређења територија²⁹, итд.

Методу синтезе архитектонско-урбанистичких и етнолошких наука Којић примењује и у проучавању појава и проблема усмереном на практичне задатке организованог, свесног, планског деловања на савремени архитектонско-урбанистички развој у нашој земљи. Којић је такве циљеве и такво схватање и директно исказао, образложио и приказао много раније, у радовима **Архитектонски факултет у Београду и етнографска проучавања**³⁰ и **Савремени урбанистички задаци и антропогеографска проучавања**³¹. Најзад, сугеришући седамдесетих година колективу сарадника Етнографског института у Београду да предузме рад на истраживачком пројекту **Стално праћење промена у народној култури на селу у Србији (1971—1975)**, чији се резултати објављују у овом зборнику, Којић је у ствари подстицао етнографска проучавања савремености у сагласности са тада већ увелико обављаним на Архитектонском факултету у Београду истраживањима архитектонско-урбанистичких промена и преображаја на селу у Србији.

2

У проучавању балканске профане архитектуре Којић је најпре обавио, почевши још од 1925. године, огроман и значајан посао архитектонског снимања, испитивања и стварања документованих приказа многих објеката ове старе балканске архитектуре, од којих су само ретки очувани до данас (нпр. Конак кнегиње Љубице и Конак кнеза Милоша, оба у Београду), док су неки касније ишчезли из различитих узрока, па су Којићеве документовани прикази (нпр. Ичкове куће у Београду, Христодуловог конака у Нишу, и др.) задобили вредност историјског извора. Проучавајући тако један за другим културно-историјске споменике те врсте³², Којић је своја сазнања уопштио у више синтетичких студија, обухватајући, с једне стране,

28 Архитектонско-урбанистички преображај села у Србији ван покрајина, од 1945. до 1975. године, Гласник Српског географског друштва, Београд 1977, LVII, св. 1, стр. 15 — 30

29 Значај насеља у простору — прилог методологији просторног уређења територија, Глас СССХХХ Српске академије наука и уметности, Одељење друштвених наука књ. 21, Београд 1980, стр. 31 — 39

30 Архитектонски факултет у Београду и етнографска проучавања, Гласник Етнографског института II—III, Београд 1957, стр. 943

31 Савремени урбанистички задаци и антропогеографска проучавања, Гласник Етнографског института VII, Београд 1958, стр. 5 — 11

32 Видети библиографију Којићевих радова о балканској профаној архитектури у посебном отиску из Годишњака Балканолошког института Balcanica VIII, Београд 1977, стр. 734

претпоставке о генези и приказ развоја старе балканске архитектуре, чији се врхунски домети везују за прву половину XIX века, после кога времена она потпуно нестаје под утицајима са Запада, с друге стране — типолошке карактеристике старе балканске архитектуре, а, с треће стране — њено географско распрострањење особито карактеристично за средишне делове Балкана, према чему је Којић ту стару градску архитектуру и назвао балканском профаном архитектуром. Наведимо овде, с обзиром на нашу основну тему у овом осврту, како је Бранислав Којић, у „општем погледу“ на балканску профану архитектуру дефинисао две „основе“ посебних „обликовних, изражајних, естетских“ одлика старе балканске архитектуре која, како пише Којић, на посматрача оставља утисак „топлине, присности, једноставности“³³. „Прва је (основа), пише Којић, у врсти грађевинског материјала, а то је дрво... Друга основа из које произлази посебност израза старе балканске архитектуре јесу друштвени услови који су управљали животом ондашњег становништва. Кућа, као стамбени објект, била је главни представник ове архитектуре и у њој је оличена организација породичног живота. А основна карактеристика живота негдашње породице била је повученост у себе, одсуство јавног друштвеног живота у коме би жена узимала активниог учешћа, — одсуство домаћих приредби ради забаве и провода (изузев најсвечанијих догађаја у породици, као што су свадба, крштење...). Кућа у старом балканском граду остављала је утисак интимног, топло свијеног гнезда.“³⁴

У Којићевој синтези **Стари балкански градови, вароши и варошице**³⁵ дошли су до пуног израза, с једне стране, комплексност његовог приступа истраживању предмета, а с друге стране, крајња прецизност у одређењу и тумачењу свих посматраних појава. Из таквог приступа је и могао приказати старе балканске градове у виду једног живог, динамичног система који је, у временски строго опредељеним границама, у одређеним периодима, израстао на такође строго дефинисаној територији, имао своју узлазну линију у XVI и XVII веку, завршни врхунски облик и садржај у XVIII веку, и, најзад, у XIX веку почетак разлагања и коначног нестајања, које траје до нашег времена. Ослањајући се у проучавању старог балканског града, с једне стране, на историјску, етнографску и антропогеографску литературу и изворе, и, с друге стране, на своја непосредна теренска проматрања и испитивања, Којић у самом називу истиче обележје главне територије на којој се такво наслеђе развијало, напуштајући, на тај начин, Цвијићев назив те категорије насеља

33 Бранислав Којић, *Монументалност у балканској профаној архитектури*, *Balkanica VIII*, стр. 728.

34 *Loc. cit.*

35 *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976, Издавачко-информативни центар студената, стр. 1 — 103

градовима „турско-византијског типа“, које је и сам Цвијић у један мах означио као „прави балкански тип“.

Стари балкански град Којић разматра као посебну урбанистичку категорију, најопштије је дефинишући као „варошко насеље прошлости чије остатке у неким земљама тек назиремо, у другим нестају тако рећи пред нашим очима, а у неким се још одржавају једино с разлога што немају друштвених и економских услова за еволуцију“³⁶.

У студији о старим балканским градовима, варошима и варошицама Којић територијално обухвата само неке области њиховог географског распрострањења — Србију, Македонију и источну Црну Гору. Међутим, те су области довољно карактеристичне да се на њима могла извршити анализа генезе и развоја старих балканских градова, вароши и варошица, дати преглед њихових географских и топографских положаја уз анализу одговарајућих утицаја локалних и регионалних услова њиховог настајања, приказ урбанистичке садржине и урбанистичке структуре старог балканског града, најзад, поглед на његов архитектонско-урбанистички лик.

Метода синтезе урбанистичко-архитектонских и етнолошких и историјских наука чини основу и ове Којићеве изузетне, јединствене студије, опремљене богатом документацијом. Којићева разматрања урбанистичких одлика — облика, садржине и структуре старих балканских градова, вароши и варошица на тлу Србије, Македоније и источне Црне Горе, са њиховим регионалним карактеристикама у погледу географског и топографског положаја, ослањају се на наслеђе Цвијићеве антропогеографске основе старих балканских градова, настале још на почетку XX века, у којима је приказана спрега чинилаца природне и друштвене, односно историјске врсте у настанку старих балканских градова. Наведимо, примера ради, неколико Којићевих истовремено и аналитичких и синтетичких разматрања у којима се најнепосредније огледа његова метода синтезе. „Обележје старог балканског града историјског карактера, пише Којић, које је имало директан одраз на његову урбанистичку функцију, јесте чињеница да је његов развој трајао више столећа у релативном миру и да је тако могао да заврши еволуцију постигнувши пун стилски израз. Градови који су оснивани касније нису постигли пуне особине старих балканских градова па не спадају у њихову категорију“³⁷. Такође, у Којићевој анализи урбанистичке садржине старог балканског града у његовој целовитости, као и у структурној анализи његових стамбених зона које су по правилу две одвојене, хришћанска и муслиманска, доминирају друштвени чиниоци у тумачењима појава. Тако, на пример, унутрашње структурне разлике двеју стамбених

36 Ibid., стр. 7

37 Ibid., стр. 26

зона старог балканског града Којић тумачи различитим друштвено-историјским и културним основама — утицајима религије, начина живота муслиманског и хришћанског света. И о свим осталим елементима урбанистичке садржине старог балканског града, као што су чаршија, пазаришта, махале, тврђава, зграде са јавном наменом (караван-сераји, ханови, амами, цамије итд.), Којић у тумачењима суштине њихове урбанистичке садржине даје друштвене основе њихових функција, а у самом настанку елемената истиче, као главну одлику, спонтаност настанка и развоја.

У приказу урбанистичке структуре старог балканског града (чине је улице и улична мрежа, тргови, блокови и кућишта), Којић на следећи начин објашњава једну од специфичности унутрашњости блока старог балканског града: „Суседна кућишта су везана вратницама у оградним зидовима („капицицима“), тако да унутрашње комуникације прожимају цео блок. Жене нарочито користе ову везу и радо се посећују кроз дворишта без изласка на улицу, што је последица већ више пута наведене изолације жене од јавног друштвеног живота која је била религиозна обавеза у муслиманским породицама, али владала је и у хришћанским породицама као навика, извесно угледање на муслиманску породицу а услед недостатка јавне безбедности“³⁸. Наведимо, најзад, како је у закључном делу Којић дефинисао најопштије одлике старог балканског града: „Већина балканских градова има својствене урбанистичке одлике на основу којих можемо тврдити да стари балкански град представља посебну врсту балканског урбанизма и сродан је у извесној мери са оријенталним, исламским градовима. Као такав балкански урбанизам није био познат у урбанистичкој литератури мада је антропогеографски био дефинисан већ почетком XX века. Балкански урбанизам представља сличну својственост као и балканска профана архитектура оличена у старој градској кући“³⁹.

38 Ibid., стр. 52

39 Ibid., стр. 66

R é s u m é

SYNTHÈSE DES SCIENCES ARCHITECTONIQUES-URBANISTIQUES ET ETHNOLOGIQUES DANS L'OEUVRE SCIENTIFIQUE DE BRANISLAV KOJIĆ

Dans l'hommage rendu au savant honoré, architecte, professeur et académicien Branislav Kojić, collaborateur éminent de l'Institut d'Ethnographie à partir de la fondation de celui-ci en 1947, on donne un aperçu de cet aspect de son oeuvre scientifiques où s'est pleinement manifestée la synthèse des sciences architectoniques-urbanistiques et ethnologiques. De telles bases méthodologiques ont résulté ses études, uniques par leur importance, sur l'architecture rurale yougoslave et le rurisme, sur l'architecture profane des Balkans, sur les villes anciennes balkaniques, sur les systèmes des établissements humains en Serbie aux XIXe et XXe siècles et aussi sur la transformation architectonique et urbanistique de l'habitat en Serbie à l'époque contemporaine. Un trait spécifique des oeuvres de synthèse de Branislav Kojić c'est qu'elle traitent les objets et les phénomènes dans les dimensions exactement définies du temps et de l'espace, englobant quelques derniers siècles de l'histoire culturelle de la Serbie, de la Yougoslavie et des Balkans d'un côté et les problèmes actuels de l'évolution et des changements dans le domaine de l'architecture rurale et du rurisme à l'époque contemporaine, de l'autre, en prêtant une attention particulière aux perspectives du développement futur, conformément aux mouvements généraux de la société.

Милка ЈОВАНОВИЋ

СТАЛНО ПРАЋЕЊЕ ПРОМЕНА У НАРОДНОЈ
КУЛТУРИ НА СЕЛУ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ 1971—1975.

Приступ проучавању

Промене у народној култури и народном животу уопште дешавале су се увек и то, свакако, ни данас није спорно. Проучавање тих промена одувек је привлачило пажњу свих друштвених наука, које су, свака у свом домену, дале и одређене резултате. Досадашња проучавања савремених промена на селу вршена су углавном у оним насељима или областима која су у послератном периоду обухваћена интензивнијом индустријализацијом, чиме је измењена основа привређивања становништва, а тиме су створени услови за брже и коренитије промене у начину живота, па и у традиционалној култури.

Убрзани привредни развитак земље неминовно је проузроковао промене и у народној култури. Неслућени напредак технологије и индустрије, пре свега саобраћаја, довео је до наглог потискивања многих обележја традиционалне народне културе и код нас (стара сеоска архитектура, покућство, пољопривредно оруђе, ношња и др.).

Ипак, ма колико ове промене биле крупне, оне нису увек довољно уочљиве за егзактно констатовање. Многе се не осећају одмах, него тек током времена, кад постану видљиве и уочљиве. Јасно је да овако значајна питања морају да буду темељно проучавана, при чему, по могућству, треба водити рачуна о **узроцима, процесима и резултатима** промена у одређеној средини. Овакво испитивање, свакако, подразумева **континуитет и перманентност током дужег периода**, што је управо и Етнографски институт Српске академије наука и уметности чинио у петогодишњем периоду од 1971. до 1975. године у оквиру пројекта **Стално праћење промена у народној култури на селу**.

Међутим, Етнографски институт је, готово од свог оснивања, свој научно-истраживачки рад усмерио ка проучавању значајнијих промена у традиционалној култури извршених у првој фази општег економског, друштвеног и културног преобраћаја наше земље. Промене изазване социјалистичком изградњом и индустријализацијом појединих региона у Социјалистичкој Републици Србији такође су биле предмет интересовања и проучавања Етнографског института.

На овом подухвату Етнографски институт је до данас постигао значајне резултате. Од 1948. до 1952. године Институт је створио богату документацију нашег народног усменог поетског стваралаштва из периода народнослободилачке борбе и социјалистичке изградње. Ова документација садржи око 20.000 фолклорних записа, на основу чега је објављен већи број значајних радова (Зборник радова САН, књ. LXVIII, Етнографски институт књ. 3, Београд 1960).

У периоду између 1952. и 1954. године Институт је организовао проучавање савременог развоја насеља и традиционалне културе становника вароши Призрена и косовско-метохијске области. Следећих година, 1962—1965. вршена су систематска проучавања промена у животу и обичајима становника у индустријским насељима на територији индустријализованих региона Србије. Проучавања су обухватила: приградску територију Београда (насеље Железник), вароши, као и њихову околину (Ужице и Младеновац) и Колубарски рударски басен. Резултати ових испитивања делимично су објављени у Гласнику Института и другим публикацијама. Промене у приближно 30 насеља београдске околине испитивао је Душан Бандић, сарадник Института, у току 1970—1971. године, а резултате је изложио у монографији која је објављена у Зборнику радова Етнографског института САНУ, књ. 9.

Значајне резултате Институт је постигао и у проучавању насеља у области Бердапа, која су настала потапањем услед изградње хидроелектране. Радови су објављени у зборницима радова Етнографског института, књиге 6, 7 и 8. У току су и проучавања промена у вези са великим грађевинским и урбанистичким подухватима и масовним миграционим и колонизационим процесима на територији на којој је предвиђена изградња хидроелектране „Бердап II“, као и мањих хидроенергетских система на Расини, Моравици и Рзаву, а посебно у насељима која су повезана изградњом пруге Београд — Бар.

У проучавањима промена изазваних масовним миграционим покретима становништва, посебно промена насталих у међуетничким односима народа и народности у етнички хетерогеним срединама, Институт је обухватио Социјалистичку Аутономну Покрајину Војводину, проучавајући промене у животу и обичајима колониста у војвођанским насељима, затим Русине, Словаке и Украјинце, као и друге етничке групе. Основни задатак у овим истраживањима био је праћење савремених промена у условима различитих међуетничких додира и прожимања, као и културног прилагођавања етнички хетерогеног становништва данашње Војводине. (Из овог материјала објављене су следеће публикације: **Традиционална култура југословенских Русина**, Нови Сад 1971, као и **Бачко Добро Поље**, Етнографски институт, посебна издања, књ. 18, Београд 1979).

На основу овог кратког прегледа, може се закључити да је савремено стање народне културе и народног живота на селу и до сада било предмет сталног интересовања овог института и да је у свим досадашњим истраживањима знатна пажња посвећена актуелним појавама у народном животу, посебно појединим манифестацијама проузрокованим деловањем урбано-индустријализоване средине.

Друштвени и економски развој у послератном периоду проузроковао је и на селу видна и веома интензивна кретања. То се, пре свега, огледа у миграцијама бројног пољопривредног становништва, које изазивају промене у структури породице, занимању и животу уопште. Одлазак омладине са села (на школовање, учење заната, одслужење војног рока, сезонске радове, радне акције, привремени рад у иностранство итд.) свакако представља посебан проблем сеоских домаћинстава. Иако већина родитеља жели да школује своју, нарочито мушку децу из разлога као што су: тежак и напоран живот на селу, економска несигурност, а нарочито под утицајем урбанизације и новчане привреде — њиховим одласком имање остаје без наследника, а домаћинства се постепено гасе. У самом селу све јасније се диференцирају одређене категорије домаћинстава, с различитим погледима и односима према производњи, тржишту и потрошњи. Код неких ове промене воде унапређењу производње, док код других оне значе стагнацију јер домаћинства остају без радне снаге, односно без пољопривредног подмлатка. Због тога ће и интензитет промена и њихове последице бити различите у различитим регионима, односно домаћинствима.

С обзиром на потребу за реализовањем једног веома широко замишљеног пројекта на проучавању поменутих збивања на селу, посебно у граду, као и с обзиром на значај таквог пројекта, Етнографски институт САНУ је, на иницијативу тадашњег директора Института академика Бранислава Којића, током 1971. године организовао и отпо ео рад на сталном праћењу промена у нашој традиционалној култури на територији Србије.

С обзиром на одређени циљ праћења промена у народној култури на селу у периоду 1971—1975. године, одређени су и основни задаци пројекта:

— да се истраживања врше на што широј територији уже Србије;

— да се испитују стална, унапред одабрана насеља и у њима одређена домаћинства;

— да се прикупе што конкретније чињенице о најзначајним збивањима у животу становништва одређених насеља;

— да се обрада података обавља што ажурније како би и анализа и закључци били што актуелнији.

Основни принципи при избору пунктова за проучавање етнографских промена били су:

— **положај и функција насеља** (у географском, друштвеном и економском погледу);

— **етничко и етнографско обележје** насеља;

— да мрежа насеља бар унеколико равномерно покрије истраживану територију, односно ужу Србију.

Мада ће о овим и сличним питањима бити више речи у одељку о насељима и становништву, напоменула бих да су овом приликом одабрана насеља мање или више урбанизована. Ових последњих је чак више, јер се сматра да се у њима дешавају интензивније промене у целокупном народном животу и култури, чије је проучавање основни циљ наших истраживања. Узета је у обзир и етничка компонента као значајан фактор у прихватању иновација, односно чувању традиционалних норми живота и схватања. Свакако треба имати на уму и менталитет појединих група, више или мање склоних усвајању промена. Најзад, при избору пунктова водило се рачуна и о томе да се обухвати што већи број насеља у којима су и раније вршена антропогеографска или етнографска истраживања, што је послужило као основа за даља проучавања промена народне културе.

Пробна испитивања извршена су 1971. године у 13 насеља. Од 1972. године испитивања су проширена на 25 насеља, у којима се радило до 1975. године. У оквиру сваког насеља одабрано је по 10 домаћинстава, при чему су били одлучујући следећи моменти: материјално стање, занимање, број чланова, конфесионална припадност, културни ниво. Према томе, требало је припремити две врсте упитника: **општи**, за испитивања у насељу, и **посебни**, за испитивање у домаћинству. (Упитници ће бити приложени на крају свих поглавља у овој публикацији.)

Општи упитник је на почетку испитивања садржао већи број питања, која су се односила на **идентификацију насеља** (географски положај и тип насеља, саобраћајна повезаност, број становника), **друштвени живот** (становништво, миграције, јавне службе и саобраћај), **материјалну културу** (привреда, грађење, народна ношња и исхрана), **брак, породицу и сродство** и **духовну културу** (забава, одмор и религија). Овај општи упитник, по коме су вршена пробна истраживања (рекогносцирање терена), сарадници су већ следеће, 1972. године, на основу стечених искустава у првој години рада, донекле проширили, односно прилагодили потребама етнолошких истраживања (више пажње посвећено је кући као средишту човекова живота, њеној опремљености и коришћењу савремених кућних апарата, затим променама у ношњи и хигијени, исхрани као и траговима традиционалног у савременим друштвеним и сродничким односима).

У следећој фази рада, инсистирајући на неким значајнијим питањима из народног живота, издвојен је упитник за домаћинства, који је садржао следећа поглавља: кућа и становање, исхрана, одевање, хигијена, брак, породица и сродство. На

тај начин растерећен је општи упитник који је и даље попуњаван у месним канцеларијама, а посвећено је више пажње раду у домаћинствима по већ напред поменутих темама. Иако је упитницима посвећено доста и времена и пажње (с обзиром на то да су истраживачи били различитих профила), ипак се данас, после обраде грађе, за поједине одељке може с правом рећи да је упитник био опширан и преоптерећен, а у другим, као што су исхрана или религија на пример, био је непотпун па су због тога на неким местима изостали очекивани резултати. Услед недостатка кадрова и недовољних финансијских средстава, истраживачи нису могли довољно да раде на терену, па се дешавало да је приликом сређивања грађе за неке пунктове недостајао материјал чак и за две године. У сваком случају, подаци који су прикупљени у периоду од 1971. до 1975. године драгоцен су материјал не само за обраду појединих тема у овоме зборнику него и за даља проучавања ове врсте.

Осим поменутих упитника, у раду је примењиван и метод директног посматрања, који омогућује дубља и свестранија истраживања. Наиме, у поменутих проучавањима није реч само о променама у материјалној области живота, што је релативно лако претворити у бројке, већ је реч о много суптилнијим променама, које није могућно, поготову у неким срединама, открити без директног контакта. Чињеница да и поред свег напретка и промена у позитивном смислу још увек постоји и изван број неписмених на селу, који имају аверзију према свим врстама формулара, анкетама и сличним помагалима у раду истраживача, говори у прилог томе да ће метод директног посматрања још дуго бити главни у истраживању поменутих појава.

Сарадници на пројекту били су готово сви научни и стручни сарадници Етнографског института САНУ, који су уз помоћ мањег броја спољних сарадника (кустоса локалних музеја, просветних радника и, у неколико случајева, студената етнологије) вршили испитивања у одређеним пунктовима.

Током 1973. године интензиван је рад на Пројекту. После детаљније анализе дотадашњег рада, приступило се систематизовању прикупљене грађе и документације. У вези с тим, учињено је следеће: израђен је нов систем документације и обраде података по општим и посебним упитницима; грађа је пренета на 6 000 картона за документацију и класификована према усвојеном систему документације. Истовремено, пришло се тематској обради одговарајуће грађе, а поједини сарадници задужени су за обраду одређених тема. Предложено је, такође, да се постојећи пројекат **Стално праћење промена у народној култури на селу** у следећој фази рада — а то значи од 1976. године — прошири и допуни комплексном темом **Етнокултурни преображај приградских зона у Србији на примерима Београда, Крушевца, Лесковца, Новог Пазара и Пирота**. У доношењу концепције ово-

га пројекта посебно се залагао тадашњи директор Института професор Милорад Васовић и, на жалост, рано преминули др Мирослав Драшкић, виши научни сарадник Института.

Јануара 1974. године Етнографски институт је организовао међународни симпозијум на тему **Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури**, како би се, у оквиру овог научног скупа, сагледали резултати рада на дотадашњем проучавању промена у народном животу не само у нашој земљи већ и у другим земљама које су у проучавању ове проблематике отишле корак испред нас и како би се употпунили и продубили теоријско-методолошки приступи проучавању ових значајних процеса у народном животу и култури на селу. (Реферати са овога скупа публиковани су у посебном издању Етнографског института, књига 15). Осим ове публикације, поједини прилози из оквира Пројекта (укупно 27) објављени су и у другим етнолошким гласилима.

Изнесећи пред јавност резултате досадашњег рада, дужни смо да напоменемо да су теренска истраживања на овом делу пројекта у периоду 1976—1980. године мировала, да би се после 1980. године поново наставила, јер се сматра да ће и промене у проучаваним пунктовима, после одређеног периода, бити интензивније и уочљивије. Због тога и разматрања и евентуалне закључке у приложеним радовима не треба сматрати дефинитивним и потпуним.

Миљана РАДОВАНОВИЋ

ОСНОВНЕ АНТРОПОГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ

I

Приказ основних антропогеографских одлика насеља у којима су у периоду од 1971. до 1975. године вршена истраживања промена у традиционалној култури има, у овим оквирима, вишеструку намену. С једне стране, на основу тако упознатих антропогеографских одлика моћи ће се просудити о оправданости мерила по којима је извршен избор насеља у којима су истраживања обављена, односно показаће се у којој мери и насеља, са свим конкретним заједничким и посебним антропогеографским одликама, представљају сама собом услове и факторе промена у традиционалној култури. С друге стране, антропогеографске одлике испитиваних насеља биће приказане такође с обзиром на промене које су се у њима самима дешавале. У недавно објављеној студији Бранислава Којића **Архитектонско-урбанистички преображај села у Србији ван покрајина од 1945. до 1975. године**¹ истакнути су не само битни проблеми таквих проучавања у савремено доба већ је дат и сажет приказ таквих укупних промена у селима Србије током три деценије. Поставке Бранислава Којића о преображају села потпуно се потврђују и нашим материјалом, изложеним у три одељка овог зборника радова: о антропогеографским одликама насеља, о народној архитектури и о tzv. јавним установама (месне канцеларије, школе, домови културе, амбуланте, поште, продавнице, угоститељске радње итд.), чије постојање или непостојање, у извесном насељу одређује, поред осталог, његово место у систему насеља.²

Основна мерила од којих се пошло у избору насеља која ће се испитивати била су: положај и тип насеља, његове функције и степен урбанизованости, његова етничка и етнографска обележја, што је за етнолошка испитивања нарочито важно с обзиром на регионалне разлике у пореклу становништва Србије, као и у погледу политичко-историјских услова живота у прошлости (сукцесивно ослобађање од турске власти у XIX веку и

1 Отисак из Гласника Српског географског друштва, св. LVII бр. 1, Београд 1977.

2 Бранислав Којић, **Систематизација насеља у Србији**, Глас САНУ бр. 268, Одељење друштвених наука, књ. 13, 1967.

у почетку XX века: северни део Србије имао је читавих сто година живота више у слободи него њен јужни и југозападни део, који и у нашем времену економски заостаје за крајевима ослобођеним 1815. и 1833).

1) Приликом избора насеља према географском положају (тј. да ли је у равници, у побрђу или у планини) пошло се од претпоставке да ће у селима повољнијег саобраћајно-географског положаја снажније деловати друштвено-економски фактори у правцу савременог развика и прихватања иновација, и обратно — да ће у забаченим селима, слабо повезаним и споредним, а још мање главним саобраћајницама, процеси промена у смислу модернизације живота бити слаби или ће сасвим изостати. Управо то ће и бити разлог што ће напуштање села и пољопривреде — што је и иначе карактеристично као општа појава у нашим савременим друштвено-економским кретањима, нарочито у последње две деценије — особито у селима ван комуникација, а то су пре свега планинска села, узети такве размере да ће се друштвена промена у неким од њих појављивати као њихово постепено гашење, њихово нестајање као насеља. Стога су за испитивање одабрана насеља повољнијег, мање повољног и неповољног саобраћајно-географског положаја.

Поменута мерила у избору насеља огледају се и у упитнику по коме се радило. У њему су питања о саобраћајно-географском и топографском положају насеља, као и о његовом типу (тј. да ли је насеље збијено, разбијено на махале и засеке или разређено — полузбијено, затим има ли појава да се збија, да ли је друмско, има ли измештања кућа ближе друму, итд.) Питања која се односе на саобраћајно-географски положај обухватају и фреквенцију аутобуског саобраћаја (ако га има), удаљеност од комуникација и од железничке постаје, удаљеност у километрима од насеља вишег реда.

2) У погледу избора села за проучавање према функцијама, пре свега економској и друштвеној, имало се на уму да су интензитет и различити видови промена зависни од друштвено-економских обележја насеља и од степена његове урбанизованости, што се, поред осталог, изражава и у структури становништва према социјално-економским обележјима, према активности и према делатностима. Стога се водило рачуна да међу насељима која се испитују пре свега буду заступљена села примарне, пољопривредне функције, са најпретежнијим земљорадничким, сељачким становништвом. Другој групи припадају насеља такозваног „мешовитог типа“ (према терминологији статистичке службе код нас), која су такође села у погледу својих архитектонско-урбанистичких обележја, али у чијем становништву учествује, у одређеном степену, осим пољопривредног становништва и непољопривредно становништво, као и такозвани полутани. Запослени у непољопривредним делатностима, по-

лутани остају да живе на својим газдинствима, па њихова домаћинства имају мешовити извор прихода. Међутим, новију категорију сеоског становништва чине радници запослени у индустрији или другим непољопривредним делатностима који и немају својих газдинстава. То су најчешће новији досељеници ако је насеље у близини града. Претежно су мешовитог типа по изворима прихода домаћинстава насеља у близини градова и индустријских места. Анализирајући преображај таквих насеља у ближој околини градова са просторно-урбанистичког и архитектонско-урбанистичког становишта, Бранислав Којић је утврдио одређена мерила за њихово издвајање у посебну категорију приградских села³.

Избор насеља с обзиром на њихове економске функције обухватио је и два данашња индустријска насеља израсла у сеоским атарима — једно у међуратном периоду, друго у првим годинама изградње социјалистичког друштва код нас. Видосава Стојанчевић приказала је ток прерастања та два насеља из сеоских у индустријска са гледишта структурних промена становништва, упоредо их разматрајући са једним рударским насељем у периоду опадања такве његове функције⁴.

С обзиром на претпоставку о високом степену корелације између промена економско-социјалне структуре становништва и промена етнографског карактера, структурним одликама становништва испитиваних насеља посвећена је посебна пажња. Повољна је околност што је 1971. година, у којој су истраживања отпочела, била и година пописа становништва (и станова), па су подаци тога пописа осигурали солидну основу за даље праћење појава и процеса у области миграционих, социјалних, економских, професионалних и других обележја становништва у испитиваним насељима 1971—1975. године. Међутим, за боље разумевање демографског стања 1971. године треба имати на уму кретање броја становника и домаћинстава у испитиваним насељима у читавом послератном раздобљу. Из података пописа становништва 1948, 1953, 1961, 1971. јасно је да је за скоро сва насеља преломно раздобље представљала међупописна деценија од 1961. до 1971. Али истакнимо овде да непосредна теренска проматрања, односно сама теренска етнографска и друга грађа има прворазредни значај за потпуније разумевање демографске ситуације изражене у статистичкој грађи. На тај начин, на основу теренске и статистичке грађе, сматрало се да ће се установити жива, динамична слика услова и фактора етнографских промена у испитиваним насељима, као и саме промене. А да те

³ Бранислав Којић, Приградска села. Отисак из Гласа ССХСЦВ Српске академије наука и уметности, Одељење друштвених наука књ. 19, 1975.

⁴ Видосава Стојанчевић, Развој сеоских насеља СР Србије у индустријска средишта и преображај живота њихових становника (пример насеља Севојна, Вучја и Јелашнице), Гласник Етнографског института ХХI, Београд 1973.

услове и факторе не треба узимати као једноставне механизме већ као сложени сплет конкретних друштвених околности у одређеним срединама које имају и своја специфична локална обележја, одлично потврђује теренска етнографска грађа о већем броју испитиваних насеља. Десанка Николић је у свом раду **Нека запажања о специфичностима у преображавању традиционалне културе становништва Србије на примеру два сеоска насеља** то документовано приказала разматрајући заједничке и посебне одлике етнографских промена у селима Висока и Доњи Дубац⁵. У закључку она је истакла да су локална обележја у неким случајевима одлучујућа „за брже или спорије нестајање појединих облика древног народног живота, затим, за њихово прилагођавање данашњем времену а и за уношење квалитетно нових појава“. Поменимо, међутим, и то да истицање на овај начин значаја и улоге конкретних локалних друштвених, економских и других (нпр. психолошких) фактора у процесу етнографских промена никако не значи занемаривање дејства општег друштвеног фактора на те процесе — данашњег степена друштвено-економског и културног развика у нашој земљи, у том склопу и утицај модерних средстава саобраћаја и комуникација (радио-телевизија, штампа), уопште отворености села према глобалном друштву и модерној цивилизацији.

3) Појам етничке припадности становништва у статистичкој терминологији код нас узима се у смислу означавања народносне припадности становништва. Уз тако схваћено значење појма етничка припадност била би доста једноставна слика испитиваних насеља, јер су она сва, у Србији без покрајина, уз два изузетка, сеоска насеља, а познато је да у селима у Србији, са ретким изузецима, живи скоро искључиво становништво српске народности. Међу испитиваним насељима изузеци су: Вучје и Севојно, поменута два индустријска насеља, са извесним уделом инородних становника, у ствари новијих досељеника из других република Југославије као квалификоване стручне радне снаге у индустрији; рударско насеље Јелашница; приградско село Кораћица, такође услед новијих досељавања из других република; Крива Феја у југоисточној Србији са ниским уделом становника бугарске народности; неколико села са по три до пет ромских домаћинстава (Драгинац, Добрић, Трубаревац).

⁵ Десанка Николић, **Нека запажања о специфичностима у преображавању традиционалне културе становништва Србије на примеру два сеоска насеља**, Гласник Етнографског института XXVII, 1978; видети од истог писца: **Прилагођавање традиционалне ткачке радиности условима тржишта и њен удео у осавремењавању неких насеља Горњег Драгачева**, Симпозијум Етнолошка проучавања промена у народној култури, Посебна издања Етнографског института, 15, 1974; исти писац: **Меоарско-етнографска грађа о насељу Дубац**, Гласник Етнографског института XXII, 1974.

Међутим, у етнологским проучавањима етнички принцип подразумева различито етничко порекло становништва и реално постојећа различита етнографска обележја традиционалне културе. На пример, западна Србија и Шумадија су области насељене претежно српским становништвом динарске миграционе струје, док је за североисточну Србију карактеристично српско становништво уз влашку компоненту у пореклу становништва. Стога се становништво села етнички разликује и припада српским или влашким етничким групама, које се, међутим, по правилу национално опредељују као Срби. Језеро и Симићево су два испитивана насеља чије је становништво етнички српско и влашко. На овај начин схваћен етнички принцип подразумева, пре свега, разматрање појава у историјској перспективи прошлих векова, са свим специфичностима становништва и његовог начина живота и културе у појединим областима Србије. На тај начин пружа се могућност за праћење, и у данашњим условима, веза и односа међу појавама друштвено-економског, историјског и етничког карактера, тачније речено пружа се могућност да се установи колико се и на који начин специфичне одлике појединих предела у Србији испољавају у процесу друштвених и етнографских промена у савремено доба. Различно се, на пример, испољавају данашња друштвена кретања и етнографске промене у областима доскорашњег традиционалног печалбарства од оних у областима некадашње традиционалне сточарске привреде или донедавно преовлађујуће традиционалне земљорадње. У Србији су, на пример, управо ове последње, равничарске области, према стању 1971. године, посебно карактеристичне по високом уделу активног становништва на привременом раду у иностранству⁶, а не области некадашњег развијеног печалбарства, које је, све до балканских ратова, такође подразумевало одлазак на рад у туђе земље.

4) Најзад, водило се рачуна о још једној околности која је веома важна с обзиром на испитивање етнографских промена, јер то испитивање подразумева да се мора поћи од познатих чињеница о антропогеографским и етнографским обележјима предела у коме је испитивано насеље или, пак, суседних предела сличних или истих карактеристика. Само под тим условом могу се схватити етнографске промене, њихов обим и интензитет. Напомињем да је знатан број испитиваних насеља био по нашем пројекту претходно испитан за Етнологски атлас Југославије, што је повољна околност за касније исцрпније студије о проблемима етнографских промена схваћених у комплексу друштвених промена савременог доба.

⁶ Миљана Радовановић, *Традиционално наслеђе и савременост и нека питања примењене етнологије*, Симпозијум Етнологско проучавање савремених промена у народној култури, 1974. стр. 20

II

Испитивањима су обухваћена насеља распоређена мање-више равномерно по читавој Србији.⁷ Према томе, међу њима су заступљени сви основни типови сеоских насеља у Србији.

1) Области простирања разбијеног и збијеног типа сеоских насеља, са подврстама и варијететима регионалног карактера, утврдио је Јован Цвијић, као што је истакао и факторе и услове — природне, историјске, економске и етничке, и природне и друштвене, под којима су се образовали такви типови насеља. Међу испитиваним насељима три су разбијеног типа: Росићи (у пределу Ужичке Црне горе), Доњи Дубац (у Горњем Драгачеву) и Крива Феја у врањском крају). Полузбијена насеља (разбијено-збијена), према Цвијићу варијетети разбијеног типа шумадијске, јасеничке, посавско-подунавске врсте и др. била су у овим испитивањима заступљена у много већем броју, читавом половином од укупног броја испитиваних насеља. То су: Радаљ (Азбуковица), Добрић (Поцерина), Рибаке (Шабачка Посавина), Јарменовци (Јасеница), Закута (Гружа), Кораћица (Космај) — три последња су у Шумадији; Мотрић (Левач), Брадарац (Стиг), Симићево (Пожаревачка Морава), Трубаревац (Бања), Драгинац (Лужница), Висока (Косаница) и Дивци (Ваљевска Колубара). Овом типу припадало је у прошлости и село Севојно (код Титовог Ужица), које је у време испитивања, према попису становништва 1971. године, имало статус града. Добра у Ђердапском Подунављу такође је добила физиономију модерно изграђеног сеоског насеља, које се, после планског измештања једног дела услед подизања нивоа Дунава, на новој локацији пружа уз Добранску реку са обе стране регулисаног корита⁸. Најзад, следећа испитивана насеља су збијеног типа: Вучје (у лесковачком крају), Нишпор (пиротски крај), Јелашница (нишки крај), Јања (Буџак), Језеро (Ресава), Грабовица (Кључ).

Карактеристична подела сеоских насеља на крајеве, мале, засеоке, огледа се скоро у свим насељима. Села збијеног и полузбијеног типа обично се деле на два „краја“ или мале (Јања, Мотрић, Добра, Језеро, Рибаке, Вучје). Међутим, међу селима полузбијеног типа има и оних са више мала и заселака (Трубаревац са четири мале, Драгинац са десет мала), док је то код села разбијеног типа правило (Крива Феја има шест заселака, Доњи Дубац — три „цемата“, Росићи чак дванаест заселака, итд.).

7 Пошто, стицајем околности, из објективних разлога, у насељу Постење код Новог Пазара истраживања нису обављена, а граба за село Златаре је била парцијална, у овоме раду узимамо у обзир само 24 испитана насеља.

8 Миљана Радовановић, Демографске промене у Ђердапским насељима од 1961. до 1971. године, Зборник радова Етнографског института, књ. 6, 1973; исти аутор: Добра и њено становништво у прошлости и данас, Зборник радова Етнографског института, књ. 8, 1976.

2) Године 1971. сва испитивана насеља била су повезана аутобуским линијама. Међутим, фреквенција саобраћаја била је веома различита, па је било и насеља кроз која аутобус пролази два пута на дан у различитим правцима (Трубаревац, Јања, Нишор), али и оних кроз која аутобус пролази 6 до 12 па и више пута дневно (Кораћица, Брадарац, Добрић, Рибаке, Грабовица итд.).

Фактор саобраћаја истакао је Б. Којић⁹ као изузетно значајан у преображају села, везујући га за „трећу развојну фазу“ у преображају села у Србији после 1945. године, када су „све промене интензивније, изразитије и развијеније: сеоска архитектура добија нове видове, а у сеоском урбанизму настају нове категорије; комунална опрема сеоских насеља и руралних територија почиње да добија значајне размере“¹⁰. Према томе, сва насеља испитивана 1971—1975. године већ су била зашла у трећу развојну фазу. Међутим, сагласно регионализацији Б. Којића¹¹, различита су раздобља ступања појединих насеља у ту фазу, што значи да су нека међу њима, пре свега она повољнијег географског положаја, још пре 1971. године већ била достигла виши степен преображаја. У другим селима, пак, тек су се стварали услови за почетак преображаја, а поједина међу њима, на пример Јања, ушла су вероватно у ток нестајања, одумирања као насеља.

Изузимајући Јелашницу, Нишор и Криву Феју, код којих су најближа насеља вишег реда градови развијеније индустрије (Ниш, Пирот, Врање), код свих осталих испитиваних села најближа насеља вишег реда су или мањи градови, донедавно варошице, или сеоске варошице, као на пример: за Кораћицу — Младеновац, удаљен 8 km, за Трубаревац — Сокобања, удаљена 12 km, за Мотрић — Рековац, удаљен 7 km, за Рибаке Владимирци, за Драгинац — Бабушница, удаљена 2 km, за Језеро — Деспотовац, за Дивце — Мионица, за Доњи Дубац — Вича, за Јању — Кална, за Високу — Куршумлија итд. Севојно и Вучје су у овом прегледу изузети јер су, према попису становништва 1971. године, имали сами статус градских насеља, а већи градови, индустријски центри у њиховој близини су: за Севојно — Титово Ужице, а за Вучје — Лесковац.

Величина испитиваних насеља, према броју становника, 1971. године била је следећа: мање од 500 становника имала су насеља Висока, Закута, Јања, Јарменовци, Мотрић, Нишор, Рибаке; од 500 до 1000 становника имала су насеља Дивци, Доњи Дубац, Драгинац, Језеро, Росићи, Трубаревац; насеља која су имала од 1000 до 2000 становника била су: Брадарац, Добра,

9 Бранислав Којић, Архитектонско-урбанистички преображај села у Србији ван покрајина од 1945. до 1975. године, Отисак из Гласника Српског географског друштва, св. LVII, бр. 1, стр. 21.

10 Оп. cit.

11 Loc. cit.

Јелашница, Добрић; од 2000 до 3000 становника имала су насеља Грабовица, Кораћица, Крива Феја, Радаљ, Симићево; са више од 3000 становника била су насеља Вучје и Севојно, за која је напоменуто да су имала статус града.

3) У начину снабдевања домаћинства водом за пиће огледа се, с једне стране, степен развијености и комуналне опремљености насеља, а, с друге стране, до ког степена је, стицајем околности, до данас очуван традиционални начин снабдевања водом за пиће (са извора, из потока, река, из копаних бунара). Из анкете теренске грађе сазнајемо о том односу у главним цртама. Стога смо, да бисмо добили прецизнији приказ тих значајних показатеља, користили податке пописа становова из 1971. године.¹² Међутим, у теренској грађи налазимо податке о начинима изградње објеката за снабдевање водом за пиће, о материјалу који се при том користи, итд. На пример, све је чешћа појава у последњих петнаестак година да се домаћинства у поједином крају или мали у селу — удружују, њих неколико или десетине домаћинства, ради изградње водовода, односно довођења воде од извора до стана или до дворишта. Начини таквог удруживања су различити: ту долазе до изражаја, с једне стране, традиционални облици удруженог рада (моба, позајмица) и „задружно“ прикупљање средстава ради куповине материјала за изградњу водовода; с друге стране, водоводна мрежа у неким насељима изграђује се средствима из самодоприноса домаћинства, што се прикупља у организацији месних заједница, у чијем раду долази до изражаја, у савременим условима, такође традиционална црта колективности некадашњег села као социјалне и економске заједнице. Најзад, у насељима као што су, на пример, Јелашница, Вучје, Севојно, Радаљ, изградња водовода сматра се делом друштвене стамбене изградње.

¹² Попис становништва и станова 1971, Станови, књ. V, Савезни завод за статистику, 1972.

Табела 1

Снабдевање домаћинства водом за пиће

Насеље	Укупно домаћин- става	Водовод			Бунар		Извор, река, поток
		У стану	У дво- ришту	Изван дворишта	У дво- ришту	Изван дворишта	
Брадарац	240	7	—	—	218	15	—
Висока	109	16	25	—	14	15	39
Вучје	821	210	46	75	331	117	42
Грабовица	475	4	—	—	226	213	32
Дивци	186	3	2	—	127	52	2
Добра	301	23	35	17	122	60	51
Доњи Дубац	169	7	54	—	18	7	83
Драгинац	137	25	33	8	55	16	—
Закута	106	12	75	3	7	8	1
Јања	41	3	—	—	—	—	38
Јарменовци	134	23	57	10	12	11	21
Језеро	133	1	—	4	20	—	108
Јелашница	494	155	209	69	26	2	33
Кораћница	529	6	7	103	148	200	65
Крива Феја	358	3	27	21	—	—	307
Мотрић	77	1	7	—	42	26	1
Нишор	119	1	—	114	—	4	—
Добрић	326	8	1	3	228	86	—
Радаљ	509	48	47	6	68	19	321
Рибакe	119	1	—	—	56	62	—
Росићи	142	14	56	—	39	8	25
Севојно	1081	622	118	48	134	38	121
Симићево	743	21	86	5	413	218	—
Трубаревац	202	8	11	1	103	72	7

Из података у табели се види да су у испитиваним насељима заступљени од најстаријих начина снабдевања домаћинства водом за пиће (извор, поток) преко старијих (копани бунар) до модерног снабдевања водом из водовода. При том у неким насељима преовлађују старији начини снабдевања водом, али су очигледне и иновације, и то код свих врста и типова насеља.

Снабдевање водом за пиће са извора карактеристично је, пре свега, за планинска и брдска села. На пример, у Јањи се водом за пиће са извора снабдева више од 92% домаћинства, у Кривој Феји — око 85%, у Језеру око 80%, у Радаљу око 63%, Доњем Дупцу око 50%, у Високој 35% итд. У ствари, само у једној четвртини испитиваних насеља извори нису снабдевачи домаћинства водом за пиће, док у три четвртине насеља домаћинства се више или мање снабдевају водом за пиће и са извора.

Снабдевање водом за пиће са бунара приказали смо у табели у две колоне, зависно од тога да ли је бунар у дворишту или изван њега. Напомињемо да су то, по правилу, копани бу-

нари, а само у појединим случајевима и бушени бунари. Са изузетком Јање и Криве Феје, у којима нема бунара, и Закуте и Нишора са по неколико бунара, у свим испитиваним насељима домаћинства се снабдевају водом за пиће из копаних бунара. При том, у пет насеља 96% до 99% домаћинстава користи бунаре за снабдевање водом за пиће, и то у Рибакама, Брадарцу, Грабовици, Дивцима и Добрићу; 84% до 88% домаћинстава снабдева се водом за пиће са бунара у Симићеву, Трубаревцу и Мотрићу; у Кораћици се 65% домаћинстава снабдева водом за пиће са бунара, у Добри 60%, Вучју 54%, у Драгинцу око 50%, итд.

Најзад, у свим испитиваним насељима домаћинства се снабдевају водом за пиће и из водовода. У девет насеља само по неколико домаћинстава има водоводни прикључак у стану, у дворишту или изван њега, и то у Брадарцу, Грабовици, Дивцима, Јањи, Језеру, Мотрићу, Добрићу, Рибакама, Трубаревцу. У њима удео домаћинстава која се снабдевају водом за пиће из водовода износи око 9,9 до 0,5%. Насупрот овим насељима, висок удео снабдевања домаћинстава водом за пиће из водовода имају насеља: Нишор 96,6%, Јелашница 85,7%, Закута 84,9%, Севојно 72,9%. У осталим испитиваним насељима удео домаћинстава која се снабдевају водом за пиће из водовода је следећи: у Јарменовцима 67,1%, Росићима 49,3%, Драгинцу 40,8%, Вучју 40,3%, Високој 37,8%, Доњем Дупцу 36,0%, Добри 24,9%, Кораћици 21,9%, Радаљу 19,8%, Симићеву 15,0%, Кривој Феји 14,2%.

III

- 1) У приказу неких демографских обележаја испитиваних насеља полазимо од кретања броја становника и домаћинстава у раздобљу од 1948. до до 1971. године.¹³

13 Попис становништва и станова 1971, Становништво, књ. VII, Савезни завод за статистику, 1975.

Табела 2

Кретање броја становника и домаћинстава

Н а с е љ е		Године пописа				Индекси	
		1948.	1953.	1961.	1971.	1961.	1948.
Брадарац	становн.	1104	1206	1209	1256	103,9	113,8
	домаћин.	241	248	251	247	98,4	102,5
Висока	становн.	742	795	620	421	67,9	56,7
	домаћин.	119	123	120	108	90,0	90,8
Вучје	становн.	1748	1943	2680	3178	118,6	178,1
	домаћин.	347	401	667	841	126,1	242,4
Грабовица	становн.	1916	2058	2083	2155	103,5	112,5
	домаћин.	416	443	469	485	103,4	116,6
Дивци	становн.	641	702	766	714	93,2	111,4
	домаћин.	131	145	185	188	101,6	143,5
Добра	становн.	1495	1539	1603	1139	71,1	76,2
	домаћин.	330	334	398	311	78,1	94,2
Доњи Дубац	становн.	843	932	972	906	93,2	107,5
	домаћин.	134	142	170	181	106,5	135,1
Драгинац	становн.	729	732	615	606	98,5	83,1
	домаћин.	99	108	127	135	106,3	136,4
Закута	становн.	451	507	496	372	75,0	82,5
	домаћин.	86	92	102	106	103,9	123,3
Јања	становн.	210	236	288	153	53,1	72,9
	домаћин.	40	45	89	41	46,1	102,5
Јарменовци	становн.	594	447	467	488	104,5	82,2
	домаћин.	112	89	116	139	119,8	124,1
Језеро	становн.	723	770	730	684	93,7	94,6
	домаћин.	131	143	144	134	102,3	93,1
Јелашница	становн.	1817	2078	2347	1853	79,0	102,0
	домаћин.	469	521	703	502	71,4	107,0
Кораћица	становн.	2478	2426	2260	2023	89,5	81,6
	домаћин.	547	549	541	538	99,4	98,4
Крива Феја	становн.	1708	1785	1779	1823	102,5	106,7
	домаћин.	272	283	304	372	122,4	136,8
Мотрић	становн.	444	428	351	329	93,7	74,1
	домаћин.	75	79	80	78	97,5	104,0
Нишор	становн.	799	740	646	536	83,0	67,1
	домаћин.	125	124	128	122	95,3	97,6
Добрић Поцерски	становн.	1375	1469	1460	1385	94,9	100,7
	домаћин.	271	316	351	335	95,4	123,6
Радаљ	становн.	1901	2189	2590	2502	96,6	131,6
	домаћин.	265	299	489	528	108,0	199,2
Рибаке	становн.	496	507	493	485	98,4	97,8
	домаћин.	88	92	110	120	109,1	136,4
Росићи	становн.	611	671	619	544	87,9	89,0
	домаћин.	118	137	139	142	102,2	120,3
Севојно	становн.	1847	3143	3873	3853	99,5	208,6
	домаћин.	366	1370	1063	1077	101,3	294,3
Симићево	становн.	3089	3065	2769	2514	90,8	81,4
	домаћин.	747	781	764	744	97,4	99,6
Трубаревац	становн.	1070	1088	1066	966	90,6	90,3
	домаћин.	200	209	211	202	95,7	101,0

Из података у табели види се да је за раздобље 1948—1953. године карактеристично да се број становника повећава у 19 од 24 испитивана насеља, а у преосталих пет, са једним изузетком, благо опада, и то у Кораћици, Јарменовцима, Мотрићу, Нишору и Симићеву. Међутим, подаци за 1953. и 1961. годину показују да у том раздобљу већ отпочиње процес промена у броју становника испитиваних насеља изражен у општој тенденцији ка опадању броја становника на селу услед пресељавања становништва у градове, што ће у каснијем кретању добијати све већи интензитет. Од 1953. до 1961. године у 11 насеља наставља се раст становника; међу њима су четири насеља — Вучје, Јелашница, Радаљ и Севојно у којима се уочава снажнији пораст становништва изазван посебним друштвено-економским факторима, и то ће бити она насеља у којима ће уследити дубоке промене у социјално-економској структури становништва. Осим у четири поменута насеља, број становника расте и у Брадарцу, Грабовици, Дивцима, Добри, Доњем Дупцу, Јањи, Јарменовцима. У преосталих 13 насеља број становника опада, и то у Високој, Драгинцу, Закути, Језеру, Кораћици, Кривој Феји, Мотрићу, Нишору, Добрићу, Рибакама, Росићима, Симићеву и Трубаревцу. На тај начин промењен је однос између ове две категорије села. Изражен у процентима он је 46:54, што значи да у више од половине испитиваних насеља број становника опада. Из података за 1961. и 1971. годину запажа се даље јачање и ширење тога процеса, тако да стање у 1971. години показује пораст броја становника само у пет насеља — у Вучју (индекс 118), Брадарцу, Грабовици, Кривој Феји и Јарменовцима, док у осталих 19 насеља број становника мање или више опада; на пример у Севојну, Радаљу, Драгинцу опадање броја становника је незнатно, док је у Јањи број становника опао скоро на половину (индекс 53,1).

Број становника 1971. године према 1948. години, то јест у односу на стање из првог послератног пописа становништва, изражен у две основне категорије према порасту односно опадању становништва, показује да је у 14 испитиваних насеља број становника опао, у једном стагнирао, док је у девет насеља порастао. Међу њима посебно је висок пораст броја становника у Вучју, Севојну и Радаљу, насељима која су достигла пун преображај у социо-економској и професионалној структури становништва.

У разматрању кретања броја домаћинства 1948—1971. године нужно је, пре свега, обратити пажњу на први међупописни период 1948—1953. године, у коме је у свим испитиваним насељима, са једним изузетком (село Јарменовци), број домаћинства порастао. То је, у ствари, правило, законита појава условљена давнашњим процесом деобе породица, односно домаћинства, наравно под претпоставком да се породице после деобе не пресељавају у друга места, што је за период 1948—1953. године било карактеристично.

Међутим, даља друштвено-економска кретања и развитак изазвали су снажнија миграциона кретања, пре свега из села у градове или индустријска места, што се испољило и у каснијем кретању броја домаћинстава. Међутим, свакако да су и други фактори деловали на опадање броја домаћинстава, на пример опадање наталитета. Јер, док је деобом породица у прошлости, особито већих заједница, настајало четири до пет, па и више породица, из новијих деоба настају две, евентуално три породице, односно домаћинства. При том треба имати на уму и регионалне разлике, јер Србија има рејоне изразито ниског наталитета (на пример источна Србија), као и оне у којима је наталитет још увек релативно висок (нпр. југозападна Србија). Из дејства тих толико разноврсних фактора на кретање броја домаћинстава јављају се у раздобљу 1961—1971. године две карактеристичне категорије испитиваних насеља: на једној страни су насеља у којима број домаћинстава расте. То су: Вучје, Грабовица, Дивци, Доњи Дубац, Драгинац, Закута, Јарменовци, Крива Феја, Радаљ, Рибаке, Росићи и Севојно. На другој страни су насеља у којима број домаћинстава опада. То су: Брадарац, Висока, Добра, Јања, Језеро, Јелашница, Кораћица, Мотрић, Нишор, Добрић, Симићево и Трубаревац. Као што се види, испитивана насеља диференцирала су се, у погледу кретања броја домаћинстава у периоду 1961. до 1971. године, у две категорије, чији је међусобни однос 50:50%.

Међутим, ако се посматра целокупно раздобље од 1948. до 1971. године, уочава се да је у 20 насеља број домаћинстава или растао, што је чешће, или стагнирао, док је само у четири села опао, и то у Високој, Добри, Кораћици и Нишору. Овакво кретање броја домаћинстава у раздобљу које је трајало 24 године, тј. опадање броја домаћинстава само у четири од 24 испитивана насеља (16,6%) и поред интензивних миграција становништва из сеоских у градска насеља биће јасније кад се имају на уму промене у броју чланова, односно кретање просечног броја чланова домаћинстава у истом раздобљу.

У склопу разматрања кретања броја становника и броја домаћинстава у испитиваним насељима намеће се проблем кретања и промена у просечном броју чланова домаћинстава у раздобљу од 1948. до 1971. године. Подаци о кретању просечног броја чланова домаћинстава индикативни су за етнологска проучавања породице, посебно с обзиром на промене њене величине у склопу савремених друштвених промена.

Табела 3

Промене у просеченом броју чланова домаћинства

Насеље	Просечан број чланова домаћинства			
	1948.	1953.	1961.	1971.
Брадарац	4,6	4,9	4,8	5,1
Висока	6,2	6,5	5,2	3,9
Вучје	5,0	4,8	4,0	3,8
Грабовица	4,6	4,6	4,4	4,4
Дивци	4,9	4,8	4,1	3,8
Добра	4,5	4,6	4,0	3,7
Доњи Дубац	6,3	6,6	5,7	5,0
Драгинац	7,4	6,8	4,8	4,5
Закута	5,2	5,5	4,9	3,5
Јања	5,2	5,2	3,2	3,7
Јарменовци	5,3	5,0	4,0	3,5
Језеро	5,5	5,4	5,1	5,1
Јелашница	3,9	4,0	3,3	3,7
Кораћница	4,5	4,4	4,2	3,8
Крива Феја	6,3	6,3	5,8	4,8
Мотрић	5,9	5,4	4,4	4,2
Нишор	6,4	6,0	5,0	4,4
Добрић	5,1	4,6	4,2	4,1
Радаљ	7,2	7,3	5,3	4,7
Рибакe	5,6	5,5	4,5	4,0
Росићи	5,2	4,9	4,4	3,8
Севојно	5,0	2,3	3,6	3,6
Симићево	4,1	3,9	3,6	3,4
Трубаревац	5,3	5,2	5,0	4,8

Из података у табели види се да је опадање просечног броја чланова домаћинства у периодима 1948—1961, 1948—1971. и 1961—1971. године законита појава, у складу са осталим демографским појавама и променама, почевши од оних у кретању броја становника и броја домаћинства до промена у структури становништва, социо-економској, професионалној, образовној итд. Међутим, правило је и то што просечан број чланова домаћинства у раном послератном периоду од 1948. до 1953. године није опао у таквом обиму и интензитету, јер је то био компензациони период. Стога просечан број чланова домаћинства у том периоду у неким насељима расте или стагнира, а у другим благо опада. Изузетак је Севојно, насеље које је у том периоду било у јеку изградње индустријских погона за прераду бакра, па се нагли пад просечног броја чланова домаћинства 1953. године (са 5,0 на 2,3) може објаснити присуством великог броја радника запослених на изградњи фабрике у Севојну, чија су домаћинства имала само тог једног члана.

2) Анкетни упитник за насеља садржавао је неколико питања о миграцијама становништва у периоду 1971—1975. годи-

не, и то: о броју одсељених становника према полу, о узроцима и правцима одсељавања, о броју досељених, разлозима досељења и местима из којих су досељени. Било је ту и питање о броју привремено одсутних чланова домаћинства, које се односило, осим на сезонске раднике, пре свега на активно становништво запослено у иностранству. Најзад, анкетом су обухваћене и дневне миграције, питањима о запосленима изван места становања и начинима путовања до места запослења.

Међутим, као што је већ више пута истакнуто у радовима о данашњим миграцијама становништва, нема правих извора помоћу којих би се установила тачна слика о броју одсељених и досељених становника појединих насеља и крајева, као и о свим другим питањима везаним за појаву миграција. И у овом случају подаци анкете су непотпуни; за више насеља одговори су „нема података“ и „непознато“; такође, у једној групи насеља одговори се односе на досељавање и одсељавање појединаца, у другој групи, пак, одговори се односе на домаћинства. Стога су ти подаци неупотребљиви за табеларни приказ и употребавање, али у њима има и корисних појединости, на пример о узроцима и правцима одсељавања односно досељавања становништва и домаћинства. Тако, на пример, удаја је по правилу разлог досељавања женског становништва у сеоска насеља, а у крајевима раширеног домазетског брака (источна Србија, Подунавље), женидба је разлог пресељавања и мушког становништва у сеоска насеља. Анкетни материјал показује типичне правце одсељавања из испитиваних села. То су, пре свега, оближњи градски центри у које се осим појединаца одсељавају и читаве породице (домаћинства). Међутим, има и супротних кретања. На пример, досељавање у сеоско насеље после пензионисања, затим, досељавање у село једног од старих родитеља код удате кћери или сина („спајање“ породица и имања); има досељења рудара у рударска насеља, на купљено имање (десетак таквих случајева забележено је у Јелашници и Кривој Феји).

Подаци пописа становништва из 1971. године обавештавају нас о динамици досељавања становника¹⁴ испитиваних насеља у периоду 1961—1971. године, што је важно имати на уму с обзиром на то да је то она међупописна деценија у којој су се, као што смо видели у претходним анализама кретања становништва, догодиле битне промене у демографским кретањима (међутим, нема таквих података о одсељавању становника из насеља).

14 Попис становништва и станова 1971, Становништво, књ. IX, 1973.

Табела 4

Досељени становници у насеље сталног становања

Насеље	Укупно становн.	Свега досељено	Године досељења		
			1961 — 1965.	1966 — 1969.	1970 — 1971.
Брадарац	1256	122	39	62	23
Висока	421	16	7	6	3
Вучје	3178	616	340	199	77
Грабовица	2155	128	46	59	23
Дивци	714	106	40	45	21
Добра	1139	62	19	27	16
Доњи Дубац	906	44	18	21	5
Драгинац	606	82	33	23	26
Закута	372	28	20	6	2
Јања	153	9	3	5	1
Јарменовци	488	62	23	30	9
Језеро	684	33	16	14	3
Јелашница	1853	239	101	88	50
Кораћица	2023	134	60	46	28
Крива Феја	1823	126	37	62	27
Мотрић	329	20	10	9	1
Нишпор	536	33	20	12	1
Добрић	1385	117	63	34	20
Радаљ	2502	123	47	46	30
Рибаке	485	19	13	6	—
Росићи	544	16	11	4	1
Севојно	3853	1096	587	340	169
Симићево	2514	157	63	60	34
Трубаревац	966	49	27	15	7

Из табеле се види да је интензитет досељавања становника у посматраном периоду (1961—1971) био знатнији, што је разумљиво, у насељима која су се у том периоду карактерисала као индустријска или рударска (Вучје, Севојно, Јелашница), док у насељима примарне аграрне функције, разлике у интензитету досељавања зависе од више фактора: од географског и саобраћајно-географског положаја, од величине насеља по броју домаћинстава итд. Досељено становништво у периоду 1961—1971. године, тј. најновији досељеници имали су 1971. године следећи удео у укупном становништву испитиваних насеља, и то: мање од 5% од укупног становништва у селима: Висока, Доњи Дубац, Језеро, Радаљ, Рибаке, Росићи, Трубаревац; од 5 до 10% у се-

лима: Брадарац, Грабовица, Добра, Закута, Јања, Кораћица, Крива Феја, Мотрић, Нишор, Добрић, Симићево; од 10 до 15^{0/0} у насељима: Дивци, Драгинац, Јарменовци, Јелашница; 19,3^{0/0} у Вучју и 28,8^{0/0} у Севојну.

Анкетни материјал о запослености ван места становања, тј. о дневним (или седмичним) миграцијама становништва или, пак, о привременом одсуствовању из места становања (сезонски радници, становници запослени у иностранству) не даје потпуну ни праву слику, јер такве тачне евиденције није било у месним заједницама, а сва домаћинства у насељу нису ни анкетирана. Међутим, на основу тога материјала ипак се стичу извесна сигурна обавештења о наведеним питањима. Сазнајемо, на пример, да највећи део запослених изван места становања у насељима Брадарац, Грабовица, Језеро, Симићево чине у ствари радници запослени у иностранству; да има домаћинстава из којих је изван газдинства запослен не само један члан већ и два и више чланова; да запослени изван места становања путују у радној недељи до места рада разноврсним средствима саобраћаја: аутобусом, колима, мотоциклом, бициклом, ребе и возом; да међу радницима путницима има и пешака (на растојањима и до 4 km до места рада). Запослени у сезонским грађевинским пословима или у сезонским пословима друге врсте, на пример у шећеранама у време кампање, карактеристични су за насеља Високу, Добру, Драгинац, Јању, Трубаревац.

На основу података пописа становништва из 1971. године сазнајемо о стању запосленог особља у испитиваним насељима и о онима који раде изван места становања¹⁵, што ће бити приказано у следећој табели. Из тих података стиче се слика о томе колико се пружа могућност евентуалног запослења у самим селима, с једне стране, а, с друге стране, о дневним миграцијама становника који се нису могли запослити у месту становања. Међутим, подаци у следећој табели биће боље објашњени кад се комбинују са подацима о активности и делатности становништва испитиваних насеља, о чему ће касније бити речи.

15 Оп. cit.

Табела 5

Запосленост становништва и рад изван места становања

Насеље	Број становника	Запослено особље	
		Свега	Ради ван овога насеља
Брадарац	1256	90	76
Висока	421	41	40
Вучје	3178	1058	160
Грабовица	2155	46	32
Дивци	714	92	61
Добра	1139	87	41
Доњи Дубац	906	17	8
Драгинац	606	63	55
Закута	372	27	23
Јања	153	6	2
Јарменовци	488	79	11
Језеро	684	71	66
Јелашница	1853	388	323
Кораћица	2023	255	247
Крива Феја	1823	172	35
Мотрић	329	6	5
Нишор	536	40	36
Добрић	1385	66	22
Радаљ	2502	344	203
Рибаке	485	63	57
Росићи	544	31	25
Севојно	3853	1215	311
Симићево	2514	123	41
Трубаревац	966	32	27

Из табеле се види да у свим испитиваним насељима, према томе и у свим селима, има становника запослених изван свог сељачког газдинства. Најмањи је њихов број у Доњем Дупцу, Јањи и Мотрићу. Висок удео запослених изван места становања карактеристичан је за следећа насеља: Брадарац, Висока, Грабовица, Дивци, Драгинац, Закута, Језеро, Јелашница, Кораћица, Нишор, Радаљ, Рибаке, Росићи, Трубаревац. Као што се могло очекивати, у насељима Вучје, Севојно и Крива Феја, са индустријским и рударским погонима, висок је удео запослених који раде у самом месту становања, а њима се придружује и Радаљ (у коме је знатан број запослених и изван тог места), Симићево, Јарменовци, Добра, са знатним уделом запослених у самом ме-

сту. Међутим, из Севојна и Вучја има запослених и у оближњим градовима — Титовом Ужицу и Лесковцу.

С обзиром на то да ће се подаци о становништву на привременом раду у иностранству приказати у оквиру разматрања о активности становништва, овде се нећемо задржавати посебно на тој појави, мада то питање, у правом смислу речи, припада проблему миграција становништва. С једне стране, то је привремена економска емиграција, а, с друге стране, у извесним случајевима, то је претходна етапа у процесу стварања најновијег слоја исељених становника, исељеника из Југославије и из Србије. О таквим појавама има прикупљеног теренског материјала, и то не само у насељима испитиваним 1971—1975. године већ и у неким другим областима Србије које се етнолошки монографски проучавају (нпр. Мачва). После више година извештај број становника, особито они који са породицама живе и раде у иностранству, примају држављанство дотичне земље и постају њени стални становници.

3) На основу података пописа становништва из 1971. године осврнућемо се на социјалну и економску структуру становништва и домаћинства у испитиваним насељима, што ће уједно допринети бољем разумевању већ изнетих чињеница о карактеристикама испитиваних насеља и њиховог становништва, као и бољем разумевању етнографских чињеница у којима се огледа ток и интензитет промена у традиционалној народној култури.

Извори прихода домаћинства важан су показатељ друштвених промена које су се у испитиваним насељима дешавале до закључно 1971. године. У ствари, из тих података сазнајемо, поред осталог, о томе колико су испитивана насеља захваћена процесом урбанизације, у којој мери некадашње „сељачко“ село постаје насеље чије становништво има сложенију социјалну, економску, професионалну структуру и друге структуре.

Табела 6

Домаћинства према изворима прихода¹⁶

Насеље	Укупно домаћинст.	Извори прихода			У процентима		
		пољopr.	мешо- вити	непо- љoprив.	пољopr.	мешо- вити	непо- љoprив.
Брадарац	247	139	86	22	56,3	34,8	8,9
Висока	108	53	40	15	49,1	37,0	13,9
Вучје	841	56	199	586	6,7	23,7	69,6
Грабовица	485	409	55	21	84,3	11,3	4,3
Дивци	188	65	51	72	34,6	27,1	38,3
Добра	311	197	51	63	63,3	16,4	20,3
Доњи Дубац	181	154	18	9	85,1	9,9	5,0
Драгинац	135	62	58	15	45,9	43,0	11,1
Закута	106	63	35	8	59,4	33,0	7,6
Јања	41	25	12	4	61,0	29,3	9,7
Јарменовци	139	51	22	66	36,7	15,8	47,5
Језеро	134	54	76	4	40,3	56,7	3,0
Јелашница	502	101	163	238	20,1	32,5	47,4
Кораћница	538	277	183	78	51,5	34,0	14,5
Крива Феја	372	159	134	79	42,7	36,0	21,2
Мотрић	78	66	11	1	84,6	14,1	1,3
Нишор	122	78	40	4	63,9	32,8	3,3
Добрић	335	251	63	21	74,9	18,8	6,3
Радаљ	528	142	153	233	26,9	29,0	44,1
Рибаке	120	92	20	8	76,7	16,7	6,6
Росићи	142	104	31	7	73,2	21,8	4,9
Севојно	1077	58	125	894	5,4	11,6	83,0
Симићево	744	578	115	51	77,7	15,5	6,8
Трубаревац	202	174	20	8	86,1	9,9	4,0

Из табеле се види да су 1971. године у свим испитиваним насељима сва домаћинства имала тројакe изворе прихода према категоризацији статистичке службе код нас, чиме се још једном потврђује да су сва испитивана насеља и њихово становништво мање или више захваћени савременим друштвеним променама.

Ако се испитивана насеља групишу на основу података из табеле тако да се истакне која категорија домаћинстава према изворима прихода у поједином насељу преовлађује или га посебно карактерише, добићемо следећу поделу:

¹⁶ Попис становништва и станова 1971, Становништво, књ. XII, 1974.

— изразито аграрна села, са по више од 80% домаћинства чији су извори прихода из пољопривреде. Овој групи припадају села: Грабовица, Доњи Дубац, Мотрић и Трубаревац;

— села у којима, према изворима прихода, преовлађују пољопривредна домаћинства уједно са мешовитим; у њима је 40 до 80% домаћинства чији су извори прихода из пољопривреде, са знатним уделом, од 15 до 56%, домаћинства мешовитих извора прихода, тј. из пољопривреде и непољопривредних делатности. Ту спадају села: Брадарац, Висока, Добра, Добрић, Драгинац, Јања, Језеро, Закута, Кораћица, Крива Феја, Нишор, Рибаке, Росићи и Симићево. У овој групи насеља по знатном уделу домаћинства мешовитих извора прихода посебно су карактеристична села: Висока, Драгинац, Језеро и Крива Феја;

— насеља у којима преовлађују домаћинства са изворима прихода из непољопривредних делатности, са знатним уделом домаћинства мешовитих извора прихода. Таква су насеља Дивци, Јарменовци, Јелашница и Радаљ;

— насеља са највећим уделом домаћинства чији су извори прихода из непољопривредних делатности. Ту спадају Вучје и Севојно. На основу такве социо-економске структуре домаћинства, према попису становништва из 1971. године, та два некадашња села сврстана су у градове.

Социјално-економске карактеристике становништва испитиваних насеља у 1971. години огледају се и у подацима о уделу пољопривредног становништва у укупном становништву, о активности и делатности становништва и о лицима на привременом раду у иностранству.

Табела 7

Пољопривредно становништво, активно становништво и лица на привременом раду у иностранству¹⁷

Насеље	Укупно станов.	Пољо- пр. ста- новн.	% од укуп- ног ста- новн.	Актив- но ста- новн.	% од у- купног стан.	Лица на раду у иностр.	% од ак- тивног становн.
Брадарац	1256	1013	81	811	64,4	83	10,2
Висока	421	282	67	229	54,4	11	4,8
Вучје	3178	692	22	1515	47,7	16	1
Грабовица	2155	2007	93	1574	73,0	370	23,5
Дивци	714	375	53	404	56,6	37	9,1
Добра	1139	848	74	647	56,8	10	1,6
Доњи Дубац	906	858	95	536	59,2	6	1,1
Драгинац	606	413	68	389	64,2	5	1,3
Закута	372	287	77	204	54,8	12	5,9
Јања	153	127	83	118	77,1	2	1,7
Јарменовци	488	244	50	238	48,8	5	2,1
Језеро	684	535	78	511	74,7	61	11,9
Јелашница	1853	611	33	879	47,4	16	1,8
Кораћица	2023	1410	70	1151	56,9	18	1,6
Крива Феја	1823	1082	59	743	40,8	7	0,9
Мотрић	329	313	95	222	67,5	20	9,0
Нишпор	536	449	84	347	64,7	14	4,0
Добрић	1385	1236	89	847	61,2	12	1,4
Радаљ	2502	1102	44	975	39,0	35	3,6
Рибакe	485	441	91	316	65,1	4	1,3
Росићи	544	467	86	303	55,7	2	0,7
Севојно	3853	432	11	1570	40,7	18	1,1
Симићево	2514	2190	87	1917	76,2	200	10,4
Трубаревац	966	903	93	778	80,5	9	1,2

Подаци у табели показују пуну сагласност са подацима из претходне табеле о социјално-економској структури домаћинства. Наиме, села са највећим уделом пољопривредног становништва у укупном становништву (више од 90 односно више од 80%) јесу већ набројана аграрна села, којима се придружују још нека са високим уделом пољопривредног становништва исказана у табели о структури домаћинства у категорији преовлађујућих пољопривредних и мешовитих извора прихода. Разумљиво, на супротном полу, са најмањим уделом пољопривредног становништва су Севојно и Вучје, којима се придружује и Јелашница, са једном трећином пољопривредног и две трећине непољопривредног становништва.

Високе стопе активности карактеристичне су за изразито пољопривредна насеља, што показује да је у активно становништво (при попису 1971) сврстано женско и део дечјег контингента. У осталим насељима, мешовитим и, поготову, непољоприв-

¹⁷ Попис становништва и станова 1971, Становништво, књ. X и књ. XI, 1973, 1974.

редним, стопе активности су знатно ниже (између 40 и 50%), чак и у оним насељима у којима је, осим активних у пољопривредним делатностима, знатно учешће активних у пољопривреди. Очигледно је да је у овим насељима критеријум за оцену активности био друкчији него у пољопривредним насељима, што је, уосталом, редовна појава и у другим случајевима.

Високи удео активног становништва запосленог у иностранству показују пољопривредна насеља и по неко мешовито, али је карактеристично да се, са једним изузетком (Дивци), сва та насеља налазе у источној Србији: Брадарац, Грабовица, Језеро, Мотрић, Симићево. Насупрот тој појави, међутим, насеља традиционалних печалбарских крајева југоисточне Србије карактеришу се ниским стопама запослених на раду у иностранству (Драгинац, Крива Феја).

У вези са врстама делатности активног становништва поменућемо овде само то да је за већину испитиваних насеља карактеристична појава да су скоро све врсте делатности различито заступљене — од минимума (испод 1% учешћа у активном становништву у неким терцијарним делатностима), до максимума (од преко 92% у примарној пољопривредној делатности). Удео активног становништва запосленог у пољопривредној и индустријској делатности одговара већ напред истакнутим социо-економским структурама становништва и домаћинства. Од осталих делатности истичемо као карактеристичну појаву удео активног становништва у грађевинској делатности (у Високој 9,1% у укупном активном становништву, у Кривој Феји 7,0% и у Радаљу 6,2%) и у занатској делатности (у Радаљу 7,9%, Јелашници 7,6% и Драгинцу 7,1%)¹⁸.

Из приказаних основних антропогеографских одлика испитиваних насеља запажа се да су истраживањима, према социо-економским структурама, обухваћени сви типски представници сеоских насеља у Србији, и то: пољопривредна, пољопривредна мешовита, мешовита пољопривредна сеоска насеља, као и пољопривредна, два мања насеља градског типа. Приказана је такође и динамика неких демографских промена и преображаја испитиваних насеља. За етнoлошка испитивања савремених друштвених промена било је значајно обухватити и различите друштвене слојеве данашњег села у Србији — од сељака пољопривредника и сељака радника до радника различитих занимања који су становници села. При том треба имати на уму да је сложеност социо-економске структуре данашњег села, нарочито с обзиром на присуство мешовитих домаћинства у мањој или већој мери у свим побројаним типовима насеља, одраз такве сложености унутар самих домаћинства која су у нашим условима по правилу породице. Та чињеница је посебно значајна за етнoлошка испитивања каква су вођена овом приликом по-

18 Op. cit.

што су проматрања и прикупљање етнографске грађе према упитнику обављани у домаћинствима у свим испитиваним насељима.

IV

У завршном одељку приказаћемо неке основне податке о сваком испитаном насељу, посебно, и то, у најкраћим цртама: положај и тип, саобраћајно-географску ситуацију у односу на најближа насеља вишег реда, које су у њему јавне установе, има ли аматерских друштава и сл. Од података о становништву наводимо само број становника и домаћинстава у 1971, почетној години испитивања, и социјално-економску структуру домаћинстава. Из тих података се може засигурно просудити о томе на који начин и у ком правцу делују у дотичном насељу законита савремена општа друштвена кретања код нас, што је веома важно имати на уму у проучавању промена и преображаја традиционалне народне културе.

БРАДАРАЦ. — За ово сеоско насеље полузбијеног типа, које се налази у плодном Стигу, у пределу северне Србије, са добром саобраћајном повезаношћу за оближње градове (12 km од Пожаревца, 10 km од рударског насеља Костолца и 24 km од Великог Градишта на Дунаву), карактеристично је да се у периоду од 1961. до 1971. године број становника није смањило, што се, по правилу, дешавало у селима у Србији услед интензивних миграција становника села у градове. Из анкетног и статистичког материјала видне су промене у социјално-економској структури становништва и домаћинстава у Брадарцу. Године 1971. у њему је било 1256 становника и 247 домаћинстава, од којих је више од једне трећине домаћинстава мешовитих извора прихода. Уз податак да је било и око 9% непољопривредних домаћинстава, то значи да је Брадарца типично село с обзиром на савремена друштвена кретања код нас, село у коме домаћинстава мешовитих извора прихода, тј. мешовита газдинства добијају све већи обим и значај у вези са уношењем урбаног начина живота у село. Запослених из Брадарца највише је у индустријској и рударској делатности. Карактеристичне су дневне миграције радне снаге. Међутим, знатна је и миграција радника на привременом раду у иностранству: 1971. године било је 10% активних становника Брадарца запослених у иностранству. Село има осмогодишњу школу, амбуланту, библиотеку и биоскопску салу, четири продавнице, фудбалско игралиште.

ВИСОКА. — Село се налази у пределу Косанице, у широј области Топлице, на домаку општинског средишта Куршумлије, од које је удаљено 5 km. Године 1971. у Високој је пописан 421 становник и 108 домаћинстава. То је полузбијено насеље ибарског типа, са израженим крајевима (махалама) на долинским странама реке Косанице. У време испитивања још није било у

целини електрификовано. Једним својим делом Висока излази на ауто-пут Приштина — Куршумлија — Прокупље. У насељу постоји аутобуско стајалиште, а најближа железничка станица је у селу Кастрату (1 km удаљена). Саобраћајно-географским положајем и повољним везама са градским и индустријским насељима условљено је у овом раније чисто пољопривредном насељу, за чије је становништво био карактеристичан сезонски рад изван насеља, запошљавање ван пољопривреде, пре свега у Куршумлији, али и у Прокупљу, Нишу и Приштини. Тако су међу савременим миграцијама знатно заступљене дневне и недељне миграције запослених, као и миграције ђака. Најзад, извештај број становника Високе је и на привременом раду у иностранству (4,8% активног становништва). На тај начин Висока је 1971. године имала око 49% пољопривредних домаћинства, 37% мешовитих и око 14% непољопривредних домаћинства. Непосредна теренска проматрања и у целини прикупљен етнографски и други материјал послужили су Д. Николић да у посебном осврту узме Високу као пример насеља које се, променама у социо-економској структури, увршћује у друштвена кретања карактеристична за наше село, али у коме су друштвено-културне промене успорене. То тумачи и објективним факторима (село се налази у економски неразвијеном пределу) али и субјективним (нема предузимљивости код мештана за увођење новина, изражена склоност ка чувању традиционалних одлика сеоског живота)¹⁹. У Високој постоји само четвороразредна основна школа. За даље школовање и за све потребе и услуге Височани су упућени на Куршумлију.

ВУЧЈЕ. — Село се налази у Лесковачком Поречју и једно је од ретких села у Србији са којим су повезани почети индустријске производње још крајем прошлога века, и у коме је, већ 1932. године израсла фабрика текстилних производа (штофара)²⁰, данас индустријски комбинат. По локацији изван главних комуникација, али повезано асфалтним путем са Лесковцем (око 17 km), где је и најближа железничка станица. Вучје се у израстању у индустријску варошицу ослањало највише на своје људске и друге потенцијале. Електрификација Вучја, започета 1941. године, довршена је 1950. године. У свом развоју текстилна фабрика у Вучју утицала је на преображај овог насеља, па је оно 1971. године имало статус града, са 3178 становника и 841 домаћинством, од којих, по изворима прихода, 69,6% непољопривредних, 23,7% мешовитих и само 6,7% пољопривредних. Уз то, за Вучје је карактеристична све до данас очувана традиција занатских делатности.

19 Д. Николић, *Нека запажања о специфичностима ...* (видети напомену 5)

20 Видосава Стојанчевић, *Развој сеоских насеља СР Србије ...* (видети напомену 4); упор.: Јован В. Јовановић, *Лесковачко Поречје*, Лесковачки зборник, Лесковац, 1972, стр. 52—53.

Као насеље, Вучје је подељено на центар, у коме је смештена индустрија (фабричке зграде), мањи блок радничких стамбених зграда, зграде у којима су јавне установе, продавнице, угоститељски објекти и други, с једне стране, а, с друге стране, на пољопривредни део насеља — „село“ коме припада 554 ха аграрних површина у побрђу, укључујући неколико заселака (Рашин лаз, Збежиште, Шутилица)¹². Новију појаву у Вучју представљају почеци изградње „викендица“. У Вучју постоји осмогодишња школа, библиотека, биоскопска сала у дому културе, задружни дом, здравствена станица, са 10 здравствених радника. Негује се аматеризам (радничко културно-уметничко друштво), изграђено је фудбалско игралиште.

ГРАБОВИЦА. — Сеоско насеље збијеног типа у Горњем Кључу са једним засеком (Килома), на алувијалној тераси Дунава. Аутобуским линијама Грабовица је повезана са оближњим градовима и варошима: Брзом Паланком (5 km), Кладовом (20 km) и Неготином (35 km). У средселу је задружни дом, школа, месна канцеларија, амбуланта, продавнице, занатске радње и кафана. У Грабовици су анкетом забележене разноврсне занатске делатности, односно бројне занатлије — од зидара, молера и столара, ковача, колара, качара, опанчара, обућара и кројача, до аутомеханичара, столара, електричара, водоинсталатера, стаклара и фотографа. Године 1971. Грабовица је, са укупно 2155 становника и 485 домаћинстава, по структури домаћинстава према изворима прихода била пољопривредно село: у њој је 84,5% пољопривредних домаћинстава 11,3% домаћинстава мешовитих извора прихода и 4,3% непољопривредних домаћинстава. Међутим, ово је насеље карактеристично по високом уделу становништва запосленог у иностранству: 1971. године било је 370 запослених у иностранству, што чини 23,5% укупног активног становништва села Грабовице. У селу постоји петоразредна основна школа, амбуланта, месна канцеларија (у згради задружног дома, где су и магацинске просторије, биоскопска сала). Грабовчани имају фудбалски клуб и игралиште за фудбал, кошарку и рукомет.

ДИВЦИ. — Село збијеног типа у Ваљевској Колубари, а према Љуби Павловићу²² — сличније је шумедијском него подунавском друмском насељу. Лежи у долини Колубаре, испод косе зване Брдо, на месту на коме она нагло прелази у равницу. У Дивцима је месна канцеларија, осмогодишња школа, црква која није у средселу, затим неколико занатских радњи и мањих погона које су ту основале прехрамбена индустрија из Ваљева и земљорадничка задруга, као и зграда друштвених станова. Сеоским путем дуж кога су, лево и десно, лежале куће, још у про-

²¹ Оп. cit.

²² Љуб. Павловић, *Колубара и Подгорина*, Српски етнографски зборник, Насеља и порекло становништва, књ. 4, Београд 1907, стр. 643.

шлом веку излазило се на окружни друм Ваљево — Обреновац, што значи да је село Дивци и у прошлости било саобраћајно повезано са варошима у Србији. Дивци се данас одликују фреквентним аутобуским саобраћајем којим се ово насеље непосредно повезује са Мионицом (7 km) и Ваљевом (12 km). У Дивцима је изграђена железничка станица на прузи Београд — Бар.

У Дивцима су 1971. године од укупно 188 домаћинстава (714 становника) — 38,3% била домаћинства непољопривредних извора прихода, 27,1% мешовитих и 34,6% пољопривредних домаћинстава. Према томе, ово село је увелико захваћено социјално-економским преображајем, у складу са савременим друштвеним кретањима код нас.

ДОБРА. — Једно од седам подунавских насеља која су услед изградње хидроелектране „Бердап“, као и успора воде и подизања њеног нивоа, морала бити измештена на нову локацију²³. Добра је делимично измештена: мањи део насеља на алувијалној тераси Дунава, као и заселак Добре зван Чезава, 7 km узводно поред Дунава, остали су на истом месту. Нова Добра изграђена је на долињским странама Добранске реке идући узводно. Тако је уместо раније збијеног насеља гомиластог облика, иако подељеног на махале и са једним већ поменутиим засеком, настало насеље подужног облика идући од ушћа Добранске реке узводно према брдском залеђу, у ком се правцу Добра и даље шири. Лева и десна страна регулисаног корита Добранске реке повезане су са три моста, од којих је највећи онај на улазу у Добру, на магистралном путу Београд — Кладово. Планско насеље Добра има водовод и канализацију, модерно изграђен центар насеља у коме су зграде у друштвеној својини, са јавним установама и друштвеним становима: ту су осмогодишња школа и дом културе са биоскопском салом, месна канцеларија и пошта, зграда амбуланте и угоститељског и трговинских и задружних предузећа; ту је споменик погинулима у ратовима од 1912. до 1918. и у народноослободилачкој борби, пренет са Попиног брега из средела старе Добре, сада постављен у лепо уређеном и негованом зеленом и цветном простору пословног средишта Добре. Идући низводно добанском долином, на десној страни је и нова црква у Добри (стара је порушена услед потапања). — После изградње Бердапске магистрале Добра је повезана аутобуским линијама (стајалиште аутобуса је у средишту села) са Београдом, Пожаревцем, Великим Градиштем и Голупцем (којој општини Добра припада), узводно Дунавом, и Доњим Милановцем и Кладовом, идући низводно. Најближа железничка станица удаљена је око 40 km од Добре (Чешљева Бара). Повезаност Добре аутобуским линијама погодује запошљавању Добрана изван места становања, што је ре-

23 Миљана Радовановића, Демографске промене у Бердапским насељима ...; исти аутор, Добра и њено становништво ... (видети напомену 8)

лативно касна појава, па је највише дневних миграција запослених и ђака према Голушцу (12 km од Добре) и Великом Градишту. Из Добре су се у периоду припрема за измештање насеља (од 1962. до 1970. године) иселила и читава домаћинства, па је, исељавање појединаца, по п правилу младих, уз низак наталитет, разлог упадљивог опадања и броја становника и броја домаћинства у Добри у периоду 1961—1971. Године 1971. у Добри је пописано 1139 становника и 311 домаћинстава. Према анкетном материјалу изгледа да је у Добри процес исељавања домаћинстава заустављен; чак је било појединих досељавања пензионера, односно враћања одсељених Добрана из градова. У атару Добре појавиле су се и прве „викендице“, које су каткада и власништво Београђана, што значи да ово лепо уређено насеље може да добије и функцију рекреативног насеља.

Добра је данас село са претежним уделом пољопривредних домаћинстава (1971. године 63% укупног броја домаћинстава). Насеље је у целини електрификовано тек 1966. године. У прошлости, међутим, Добра је имала и неких специфичности у развоју: до регулисања корита Дунава ради пловидбе била је „дүменцијско“ село (у неким пописима из турског периода назива се „варош Добра“), од последњих деценија XIX века до 1941. године делимично и рударско насеље, са рударском „колонијом“, а при свем том уједно и сточарско-земљорадничко село, са бујном шумом и шумским газдинством у свом атару. Известан далеки одраз таквог развоја назире се и данас у етничком пореклу и уопште у етно-културним одликама становника Добре, по чему она и није била типично село Ђердапског дела Подунавља. Године 1971. Добра је, осим поменутих пољопривредних домаћинстава, имала око 20% непољопривредних домаћинстава (међу њима осим оних запослених у јавним службама, предузећима итд. и пензионера) и око 16% мешовитих домаћинстава. Плански архитектонско-урбанистички преображај Добре видно је утицао на културу становања, на неке појаве у друштвеном животу села и уопште на перспективу њеног развоја, што треба имати на уму при проучавању промена у народној култури на селу.

ДОЊИ ДУБАЦ. — Изразито планинско насеље старовлашког типа у Горњем Драгачеву, на надморској висини од приближно 1000 m (између планина Стрмац и Чемерно), разбијено на три већа засеока (Милићи, Тадићи, Караце). Са најближим насељима вишег реда Доњи Дубац је повезан аутобуским линијама, и то са Вичом (5 km), варошицом Гучом (16 km), Чачком (око 30 km), Краљевом (око 40 km). Ово село у коме живи 906 становника са 181 домаћинством у 1971. години, од којих је око 85% имало приходе из пољопривреде, око 10% мешовите приходе и око 5% прихода из непољопривредних делатности, одликује се специфичним развојем захваљујући јединственој Задрузи драгачевских ткаља, чији се производи рађени руком из-

возе у многе земље Европе и света²⁴. Већ саме те чињенице сведоче о изванредној предузимљивости становника Доњег Дупца, која се огледа и у другим достигнућима која непосредно произлазе из њиховог економског напретка: то су уређење кућа и насеља, културне и спортске активности у оквиру дома културе, две библиотеке, школа, омладинско спортско друштво, изворна фолклорна група, која учествује на смотри „Драгачевска труба“ у Гучи. Јединствен је у Србији „Сабор жена“ који се одржава у организацији задруге у спомен Рајке Боројевић, иницијатора задружног рада у домаћој ткачкој радиности драгачевских жена. Према томе, уз сточарско-земљорадничку делатност, овом селу даје посебан печат неговање и коришћење традиционалне ткачке домаће радиности прилагођене потребама савременог тржишта.

У Доњем Дупцу се налази погон предузећа „Воћар“ и продавница мешовите робе. Од установа, од којих је у насељу четвороразредна основна школа, користе оне из суседних насеља: месну канцеларију у Горњем Дупцу, пошту и амбуланту у Каони, осмогодишњу школу у Вичи, породилиште у Гучи.

ДРАГИНАЦ. — Село у непосредној близини варошице Бабушнице, административног средишта брдско-планинског предела Лужнице у сливу истоимене реке која се простире у подгорини Суге планине.²⁵ Драгинац лежи у котлинском делу предела и има повољан саобраћајно-географски положај. Од некада збијеног насеља, са кућама концентрисаним око цркве, Драгинац је, измештањем кућа на имања где су биле драгиначке појате, постао насеље разређеног типа. Стога је село данас подељено и на засеке. Драгинац има и аутобуско стајалиште, што је важно за његово становништво јер ово некада печалбарско насеље данас карактеришу сезонски радници (запослени у сезони највише у Београду и градовима источне Србије), затим радници путници и баџи путници. У Драгинцу се налази четворогодишња основна школа, а у Бабушници (2 km удаљености) — осмогодишња школа. Иако је у Драгинцу после 1961. године, као и у већини села у Србији, почео да опада број становника, село није изложено високом степену депопулације која је карактеристична за брдско-плананска села у Лужници.²⁶ Године 1971. у Драгинцу је било 606 становника и 135 домаћинства, од којих је, према изворима прихода, 43% мешовитих, око 46% пољопривредних и око 11% непољопривредних. Број запослених у иностранству је мали, као и у другим печалбарским крајевима

24 Д. Николић, Прилагођавање традиционалне ткачке радиности... (видети напомену 5)

25 Милена Спасовски, Демографске одлике становништва Лужнице у овом веку, рукопис предат за Зборник Етнографског института књ. 11 (1981)

26 Оп. cit.

(5 људи у 1971. години). Драгинац има једну продавницу мешовите робе, а све остале установе налазе се у Бабушници (месна канцеларија, пошта, здравствене услуге итд.).

ЗАКУТА. — Село у пределу Доње Грузе лежи на брежуљкастом терену међуречја потока Стублине и Савине реке. Разбијеног је типа и дели се на четири махале: Горњу и Доњу малу, Међуречје и Орашје. Од најближег града — Краљева, Закута је удаљена 25 km, а од варошице Грузе 10 km. Најближа железничка станица за Закуту је у Губеревцу (5 km), а аутобуско стajалиште удаљено је 3 km. Године 1971. пописано је 372 становника и 106 домаћинства, од којих је 59,4% пољопривредних, 33% мешовитих и 7,6% непољопривредних. Четвороразредна основна школа смештена је у згради која је наменски зидана 1933. године; две задружне зграде служе за откуп пољопривредних производа; месна канцеларија је у насељу од 1955. За здравствене услуге становници Закуте упућени су на друга насеља, амбуланта је у Губеревцу, а породилиште у Краљеву. Пошта се разноси свакодневно из поште у Витковцу. У Закути постоји фудбалски клуб „Задругар“.

ЈАЊА. — Село у пределу Буцак, које се пружа у дубокој долини Јањске реке, дуж које, на ниским терасама, леже куће у неправилном низу од неколико километара. Село је разбијено у засеоке: Горњу и Доњу Јању и Мездреју. Нешто је више издвојен заселак у Горњој Јањи, око Вражје главе, чије највише куће леже на приближно 900 m надморске висине, док је заселак Мездреја ван басена Јањске реке и налази се на дну доњег дела басена Црновршке реке. Јања је повезана аутобуским линијама са насељима вишег реда, и то Калном (10 km), која је средишно насеље, једина варошица у пределу Буцак, и Књажевцем (42 km), седиштем општине којој припада читав предео Буцак. У Јањи је месна канцеларија којој припада и село Црни Врх, смештена у згради школе, затим четвороразредна основна школа (осмогодишња школа је у Кални, уз коју за баке из удаљених села постоји и интернат), једна продавница мешовите робе, задружни огранак за откуп пољопривредних производа — смештени у приватној кући. Јања је 1961. године била насеље у коме су се, у Мездреји, налазиле зграде рудника (уранова руда) и рударски станови, али је после затварања рудника отпочело нагло опадање становништва услед иселавања и опадања природног прираштаја. Тако је до 1971. године Јања изгубила око половину свога становништва. Те године у Јањи је пописано 153 становника и 41 домаћинство, од којих је 61% пољопривредно, око 30% мешовитих и око 10% непољопривредних домаћинства. Јањани одлазе на сезонски рад у Војводину и Славонију, а одсељавају се претежно у Књажевац. Јања је пример

насеља брдско-планинског подручја изложеног депопулацији, услед чега изумиру као насеље.²⁷

ЈАРМЕНОВЦИ. — Шумадијско насеље разбијеног типа у горњем току реке Јасенице, у истоименој области²⁸. У Јарменовцима се издавају три групе кућа: у Јарменовачкој реци, у Гајевима и у новијем друмском делу насеља, у „варошици“, на саобраћајници која води од Горње Шаторње према Руднику, Горњем Милановцу и Чачку²⁹. Јарменовци су повезани аутобуским линијама и са Тополом (17 km) и Аранђеловцем (21 km), где је и железничка станица. У „варошици“, односно центру насеља куће су збијене. Електрификација Јарменоваца завршена је 1953. године. У насељу постоје две продавнице мешовите робе и пекара. Штампана се продаје у пошти. Основна школа је петоразредна. Деца настављају школовање у осмогодишњој школи у Доњој Шаторњи. У Јарменовцима се налази амбуланта у којој се добијају и потребни лекови, а користе се породилишта у Аранђеловцу и Горњем Милановцу. Од 1970. године у Јарменовцима је и месна канцеларија, смештена у згради администрације, зиданој 1939. године. Бачко летовалиште (које има библиотеку као и школа), игралиште поред школе, хотел са рекреативним површинама и базеном за пливање — све то даје Јарменовцима карактер туристичко-рекреативног насеља, у коме је изграђено и 60 „викендица“ које поседују санитарне уређаје. Године 1971. пописано је у Јарменовцима 488 становника и 139 домаћинстава, од којих је удео непољопривредних износио око 47%, пољопривредних око 37% и мешовитих око 16%.

ЈЕЗЕРО. — Сеоско насеље збијеног типа у пределу Ресаве. Добро је повезано аутобуским линијама (аутобуско стајалиште у средишту села), са оближњим насељима вишег реда: Деспотовцем (13 km) и Бупријом (20 km). Најближа железничка станица је у Дутову (5 km). Језеро је, са својих 684 становника и 134 домаћинства пописаних 1971. године, карактеристично по највећем уделу мешовитих домаћинства у укупном броју (око 57%), док је приближно 40% пољопривредних домаћинства и само 3% непољопривредних. У Језеру је знатан удео (скоро 12% од укупног активног становништва) запослених у иностранству. Језеро има четворогодишњу основну школу (осмогодишња је у оближњем селу Стењевцу), дом културе у коме се одржава-

27 Миљана Радовановић и Оливера Младеновић, *Проблеми етнолошких истраживања Заглавка и Буцака с обзиром на савремене антропогеографске и демографске промене*, Гласник Етнографског института, књ. XXI, 1973. стр. 137—149.

28 Боривоје Дробњаковић, *Јасеница*, Српски етнографски зборник, Насеља, књ. 13, 1923; Сребрица Кнежевић и Милка Јовановић, *Јарменовци*, Српски етнографски зборник, Расправе и грађа, књ. 4, 1958.

29 *Јарменовци*, стр. 7

ју и биоскопске представе, ту је и библиотека. Месна канцеларија је у насељу од 1955, амбуланте и поште нема (ове установе налазе се у Стењевцу), патронажна сестра обилази насеље једном до двапут месечно; постоји једна продавница мешовите робе.

ЈЕЛАШНИЦА. — У свом развоју Јелашница је била најпре село у долини Јелашничке реке, у подножју Суве планине, збијеног типа али подељено у три махале (Горњу, Доњу и Реку), недалеко од Ниша и Нишке Бање (5 km удаљено од Бање). Почевши од 1918. године, отварањем рудника мрког угља, Јелашница постаје пољопривредно-рударско насеље³⁰. Међутим, после 1965. године, кад је рудник услед нерентабилности производње затворен, Јелашница губи функцију рударског насеља. Међутим, у његовој урбаној структури (подела на рударску „колонију“ и село), као и у структури његовог становништва, остале су видне последице таквог развоја, чему погодују и други фактори, на пример близина Ниша и његове знатне индустрије, услед чега су развијене дневне миграције радника. Године 1971. у Јелашници означеној као насеље мешовитог типа, са 1853 становника и 502 домаћинства, било је 47,4% домаћинства непољопривредних извора прихода, 32,5% мешовитих домаћинства а само 20,1% пољопривредних домаћинства. Таквом развоју Јелашнице одговара и културно-просветни развој, служба здравствене заштите и др. У Јелашници постоји здравствена станица у којој је запослено четири здравствена радника, осмогодишња школа са 12 наставника, Дом бораца са читаоницом и биоскопом, аматерско културно друштво, фудбалско игралиште, месна канцеларија (од 1945), пошта са телеграфом и телефонском мрежом, затим четири продавнице мешовите робе, продавница „Ангропромета“, пекара, месара, продавница дувана.

КОРАБИЦА. — Шумадијско село на падинама Космаја, 8 km удаљено од Младеновца (где је и железничка станица), аутобуским саобраћајем повезано са насељима вишег реда. Куће у Корабици су разређене а крајеви села спојени, јер се село повећавало урастањем. Крајеви су: Ливаде, део насеља у коме је карактеристична градња нових кућа, десно од пута, затим Петрајски крај, Средњи крај и Јовићки крај. У Корабици је 1971. године, са 2023 становника и 538 домаћинства, удео пољопривредних домаћинства у укупном броју износио 51,5%, мешовитих 34% а непољопривредних 14,5%. У селу постоје две продавнице мешовите робе, а становништво суботом и недељом продаје на Космају млечне производе, ракију и воће, што повољно утиче на интензивирање пољопривредне производње јер Космај постаје све привлачнији туристичко-рекреациони центар. У Ко-

30 Видосава Стојанчевић, Развој сеоских насеља. . (видети напомену 4)

раћици је осморазредна основна школа, месна канцеларија од 1956, културно-уметничко друштво, фудбалски клуб „Космајац“; здравствене услуге Кораћичани траже у Дому здравља у Младеновцу, породилиште је у Смедеревској Паланци, а пошта у Младеновцу.

КРИВА ФЕЈА. — Планинско насеље разбијеног типа у врањском крају, са шест заселака, удаљено од Врањске бање 28 km. Електрификован је само центар насеља. Центар Криве Феје је једино уређени део насеља, са десетак зграда у друштвеној својини, „варошица“, са модерним коловозом (асфалт, коцка), док су изван центра путеви земљани, а до неких заселака Криве Феје воде само пешачке стазе. Отварање рудника у Кривој Феји (у оквиру комбината Трепча, рудника олова и цинка) допринело је свакако уређењу централног дела насеља, као и томе да оно до 1961. године, иако планинско, није било изложено депопулацији већ постепеном повећању броја и становника и домаћинства, према подацима пописа становништва из 1948, 1953, 1961. и 1971. године. У години Феја са укупно 1078 становника и 272 домаћинства имала је 42,7% пољопривредних газдинстава, 36% мешовитих и 21,2% непољопривредних домаћинства. На раду у иностранству било је мало активних становника, мање од 1% од њиховог укупног броја. У Кривој Феји се налази осмогодишња школа, у којој ради 18 наставника од којих 16 живи у месту; уз школу је и библиотека; уз здравствену станицу у којој су запослена три здравствена радника налази се и апотека; такође месна канцеларија и пошта, раднички хотел и раднички рударски дом; радничко спортско друштво и терен за рукомет.

МОТРИЋ. — Типично сеоско насеље, са најпретежнијим делом сељачког становништва. Лежи у побрђу Левча (ном. Левач) средсела удаљеног 12 km од варошице Рековац, средишта Левча, уједно и општине, предела у региону Шумадије и Поморавља. Од поморавског града Светозарева Мотрић је удаљен 25 km, а од Крагујевца — 30 km. Са овим градовима, којима је и најближи, Мотрић је повезан редовним аутобуским саобраћајем, модерним коловозом, има чак два аутобуска стајалишта у селу. Куће у Мотрићу су разређене (полузбијеног је типа), а насеље је подељено на Горњу малу и Доњу малу. Насеље је у целини електрификовано.

У Мотрићу је четвороразредна основна школа. Ученици из Мотрића настављају школовање у осмогодишњим школама Драговца и Рековца, а у тим насељима се налази и здравствена служба за околна села. Породилиште користе у Светозареву и Крагујевцу. У Мотрићу је месна канцеларија од 1946 (тада био месни одбор), задружни дом и наменски зидани магацински простори зграде, затим продавница мешовите робе, као и фудбалски клуб и игралиште.

Године 1971. у Мотрићу је пописано 329 становника и 78 домаћинстава, од којих је 84,6% пољопривредних, 14,1% мешовитих и 1,3% непољопривредних. Удео запослених у иностранству износи 9% укупног активног становништва.

НИШОР. — Планинско село збијеног типа, удаљено 8 km од Пирота, повезано аутобуским саобраћајем само према Пироту (у залеђу му је планински предео без путне мреже), а преко Пирота — са осталим светом. Године 1971. пописано је у Нишору 539 становника и 122 домаћинства, од којих је око 64% пољопривредних, око 33% мешовитих (овим високим уделом Нишор потврђује печалбарску традицију) и око 3% непољопривредних домаћинстава. У Нишору је месна канцеларија од 1953, четвороразредна основна школа (школовање се наставља у Пироту), продавница мешовите робе. Нишор је у свему осталом упућен на Пирот: ту се становништво пре свега запошљава, ту користи здравствене услуге, ту се задовољавају културне потребе (мислимо, пре свега, на омладину). У иностранству је 1971. године запослено 4% укупног активног становништва. Нишор је планинско насеље иако на домаку индустријског града у коме процес депопулације постепено узима маха. Особито је смањен број становника у периоду од 1961. до 1971. године.

ПОЦЕРСКИ ДОБРИЋ. — Село у подножју Цера (Поцери-на), 12 km удаљено од Шапца. У равничарском делу је ушорено још у прошлом веку (ушоравање села у Мачви за време кнеза Милоша), док је у брежуљкастом делу подељено на мале, а куће су разређене. Шорови су: Имњачки (према Шапцу, ка североистоку), Јоцића шор, према Липолисту у Мачви, Укадиновића и Станчића шор, према Церу. Осим тих шорова, мале су: Прекоречка, подељена још на Горњу и Грабичку малу, и Милачка мала³¹. Село је асфалтним путем саобраћајно повезано (аутобуско стајалиште у насељу). Електричну енергију добило је 1960. године. Са 1385 становника и 335 домаћинстава у 1971. године, Поцерски Добрић је био претежно пољопривредно село, са приближно 75% пољопривредних домаћинстава и са скоро 19% мешовитих домаћинстава, док је само 6% домаћинстава непољопривредних извора прихода. У Добрићу су две продавнице мешовите робе, пољопривредна апотека, пијаца пољоприврених производа, задружни дом, у коме су магацинске просторије задруге; уз осморазредну школу је и библиотека, а дом културе је стециште аматеризма; постоји у селу културно-уметничко друштво и шах-клуб; ветеринарска амбуланта је стална; у здравственој станици лекар ради три пута недељно, а медицинска сестра је стално присутна; жене из Добрића одлазе у породилиште у Шапцу. Месна канцеларија је у Добрићу од 1957, а пошта са свакодневном телефонском везом је у насељу.

31 Војислав С. Радовановић, *Шабачка Посавина и Поцерица*, антропогеографска испитивања, рукопис поднет за СЕЗб, стр. 387.

РАДАЉ. — Село у Азбуковици, у побрђу Горњег Подриња. Разбијеног је типа и подељено у пет мала: Шевар, Рогуља, Липово брдо, Амбарине и Жарковићи. Осим Жарковића, још неки крајеви села названи су према родовима. Љуб. Павловић описао је Радаљ у међуратном периоду као право планинско сточарско-земљорадничко село, са траговима средњовековне рударске делатности у том пределу³². Данас је Радаљ насеље мешовитог типа, с обзиром на социјално-економска обележја односно занимање становништва. Село је удаљено од Хидроелектране „Мали Зворник“ 12 km. Налази се у близини рудника Зајаче и Лознице, па становништво има могућности да се запосли и у самом месту ван пољопривреде (мајдан камена, железница, терцијарне делатности, посебно занатство). Радаљ је, са 2502 становника и 528 домаћинства 1971. године, имао око 44% домаћинства непољопривредних извора прихода, 29% мешовитих газдинстава и само око 27% пољопривредних газдинстава. Од 344 запослених становника 1971. године, 203 радило је изван овога места, што значи да су били знатно заступљене дневне миграције радника. Од укупног активног становништва Радаља 1971. године, 3,6% било је на привременом раду у иностранству. У Радаљу је месна канцеларија од 1952, а пошта, осмогодишња школа, задружни дом, у коме су просторије и за потребе задруге (магацински простор) и за потребе културе (читаоница), амбуланта (са три здравствена радника); породилиште се користи у Лозници. Радаљци се снабдевају у две продавнице мешовите робе у месту и једној пекари. Црква у Радаљу подигнута је 1969. године.

РИБАКЕ. — Село у Шабачкој Посавини, удаљено 7 km од варошице Владимираца, административног, привредног, здравственог и културног средишта општине, која се и данас у Србији убраја у економски неразвијене. Од Шапца, индустријског града и средишта подрињско-колубарског региона, ово насеље је удаљено 13 km. Рибаке се деле на мале, и то: Одбашића и Максимовића малу на десној страни Добравине притоке Млакве, Протића и Лазаревића малу (до реке), Вуковића малу у средини села, делом ушорену поред пута, док је други део кућа разређен³³. Село Рибаке је типичан пример пољопривредног насеља: од 120 домаћинства укупно у 1971. години, било је 76,7% пољопривредних; мешовитих газдинстава је 16,7% и 6,6% непољопривредних. У средселеу Рибака је четвороразредна основна школа (осмогодишња је у Церовцу, где је и седиште поште) и некадашњи задружни дом, који се сада назива Дом културе. На друму према Владимирцима ствара се³⁴ нови пословни

32 Љуб. Павловић, Соколска нахија, СЕЗБ, Насеља, књ. 26, 1930.

33 В. С. Радовановић, Шабачка Посавина и Поцерина, стр. 55 рукописа (видети напомену 31)

34 Забележено на терену 1975. године

центар Рибака. То су, у наменски подигнутој згради (1965), продавница и канцеларије предузећа „Добрава“, амбуланта (породилиште користе у Владимирцима), месна канцеларија (од 1946), која опслужује и два оближња села (Вукошић и Кујавица). Поред друма је кафана у којој путници, осим пића, могу добити и хране. Рибаке има фудбалско игралиште.

РОСИЋИ. — Ово насеље је у међуратном периоду Љуб. Павловић описао као „чисто планинско и типско сточарско село“³⁵ захваљујући томе што је у саставу његовог атара била територија мањениких Дивчибара, погодних за сточарство, иако само насеље лежи у равном котлинском селу долине Мионичке реке и на њеним странама. Село се дели у засеоке. У међуратно доба осим Росићана сточара, било је и земљорадника (само неколико газдинстава), затим струсара (користила се шума), као и печалбара. Росићи су 1971. године, са 544 становника и 142 домаћинства, претежно пољопривредно село, са око 73% пољопривредних домаћинства у укупном броју домаћинства, и са приближно 21% мешовитих и око 5% непољопривредних домаћинства. Росићи су данас солидним коловозом и аутобуским линијама повезани са оближњим градовима и варошима. Имају и локални аутобуски саобраћај са селом Скакавци, у коме се налази четвороразредна основна школа (Росићи су једино испитивано село у коме нема школе). Од Доње Ражане, у којој је осмогодишња школа, Росићи су удаљени 2,5 km, а од варошице Косјерић, средишта Ужичке Црне горе удаљени су 10 km где користе здравствене услуге, јер у Росићима нема ни амбуланте, Од Ваљева су Росићи удаљени 34 km, а од Титовог Ужица — 36 km. У Росићима нема ни поште, ни месне канцеларије, ни дома културе. Постоји, међутим, задружни дом (од 1956), продавница и магацинска просторије. Ту се Росићани окупљају и у аматерском културно-уметничком друштву.

СЕВОЈНО. — Године 1971. припадало је категорији насеља градског типа. Оно је пример прерастања сеоског приградског насеља у непосредној околини Титовог Ужица (5 km удаљено) у индустријско насеље, плански изграђено у социјалистичком периоду развитка наше земље. Према томе, у Севојну је и архитектонско-урбанистички преображај плански изведен.³⁶ Међутим, Севојно је и једно од ретких села у Србији које је у међуратном периоду (1936) било бар делимично електрификовано (електрификација је довршена 1951. године). Тада је, у међуратно доба, у Севојну било подигнуто огледно пољопривредно добро и у њему су особито неговане баштенске култу-

35 Љуб. Павловић, Ужичка Црна Гора, СЕЗ-6, Насеља, књ. 19, 1925, стр. 64.

36 Видосава Стојанчевић, Развој сеоских насеља ... (видети напомену 4)

ре. На примеру Севојна, Видосава Стојанчевић је пратила процес укључивања сељачког становништва Севојна у индустријски производни рад³⁷, управо процес формирања радничке класе у Ваљаоници бакра у Севојну. Године 1971. у Севојну је било 3853 становника и 1077 домаћинстава, од којих 83⁰/₁₀₀ непољопривредних, 11,6⁰/₁₀₀ мешовитих и 5,4⁰/₁₀₀ пољопривредних. У демографском одељку свог рада види се да је специфични економски развитак Севојна изазвао и имиграцију квалификоване радне снаге из разних крајева Југославије.

У Севојну постоји осморазредна основна школа, здравствена станица (са 9 здравствених радника: лекари, медицинске сестре, зуботехничари, болничари), дом културе са читаоницом и биоскопском салом, спортски терени (фудбал, одбојка, кошарка, стрелиште), дечје игралиште у парку. Млади се окупљају око културно-уметничког аматерског друштва. У Севојну постоје две цркве.

СИМИЋЕВО. — Полузбијено насеље у Пожаревачкој Морави, 3 km удаљено од Жабара, 6 km од Александровца и 17 km од Велике Планае (где је најближа железничка станица). Аутобуско стајалиште је у Ореовици, 3 km удаљено од насеља. Село је добило електричну енергију 1955. године. Симићево је типично пољопривредно насеље, у коме је 1971. године пописано 2514 становника и 744 домаћинстава, од којих 77,7⁰/₁₀₀ пољопривредних, 15,5⁰/₁₀₀ мешовитих и 6,8⁰/₁₀₀ непољопривредних. Више од 10⁰/₁₀₀ активног становништва Симићева било је 1971. године на привременом раду у иностранству. У Симићеву су три продавнице мешовите робе, пекара, месарница и продавница дувана као и пољопривредна апотека. Месна канцеларија (од 1955) налази се у средишту насеља, затим осмогодишња школа, са 14 наставника, дом здравља са седам здравствених радника (породилиште се користи у Смедеревској Паланци и Пожаревцу). У Симићеву је стара задружна традиција: има предратну задружну зграду, салу за биоскопске представе. У насељу је и фудбалско игралиште.

ТРУБАРЕВАЦ. — Село на десној стране Мораве при улазу у Бованску клисуру, у пределу Бањи, 12 km удаљено од Сокобање. Повезан је аутобуским линијама са Сокобањом и Алексинцем (аутобуско стајалиште налази се у насељу и на путу, 2 km од центра насеља). Месна канцеларија је у селу Врбовцу, 3 km од Труберевца. Труберевац је 9 km удаљен од села Јошанице, 35 km од Алексинца (Житковца), где је и најближа железничка станица. Главни део села је збијеног типа, али су куће разређене јер су око њих воћњаци и баште³⁸. Крајеви села називају се по „фамилијама“ (нпр. Марковићи, Симићи итд.), али их назива-

37 Оп. cit.

38 Петар С. Јовановић, **Бања СЕЗБ**, Насеља, књ. 17,1924.

ју и засеоцима³⁹. Међутим, у попису становништва 1953. године Труберевац је означен без делова насеља⁴⁰. На 3 km од средишта насеља је заселак Равна шума од само три куће, новијег настанка, пошто су се мештани иселили на имања. Село је електрифицирано 1960. године у целини. У средселу је црква, а парох долази само повремено. Задружни дом подигнут је 1948, а зграда четвороразредне основне школе 1955. године. У атару села Трубаревца (површине 2249 ha) експроприсано је 1974. године око 270 ha земље због потапања у вези са изградњом Хидроелектране „Бован“.

Труберевац је типично земљорадничко село. У њему је 1971. године било око 86% домаћинства пољопривредних извора прихода, око 10% мешовитих и 4% непољопривредних домаћинства (има седам пријављених занатлија). Труберевац нема ни поште, ни амбуланте. Те потребе задовољавају у Сокобањи. И деца после завршене четвороразредне школе настављају школовање у Сокобањи. У селу су две трговинске радње и две пољопривредне радне организације. Труберевац има стрелачко и ловачко друштво. Значајна је појава сезонског запошљавања Трубаревчана.

³⁹ Етнографска грађа Д. Дрљаче, сарадника на Пројекту

⁴⁰ Попис становништва 1953, књ. XIII, Становништво и домаћинства, Савезни завод за статистику, 1959, стр. 51.

социма³⁹. Међутим, у попису становништва 1953. године
 евац је означен без делова насеља⁴⁰. На 3 km од средишта
 је заселак Равна шума од само три куће, нови-
 танка, пошто су се мештани иселили на имања. Се-
 електрифицирано 1960. године у целини. У средсели
 а, а парох долази само повремено. Задружни дом подиг-
 1948, а зграда четвороразредне основне школе 1955. годи-
 ну селу Трубаревца (површине 2249 ha) експроприсано
 године око 270 ha земље због потапања у вези са изград-
 роелектране „Бован“.
 Трубаревца је типично земљорадничко село. У њему је
 ине било око 86% домаћинства пољопривредних изво-
 да, око 10% мешовитих и 4% непољопривредних дома-
 (има седам пријављених занатлија). Трубаревца нема
 е, ни амбуланте. Те потребе задовољавају у Сокобањи.
 после завршене четвороразредне школе настав-
 оловање у Сокобањи. У селу су две трговинске радње
 опривредне радне организације. Трубаревца има стре-
 ловачко друштво. Значајна је појава сезонског запош-
 трубаревчана.

граба Д. Арљаче, сарадника на Пројекту
 ништва 1953, књ. XIII, Становништво и домаћинства, Са-
 а статистику, 1959, стр. 51.

Десанка НИКОЛИЋ

ЈАВНЕ УСТАНОВЕ Фактори друштвеног преображаја

Предмет овог рада не спада, строго узевши, у садржину етнолошких истраживања одабраних насеља у Србији, која је Етнографски институт САНУ вршио у периоду од 1971. до 1975. године. Међутим, уношење питања која се односе на јавне установе у упитник на основу кога су обављена испитивања говори у прилог њиховог значаја за стицање потпуније слике о степеном развоју испитиваних села.

Реч је о установама које се односе на локалне власти, привреду, здравство, средства комуникација, просвету и културу. Све су то установе друштвеног карактера, јер функције које друштво остварује преко њихове делатности умногоме утичу на бржи или спорији ритам осавремењавања, тј. на веће или мање задржавање наслеђених облика традиционалног живота на селу.

Наш задатак је да, на основу одговора које су приликом теренских истраживања забележили поједини сарадници овог пројекта, у најопштијим цртама укажемо на значај и улогу тих установа у процесу преображавања испитиваних насеља, што би допринело и њиховој идентификацији.

Основна претпоставка од које полазимо јесте да јавне институције у сеоским срединама треба схватити као путеве који ма се остварује интеграција села са глобалним друштвом. Самим тим се њихово распрострањење, као и квалитет и интензитет деловања, може сматрати индикатором развијености тих села, тј. нивоа градских утицаја који до њих допиру. Истовремено не треба изгубити из вида чињеницу да на степен трансформисања сеоских насеља делују и фактори природне средине, начин привређивања, демографски састав и менталитет становништва, као и многобројни други чиниоци који проистичу из локалних особености тих насеља.

Разматрања ћемо започети институцијом месних власти, као основним инструментом друштвено-политичког живота на селу. Према одговорима из Општег упитника за насеља (у даљем тексту: Упитник) само шест испитиваних села нема месну канцеларију. То су, углавном, нека планинска насеља (нпр. Доњи Дубац) или, пак, она која се налазе у непосредној близини већих места (нпр. Дражевићи, Висока) на која су та села упућена у односу на целокупни друштвени и културни живот, па и на

управно-административне послове. У осталим истраживаним насељима месне канцеларије су основне јединице управно-административног организовања у селу. По свом основном значају оне су наставак месних народноослободилачких одбора, који су од завршетка другог светског рата наоვაмо, а нарочито од 50-их година, прошли фазе територијално-административних промена, и то у складу са спровођењем политике смањивања функција државног апарата и преношења већих компетенција на месне органе власти.

Зграде у којима су смештене углавном су наменски грађене, али има и примера да се налазе у адаптираним зградама задружних домова или домова културе. Најчешће се налазе у близини осталих јавних установа, и то претежно у средседу (Симићево, Језеро, Грабовица, Добра, Кораћица и др.), као гравитационом центру насеља, у коме се концентришу снабдевачке, откупне, здравствене, културне и друге друштвене службе. Центар је у већини случајева формиран на главном путу или на месту пресецања трансверзалних саобраћајница које повезују насеље са околним местима и даље — са већим градским центрима. У средседу се одвија и друштвено-забавни живот становника, нарочито о државним и верским празницима.

Постојање и делатност установа из области привреде најдиректније говоре о степену развитка појединих привредних грана у рејонима у којима су насеља смештена, чинећи један од најбитнијих фактора економског развитка становништва. Њима као чиниоце треба додати и особине рељефа, врсте привредних површина, као и наслеђене навике у привређивању. Нека од истраживаних насеља свој данашњи просперитет изграђују на основама свог ранијег развоја. Најизразитији пример у том погледу пружа Вучје, у коме зачеци индустрије датују из друге половине XIX века.*

Колико привредни развој као значајан фактор одлучује о опстанку насеља илуструју и примери Јелашнице и Јање, у којима је краткотрајни напредак био подстакнут експлоатисањем рудног блага којим располаже тај крај. Затварање рудника, пак, према подацима нашег анкетног истраживања, негативно се одразило на та насеља, успоривши њихов даљи развитак.

Као једну од важних компоненти економског преображавања испитиваних насеља треба истаћи и производну сарадњу између друштвених и индивидуалних произвођача. Она је нарочито дошла до изражаја после реорганизовања сељачких радних

* Од скромне радионице гајтана постепено се развила индустрија, у којој је 1953. године било запослено 740, а 1971. године 2200 радника. Вучје је данас развијена, умногоме урбанизована варошица са 842 зграде у друштвеној својини, за разлику од других насеља која не поседују ни десетак зграда ове врсте. Слична је ситуација и са Севојном, у коме је 90% становника запослено у индустрији, мењајући раније навике по градским узорима.

задруга, и то у процесу тражења нових метода за повећањем продуктивности рада у пољопривреди. Резултати наших истраживања су показали да се кооперацијом између друштвеног и приватног сектора у многоме потпомаже пољопривредна производња, што знатно утиче на трансформацију села, пре свега у материјалном, а затим у културном погледу.

Кооперацију обављају или пољопривредне радне организације у самом месту, или, пак, што је чешћи случај, пољопривредници кооперишу са земљорадничким задругама или са другим организацијама ове врсте из најближих варошица или већих центара. (Мотрић, на пример, сарађује са задругом у Камаранима, Драгинац кооперише са задругом „Јединство“ из Бабушнице, Закута је у том смислу упућена на Витковац, Росићи на Ражану, Нишор на Пирот, Доњи Дубац на Котражу и Чачак, а Висока на Куршумлију). Оваква се сарадња, између осталог, састоји у откупу пољопривредних производа од произвођача (млечни производи, стока, воће, поврће, лековито биље и др.), затим у набавци вештачког ђубрива или вештачких ливада, или, пак, задружни погони врше услуге приликом машинске обраде земље.

И трговина се убраја у важне друштвено-економске институције данашњег села. С обзиром на то да село у наше време око 70% свога дохотка остварује у новцу, његови становници користе за задовољавање разних потреба: исхране, одевања, грађевинског материјала, пољопривредног оруђа и др. Такав трговински промет потврђују и одговори из наше анкете. Међу трговинским радњама у истраживаним селима најзаступљеније су продавнице такозване мешовите робе (таб.1). Имају их сва насеља осим Високе. У неким селима постоје две и више таквих продавница, а у Севојну их је чак забележено седам. У појединим селима постоје и специјализоване продавнице, на пример меснице, продавнице текстила, обуће, новина, затим пекаре и др. Неколико насеља имају и самопослуге (Вучје, Добра, Севојно, и др.).

Кафане, тј. ресторани и бифеи (таб. 1), као угоститељски објекти, такође су евидентирани у већем броју испитаних насеља. Оне служе и као стециште друштвеног живота у насељу (Доњи Дубац, Јарменовци, Поцерски Добрић и др.).

Кад је реч о здравственим установама, познато је да су оне концентрисане у градовима и да су здравствене услуге још увек недовољно доступне сеоском становништву. Подаци из испитаних села показују да развијенију здравствену службу имају само насеља у којима су јаче изражене тенденције за дезаграризовањем (Севојно, Вучје, донекле Симићево и Добра). У осталим селима, ако и постоје основне здравствене јединице (здравствене станице или амбуланте), оне немају стално радно време, а често ни стално запосленог лекара, већ се служба у њима одвија дежурањем средњег медицинског кадра, а само повремено и лекара (Јелашница, Поцерски Добрић, Крива

Феја, Брадарац, Грабовица, Дивци, Риџаке, Јања, Јарменовци и др.). Поједина насеља нису уопште „покривена“ здравственом службом, па су за услуге ове врсте упућена на оближње варошице или градове, у којима се налази веће клиничке установе, а и породилишта. У таква насеља се уобрајају: Висока, Кораћица, Доњи Дубац, Трубаревац, Нишор, Закута, Језеро, Мотрић, Драгинац, Росићи. Апотеке имају само Севојно и Вучје. Недостатак се донекле надокнађује извесном количином медикаментата којима су снабдевене амбуланте (таб. 1).

За брже излажење села из аутаркичности одувек је био важан његов однос према систему комуникација. У наше време средства бржег и директнијег комуницирања, као што је поштанско-телеграфско-телефонска служба, уз модерне и бројне саобраћајнице, постају све значајнији, готово неопходни чиниоци друштвене и културне интеграције села са друштвом (таб. 1). Тако се и према подацима из наше грађе може утврдити да у скоро половини од укупно истражених насеља постоје поште као сталне установе (Јарменовци, Добра, Јелашница, Севојно, Поцерски Добрић, Вучје, Крива Феја, Јања, Симићево), а да у осталима повремену поштанску службу обављају поштоноше два до три пута седмично (таб. 1). Ваља истаћи да и насеља, од којих се нека не могу сматрати развијенијим, имају телефонске везе, што је значајно за њихово бар делимично повезивање са светом (Брадарац, Јарменовци, Доњи Дубац, Јелашница, Кораћица, Дивци, Крива Феја и др.).

Међу образовним институцијама основна школа обавља најважнију друштвену улогу у селу. Самим тим она је и значајан чинилац уклапања сеоске средине у шире токове друштвених кретања.

Према нашим подацима, сва насеља осим Росића имају основне школе, и то: у 13 насеља постоје четвороразредне школе, девет насеља су са осморазредним школама а у једном насељу се обавља петоразредна настава (Јарменовци). Највише ђака школује се у Севојну (736) и Вучју (714), а најмање у Јањи (10). У осталим насељима тај број варира између неколико десетина до три стотине ученика (таб. 1).

Слично је и са нивоом писмености. Док на пример Севојно од 6000 становника има двадесетак неписмених (до 45. година старости), у Јањи је толики број неписмених на 148 становника. Изгледа нам да је по броју неписмених на водећем месту Висока, која, осим школе, нема ни једну од осталих јавних установа. У овом насељу је од 447 становника скоро стотину неписмено.

Једна од важних чињеница у вези са школством јесте кретање броја ђака по годинама истраживања. Мада се то овом приликом не може прецизно приказати, по расположивој грађи је евидентна тенденција стагнирања, па и изванредан пад у том смислу.

Просторно, школе углавном заузимају делове центра села. Већином су наменски зидане, и то неколико њих пре другог светског рата (Грабовица, Закута), а остале већином у периоду од 1945. до 1972. године. Има и појединачних примера да су школе смештене у преуређеном задружном дому (Дражевићи), или, пак, да се у згради школе налазе још и магацин задруге, дом културе и продавница (Језеро).

Ако бисмо се осврнули на општеваспитни значај школе за цело насеље, могли бисмо рећи да је он нешто опао у односу на раније периоде (пре другог светског рата, а и раније), када је школа представљала готово једину везу села са градском цивилизацијом. Томе, умногоме, доприносе корените друштвене промене у нас и подизање општих нивоа сазнања и комуницирања, који не допиру до села више само посредством школе, а и чињеница да учитељи нису толико везани за село становањем као што је то било некада.

Не може се, међутим, ни категорично тврдити да је школа у потпуности одвојена од села и да не врши утицај на живот становништва. Она то чини са више или мање успеха делујући на стање опште просвећености, а иницира, нарочито код деце, и неке савремене друштвене активности. За такве сврхе се у неким селима користе школске просторије и ван наставе (Дражевићи, Мотрић, Грабовица и др.), па и за забаве и празничне игранке.

Уз школу, у носиоце културе на селу треба убројати још и библиотеке, са читаоницама, домове културе и задружне домове.

Према одговорима у анкети из појединих истраживаних села могли смо се уверити да ове институције немају увек јасно издиференциране делатности, па им се и активности преплићу. Тако смо, на пример, библиотеке као посебне установе могли да констатујемо само у осам насеља, док је у осталим селима књижни фонд најчешће у оквиру школе (Јарменовци, Доњи Дубац, Кораћица, Дивци, Крива Феја), задружног дома или дома културе. Друго је питање у којој се мери књига у свим тим селима чита, у вези с чиме не можемо увек дати позитивни одговор осим када је реч о ученицима. Домове културе, у правом значењу, имају само Севојно и Вучје, док у осталим насељима уместо њих наилазимо на задружне домове као стецишта друштвеног живота.

Делатност свих ових установа, колико смо из одговора истраживача могли да закључимо, више је усмерена на пружање информација и масовну разоноду. Становници насеља их, углавном, користе за праћење ребе биоскопског, а чешће телевизијског програма, а донекле и за слушање музике са грамофонских плоча. Према томе, ове колективне установе, културне намене а урбаног порекла, судећи по нашој граби, у данашњем

тренутку су се задржале на нивоу приближавања села најатрактивнијим средствима масовних медија, што је значајно и за уношење елемената градске организованости, како слободног тако донекле и радног времена.

У вези с тим треба поменути и културноуметничка друштва. Многа анкетирана села имају такве друштине, које окупљају добре певаче, свираче и играче, или оне које интересује шах, фудбал, одбојка, лов или стрељаштво (Симићево, Вучје, Поц. Добрић, Доњи Дубац, Јелашница, Трубаревац и др.). Све ове организације, које највише привлаче припаднике млађе генерације, с једне стране, негују изворни фолклор, подижући га у сценском погледу на виши ниво, а, с друге стране, развијају такмичарски дух. С тим у вези поступно се у сеоску средину уносе садржаји урбанизованог живота.

На крају, уместо закључка, истакли бисмо следеће:

Грађа о јавним установама у испитиваним селима свакако није довољна за прецизнију и свестранију идентификацију тих насеља. Али подаци о већем или мањем распрострањењу ових установа, о чему је напред у тексту било речи, као и њихове врсте и интензитет деловања, упућују на извесна одступања, а баш та чињеница представља извештај путоказ за њихово разврставање и ранговање.

Међусобним упоређивањима ових насеља могли смо да уочимо да су нека од њих у друштвено-економском и културном погледу још увек недовољно развијена, или да им је развој донекле заустављен, или, пак, да су се тек у време наших истраживања, па и двадесетак година раније, налазила у фази изналажења сопствених специфичних могућности за повезивање са општедруштвеним кретањима. На другој страни истичу се села која су на знатно вишем степену друштвеног развоја, али их је мање него насеља претходне врсте. И, као прелазна група између ове две скупине насеља постоји трећа, најбројнија група села.

Првој групи припадала би сва насеља у којима делује једна до три јавне установе (школа или месна канцеларија, или обе, уз погон неке пољопривредне организације). То су претежно планинска села, мада има и извештајни број насеља која се простиру на брежуљкастом или равнијем терену. Поједина од ових насеља припадала су такозваном неразвијеном подручју, са лошим комуникацијама, јасније истраженим облицима традиционалног привређивања и са већим бројем неписмених. Нека од ових села налазе се у непосредној близини већих места, па су у погледу услуга друштвених служби ова насеља упућена на те оближње варошице. Као репрезентанте оваквих насеља помињемо Дражевиће, Јању, Високу, Доњи Дубац, Нишор, Росиће, Криву Феју и Драгинац.

У другу групу бисмо сврстали најразвијенија насеља, која су истраживана у оквиру овога пројекта, а то су Севојно и Вуч-

је. То су индустријске варошице, економски развијене. Од друштвено-културних установа поседују оне које су највишег ранга (развијено школство, разграната здравствена служба, јаче изражени елементи урбанизације, и др.).

Трећу групу насеља чинила би она која су нешто богатија и развијенија од прве групе, јер се у њима осећају јачи утицаји оближњих градова. У њима је број јавних установа већи, али је њихова делатност још увек, условно речено, сваштарска (непотпуно здравство, непостојање целокупне мреже ПТТ, у многим није искорењена неписменост, мешање функција културних установа, и др.). За њих се може рећи да су, и поред настојања за осавремењавањем, још прилично далеко од најразвијенијих насеља која су овом приликом истраживана. У ову групу села спадају: Добра, Симићево, Јарменовци, Дивци, Корачица, Закута, Грабовица, Јелашница, Трубаревац, Мотрић, Рибаке, Језеро, Брадарац и Поцерски Добрић.

Ако бисмо поставили питање перспективног развоја ових насеља, имајући у виду јавне установе, могли бисмо, уместо одговора, поменути нека занимљива футуристичка гледања на даљи развитак свих сеоских насеља у нас.

Изражена су нека мишљења да ће у процесу реконструкције села на основама сопствених материјалних снага и успостављања различитих облика потрошачког и друштвеног стандарда, просторна решења омогућити да се друштвене службе приближе насељу, а пре свега да буду рационалније и ефикасније. У вези с тим, предлаже се да се, у погледу јавних установа, насеља повежу у системе за заједничко коришћење њихових служби. То би довело до хијерархизације насеља, при чему би насеља мањег значаја гравитирала према значајнијим и боље опремљеним насељима.

Према таквом систему, најнижа категорија била би такозвана „примарна села“, са скупинама кућа без важнијих друштвених институција, осим произвођачких и снабдевачких; другу категорију насеља, названу „сеоски групни центар“, представљала би насеља вишег степена, са службама и за претходну групу насеља; трећа категорија, такозвани „сеоски рејонски центар“, имала би концентрисану мрежу друштвених служби, која би подмиривала потребе неколико сеоских групних центара. Оваква визија будуће организације јавних установа првенствено претпоставља развијен саобраћај, који би повезивао сва насеља поменутих категорија.

Резултати каснијих истраживања показаће да ли ће се, када и у ком виду остварити оваква предвиђања и у односу на испитивана насеља.

**Бројчани преглед установа јавне намене и средстава
комуникација у насељима Србије испитиваним у периоду
од 1971—1975. године**

На 26 испитних села долази

Саобраћајна служба	број	%
Пошта	15	45%
Путничких аутомобила	110	—
Камиона	12	—
Аутобуских линија	5	20%
Асфалтних веза	9	30%
Макадамских веза	10	30%

На 26 испитних села долази

Установа	број	%
Основних школа	26	100
Осмогодишњих школа	6	25
Сталних амбуланти	10	30
Повремених амбуланти	5	20
Продавница	40	140
Кафана	15	20

Извори и литература

1. Документација Етнографског института САНУ, Упитник — Стално праћење промена у народној култури на селу, 1971 — 1976 (одговори на питања: јавне установе).
2. Р. М а р к о в и ћ, Аграрна политика Југославије и резултати у производњи, Село и пољопривреда у друштвено-економском развоју Југославије, Социологија села 29 — 30, Загреб 1970.
3. М. К а д и ћ, Покретљивост сеоског становништва и проблеми аграрних насеља, Село и пољопривреда у друштвено-економском развоју Југославије, Социологија села 29 — 30, Загреб 1970.
4. Друштвене промене на селу, Београд 1974.
5. С. Ш у в а р, Између засеока и мегалополиса, Библиотека социологије села I, Загреб 1973.
6. Б. К о ј и ћ, Систематизација насеља у Србији, Глас САНУ 268, Одељење друштвених наука 13, Београд 1967.
7. Б. С и м о н о в и ћ, Перспективе развоја сеоских насеља, Споменница професора Бранислава Б. Којића, Зборник радова Архитектонског факултета, Београд 1977.

Бреда ВЛАХОВИЋ

НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРИВРЕДЕ

I

У овом прилогу приказани су неки резултати који произлазе из испитивања привредних карактеристика насеља која су обухваћена проучавањима. Наиме, питања о привредним карактеристикама требало би схватити као основне показатеље прилика у којима су се дешавале промене у целокупном народном животу.

Упитник о привреди односи се на насеља у целини и садржи неколико основних питања, која не обухватају све проблеме привредних делатности. У упитнику је реч о структури привредних површина, укупном броју привредних газдинстава, одговарајућим радним организацијама, начину обраде земље, структури пољопривредних домаћинстава, ванпољопривредним домаћинствима и одговарајућим привредним зградама.

Стоچارство се, дакле, као привредна грана, посебно не помиње у упитнику, као ни неке друге привредне делатности о којима се може рећи на основу података из других делова упитника. Стога ће привредне карактеристике испитиваних насеља моћи целовитије да се схвате кад се узму у обзир радови Десанке Николић о допунском привређивању, трговини и угоститељству. Очигледно да није реч о уобичајеним етнолошким проучавањима привреде, већ о неким променама у овој веома важној области, која најбоље илуструје свеукупне промене до којих је временом дошло у народном животу. Међутим, више је података о променама у привреди а мање о ономе што се у њој задржало и у савременим условима живота. И овако прикупљена грађа, сврстана у одговарајуће целине, указује на значај проблема о коме је реч и пружа релативно јасну слику о новинама у овој делатности у појединим селима у Србији.

Највише је података о ратарству. Они указују на начин обраде земље, коришћење механизације, пољопривредне културе које се гаје, као и на повезаност земљорадника са задружним и другим пољопривредним организацијама. О неким питањима може се добити представа посредним путем. Према подацима из упитника и њиховим упоређивањем са подацима пописа становништва из 1971. године, израђен је картографски приказ односа активног пољопривредног становништва према оном становништву које, уз пољопривреду, стиче средства

радом у индустрији и другим делатностима (саобраћај, трговина, администрација и сл.). На тај начин добијена је слика о томе колико су пољопривреду у сеоским насељима потисле друге делатности, које неминовно доноси ново време.

Слично је и са сточарством. О стању ове привредне гране може се добити извесна представа на основу прегледа пољопривредних површина и пољопривредних зграда у појединим насељима. Међутим, нема података о томе колико се сточарство данас унапређује: да ли се модернизује, који се апарати употребљавају за мљу, какав је транспорт млека, начин силаже сточне хране, и друго.

И о осталим облицима привређивања о којима у упитнику и грађи нема готово никаквих података, постоји обилна етнолошка литература која се односи на проучавање привреде у Србији.

Чиниоци о којима је било речи условили су оквир и садржај овог рада. Није, дакле, реч о етнолошком приказу данашње привреде у Србији, већ се указује на неке њене основне црте које у појединим насељима указују на степен развијености и постепену модернизацију овог значајног вида делатности. Циљ овог рада је да се прикажу само резултати конкретних истраживања а да се не упоређују с подацима у радовима о привреди из разних раздобља који су објављени у публикацијама Српске академије наука и уметности, Етнографског института САНУ, Етнографског музеја у Београду и другим публикацијама социолошког, економског и географског садржаја.

Материјал који је, на основу упитника, сабрало више истраживача, јасно показује који облик привређивања превлађује у појединим насељима. Осим тога, сакупљени су подаци о начину обрађивања земље, односно примени механизације у пољопривреди. Уз то, добија се слика о пољопривредним културама које се данас превасходно гаје, као и о кооперирању пољопривредника са задругама и другим пољопривредним организацијама. Посвећена је пажња и сточарству, као и другим видовима привредних делатности у којима је данас ангажовано сеоско становништво. Према томе, у овом раду биће приказане основне карактеристике данашње привреде у одабраним насељима у Србији, и то оним редоследом којим су та питања разврстана у упитнику. На основу тога сачињен је преглед савремених привредних кретања која показују све израженију тенденцију ка напуштању традиционалног и укључивању у савремене токове привредног развоја.

II

1.) Пошто су предмет испитивања првенствено била сеоска насеља у којима је основна привредна грана пољопривреда, настојало се да се сазна структура тла. Ове податке су сарадници прикупљали у катастру. У већини испитиваних села, највећи део укупне површине атара отпада на оранице и ливаде. Велики део ових површина је у приватном власништву. У друштвеној

својини је само незнатан процент. У неким селима у планинским пределима релативно велике површине су под пашњацима. Ту се посебно истиче село Росићи, код Косјерића, у коме је у приватном власништву 181 ha ораница, 283 ha ливада и 165 ha пашњака а у друштвеној својини 378 ha пашњака. Овај комплекс се простире на падинама Маљена према Дивчибарима, где су становници Росића до скоро лети држали стоку на бачијама. Данас је то туристички регион Дивчибаре.

Велике површине атара неких села, као што су Висока, Доњи Дубац, Мотрић, Росићи, Трубаревац и Радаљ, налазе се под воћњацима. По томе се посебно истиче село Доњи Дубац, у коме је према 174,4 ha ораница, 287 ha ливада, 520 ha пашњака, 673 ha под воћњацима. Од тога је 21 ha у друштвеном власништву. Ако се узме у обзир да је 1 146 ha под виноградима, онда су то већ знатни комплекси под једном културом. Сличан однос је и у селу Трубаревац, где је према 2 250 ha ораница 953 ha под воћем. Слично је и у селу Симићево.

Поједина села су карактеристична по великим комплексима шума. У селу Закути под шумом је 370 ha, а 300 ha су оранице. То веома убедљиво сведочи о природном изгледу атара. Још је карактеристичније по том односу село Радаљ, где је под шумом 2 924 ha. Од тога се у приватном власништву налази 1.353 ha. Ораница има 1169 ha, а 317 ha је под ливадама. Из наведених података произлази да је основна карактеристика села — шумски комплекс.

2) Величина поседа је, као што је познато, битна за равноту пољопривреде. Ако је посед мали и уситњен, онда су мање могућности економичног привређивања. Наравно то зависи од квалитета земљишта и положаја насеља (планинска, равничарска). На основу података уочава се следеће: у већини насеља знатан број домаћинства поседује имања која улазе у категорије од 5 до 10 ha и од 3 до 5 ha. Међутим, у планинским селима, где је земља слабијег квалитета, има домаћинства чији су поседи већи од 10 ha. У томе је посебно карактеристично насеље Доњи Дубац. У овом селу од 176 домаћинства је чак 83 оних која имају посед већи од 10 ha. Таквих домаћинства има и у Росићима (32), Јарменовцима (6), Трубаревцу (15), Симићеву (5), Кривој Феји (12), Вучју (4), Високој (17) и Брадарцу (18). С друге стране, занимљиво је насеље Јелашница, у коме преовлађују домаћинства која поседују мање од једног хектара земље. Од укупно 503 домаћинства са мање од једног хектара земље је 133, а чак 160 домаћинства је без земље. С посебном пажњом посматрана су два насеља у којима превађује запошљавање у индустрији. У Вучју и Севојну превађују домаћинства са мањим поседима. У Вучју, на пример, од 476 домаћинства, само четири домаћинства има имање веће од 10 ha, а сва друга су са знатно мањим поседом. Тако 28 домаћинства има посед од 5 до 10 ha, у категорији од 3 до 5 ha је 135 домаћинства, посед од 1 до 3 ha

има чак 323 домаћинства, а мање од 1 ha поседује 166 домаћинства. Ове чињенице показују да су поседи у Вучју и Севојну релативно мали (то су, у ствари, приградска насеља индустријских центара), а основу за живот пружа запошљавање у индустрији и другим непољопривредним занимањима.

3) Једно од значајних питања у развоју пољопривреде данас би свакако требало да буде постојање пољопривредних задруга, комбината и сличних установа. Уочава се да у већини од испитаних насеља постоји или земљорадничка задруга, или неки већи комбинат или њихове „испоставе“. Међутим, из сабраног материјала може се стећи утисак колико ове привредне организације непосредно утичу на развој и модернизацију пољопривреде. Свакако оне не утичу у оноликој мери колико би се могло очекивати од једне такве комплексне организације комбинатског типа, са комплексима разних профила. Те организације су за сада углавном само посредници, али не и планери. Њихов вид сарадње, односно кооперације са приватним пољопривредницима, састоји се углавном у томе да пољопривредник преко тих задруга набавља вештачка ђубрива и семе за неке културе или да им продаје пољопривредне вишкове. Само је у једном селу забележено да нема кооперације у том виду. Наиме, задруга у селу Висока, код Куршумлије, сарађује са пољопривредницима на тај начин што им пољопривредним машинама обавља техничке услуге. У време испитивања у том селу није постојао у приватном власништву ниједан трактор, мада се орање делимично обавља трактором. Из материјала се не види да пољопривредници у планирању засејавања површина одређеним културама директно сарађују са оваквим организацијама, што не значи да такав вид сарадње и не постоји. Оваква сарадња се наслуђује једино тамо где се одређена култура користи у индустрији, као што је шећерна репа, сунцокрет и, у новије време, кромпир. Овим културама се засејавају знатно веће површине.

4) О извесној развијености пољопривреде говоре и подаци о томе чиме се данас оре, колико се примењује механизација у обради земље, затим вештачко ђубриво и наводњавање. На основу ових неколико чињеница добија се слика да је процес модернизације тек започео, али се шири прилично брзо. У већини испитаних села подједнако се оре и плуговима и тракторима. Кад је реч о плуговима, највише има гвоздених, мада се понегде још помињу и дрвени плугови, на пример у селу Доњи Дубац. Једино у Кривој Феји и Јањи за сада ору искључиво плугом, и то због конфигурације земљишта и опште неразвијености насеља. То су планинска села, са развијеним сточарством. Потребно је поменути да је број трактора у време испитивања био релативно мали, и поред тога што је орање помоћу њих већ било прилично заступљено. То значи да се та врста посла обавља као услужна делатност, било да је обављају пољопривредне задруге, као што смо већ напоменули, или приватници који поседују

трактор. И поред знатног коришћења трактора, скоро свака кућа у испитаним селима још увек поседује гвоздени плуг, па чак и ралицу, а понекад и дрвене плугове. Ове пољопривредне справе данас су ређе у употреби. Користе се за орање оних површина које су неподесне за трактор. Разлог за орање плугом понекад су исувише уситњене парцеле.

Повећање броја трактора у појединим насељима унеколико може показати којом брзином се уводе новине у селу. У 1973. години у селу Закути није било ниједног трактора, мада у то време само 15 домаћинстава оре плугом, а 85 — трактором. Наредне, 1974. године у селу има два домаћинства са трактором, а 1975. бележи се већ пет трактора. Посебно је у том погледу карактеристично село Брадарац, у коме је 1973. године забележено 150 плугова и 45 трактора (има укупно 246 домаћинстава), а наредне 1974. године већ 69 домаћинстава поседује трактор. Насеље се налази у плодном Стигу. Пољопривредом се бави 76% становништва, а 83 становника су на привременом раду у иностранству. Брадарац је једино од испитиваних села у коме је забележен оволики број трактора. Слично је стање и у Симићеву (1972. године — 13, 1973. године — 27, 1974. године — 38 трактора). Повећан број трактора забележен је и у Кораћици под Космајем.

5) Употреба вештачког и стајског ђубрива доста је уједначена у свим испитиваним насељима. Употреба стајског ђубрива зависи од развијености и заступљености сточарства. Занимљиво је, међутим, да је у два села, Радаљ и Брадарац, забележено да поједина домаћинства уопште не употребљавају ђубриво. Овде су подаци о коришћењу и вештачког и стајског ђубрива занемарљиви, тако да их није потребно ни наводити. Вештачко ђубриво се иначе све више примењује у пољопривреди. Пољопривредници га набављају искључиво преко пољопривредних задруга. Претпоставља се да је тиме пољопривреднику макар и посредно пружена извесна стручна помоћ, јер задруге сигурно набављају оне врсте ђубрива које највише одговарају примарним културама и квалитету земљишта у одређеним селима.

6) Наводњавање пољопривредних површина у испитаним насељима осредње је заступљено. Установљени су доста стари начини наводњавања. Примењују се, међутим, и новији начини наводњавања, у којима је заступљена механизација. У Брадарцу и Грабовици користе за наводњавање старе справе — д о л а п е. Већина примењује природне услове за наводњавање, и то оних парцела које су у непосредној близини природних извора воде. На тим површинама се пре свега гаји поврће. У релативно великом броју насеља примењују се савременији начини наводњавања. За наводњавање мањих површина засејаних поврћем употребљавају се моторне пумпе. Овакав вид наводњавања познат је у селима Рибаке, Мотрић, Севојно, Јарменовци (12), Кораћица

(15), Трубаревац (30), Језеро, Грабовица, Брадарац, Висока, Драгинац, Јелашница, а посебно Симићево, које се истиче због тога што је ту уочљив брз пораст ових справа (1971. године — 7, 1972. године — 50, 1973. године око 100, и 1974. године нешто више од 100).

7) Један од показатеља шта се мења у пољопривреди, а унеколико и у сточарству, свакако је податак о томе које се културе данас гаје, које се нове уводе а које се напуштају. У вези са културама које се уводе у пољопривреду има неких незнатних новина, а скоро никаквих у вези са начином и односима према обрадивим површинама. Под тим се подразумева да наше сеоско становништво данас још увек задржава мултикултурни систем. То значи да се пре свега гаје све културе које су потребне за живот. Ово се не уклапа у савремене односе, који подразумевају већу економичност, односно усмеравање у монокултурни систем. Извесни покушаји у том правцу уочавају се само у неким насељима у којима се производе културе потребне прехранбеној индустрији. Као таква култура у новије време се истиче кромпир који се гаји у већим количинама за потребе индустрије, и то у Доњем Душцу, Јарменовцима и Радаљу. У свим насељима се запажа да су пшеница, кукуруз, јечам и кромпир основне пољопривредне културе, од којих се извесни вишкови продају. Као новина последњих година помињу се такозване „вештачке ливаде“, засејане вештачком травом или луцерком, што је значајан податак и за развој сточарства. Ове „вештачке ливаде“ су се појавиле у последњих пет до шест година, кад се појавио и такозвани зелени план, односно када се у селу посвећује већа пажња и пружа стручна помоћ. Утицај индустрије на пољопривреду осећа се и у неким селима, на пример у Дивцима и Росићима (близина фабрике „Србијанка“ из Ваљева), где је индустријски комбинат „Србијанка“ утицао на то да за потребе те индустрије пољопривредници почну да производе сировине, пре свега воће: малине, јагоде и брескве. Од индустријских култура помињу се још сунцокрет (Брадарац, Симићево) и шећерна репа (такође Брадарац и Симићево), али престаје да се гаји конопља, лан, јечам и раж.

8) Стање и развој сточарства нису посебно проучавани. Међутим, из посредних података је познато да је сточарство још увек веома значајна привредна грана у многим селима у Србији. О томе сведоче подаци пописа из 1971. године. С друге стране, сабрана грађа о изградњи нових економских зграда (о којима ће бити речи у раду Д. Дрљаче) говори о интензитету развоја сточарства у испитиваним насељима.

Истраживања која је обавио Етнографски институт у периоду од 1971. до 1975. године потврдила су да је сточарство значајна грана привређивања јер је заступљено у свим насељима која су одабрана за проучавања. Ипак, као изразитија сточарска насеља издавају се Крива Феја, Нишпор, Трубаревац, Језе-

ро, Добра, Доњи Дубац, Радаљ и Јања. У овим насељима, поред говеда се гаји и релативно велики број оваца. У осталим насељима, која овде нису поменута, домаћинства гаје у просеку два до три грла крупне стоке и три до четири овце.

О развоју сточарства унеколико говори изградња нових економских зграда у појединим насељима. По томе се посебно истиче село Трубаревац, у коме је у току од пет година подигнуто 120 нових штала за говеда и 40 торова за овце. У Драгинцу је подигнуто у исто време 40 нових савремених штала са „боксовима“. Слично је и у другим насељима.

Интензитет развоја сточарства у појединим насељима и његов значај у пољопривреди може се посредно пратити на основу продаје млека и млечних производа пољопривредним задругама и откупним станицама које се баве овом врстом посла.

На жалост, нема података о томе колико се сточарство данас модернизује на нашем селу. У сабраном материјалу нема ни речи о томе да ли се прихватају нове и рентабилније пасмине стоке које с мање напора у гајењу дају веће приносе. Из сакупљене грађе такође се не сазнаје да ли се и колико модернизују савремене зграде за смештај стоке. Нема ни речи о њиховој опремљености, увођењу воде, о електрификацији, механизацији или хигијени која задовољава савремене захтеве, иако је познато да је то данас све више присутно у савременом сточарству на селу. У сакупљеној грађи нема ни података о томе колико се пољопривредник данас бави товљењем јунади и свиња, иако скоро свакодневно о томе читамо у штампи или сазнајемо на други начин (радио, телевизија). Јасно је да сточарство има свој ток развоја и подложно је прогресивним променама које се — како посредно закључујемо — уклапају у ток општих промена данас на нашем селу.

9) Занатство је данас, поред пољопривреде и сточарства, релативно значајна грана привређивања. У селима је оно углавном било заступљено као допунски вид делатности. То су већином ситни послови, у којима помажу познаваоци ковачке вештине, затим кројачи, столари, качари, колари, бачвари, дрводеље и други, чија је помоћ неопходна у пољопривредним пословима. Међутим, опште промене до којих је дошло и у животу на селу, повољно су утицале не само на развој занатства већ и на његово осамостаљивање у посебни вид привредне делатности. С већом применом механизације у пољопривреди осећа се потреба за механичарима различитих стручности. Електрификација је условила развој електричарског заната, а све чешће укључивање у водоводну мрежу — појаву водоинсталатера. Све су ово занати којих раније није било у селима а данас су готово обична појава. Из сабране грађе се сазнаје да је у селима која су ближа градским и приградским насељима, као и дуж комуникација, знатно већи број занатлија него у селима која су лоцирана на мање приступачним местима. У тим селима задр-

жавају се више традиционални занати, а мање су заступљени нови. Међутим, може се констатовати да је занатство привредна грана која све више апсорбује радну снагу са села и одвлачи је из оквира стереотипне пољопривредне делатности.

10) Кад је реч о привреди у појединим насељима у Србији, мора се посветити пажња једном данас све значајнијем и присутнијем начину привређивања. То је запошљавање у ванпољопривредним делатностима, било у индустрији или неким другим делатностима, које омогућавају стални месечни доходак. Приложен графички приказ најбоље илуструје запошљавање у ванпољопривредним делатностима становника из појединих испитаних насеља*. Из њега се види да је у насељима која су ближа индустријским центрима запошљавање у ванпољопривредним делатностима доминантно или, бар, приближно једнако. Међу насељима у којима је ванпољопривредна делатност у 1971. години била заступљена у мањој мери, налазе се села Доњи Дубац, Росићи, Трубаревац и Јања. Супротно њима, као насеља у којима је све израженија ванпољопривредна делатност, истичу се Вучје, у близини Лесковца, и Севојно, код Титовог Ужица.

III

У претходном излагању учињен је покушај да се истакну чињенице које показују колико и којим интензитетом се данас привређивање у одабраним насељима у Србији уклапа у савремене токове.

Основне карактеристике привреде у испитаним насељима Србије од 1971. до 1975. године могу се пратити анализом појединих привредних делатности. Реч је, пре свега, о ратарству, сточарству, занатима, индустрији и допунском привређивању. Сви ови видови делатности значајни су за економску снагу и моћ сеоских насеља у Србији, чије се становништво све више укључује у нове животне токове и савремене облике привређивања.

Пољопривреда је у савременим условима изложена знатним променама. Од екстензивне аутаркичне пољопривреде постепено се прелази на интензивни облик коришћења обрадивих површина, гајење монокултура за потребе индустрије и изношење вишкова на одговарајуће тржиште. Таквим привређивањем створени су материјални предуслови који су на село донели многе нове појаве у друштвеном, културном и економском животу. Међутим, пољопривреда није била једини и искључиви покретач промена у сеоском начину живота. Све делатности се

морају комплексно и комплементарно пратити јер готово подједнаком снагом усмеравају сеоско становништво у токове напретка.

Сабрани материјал јасно показује да је процес промена у животу на селу пустио дубоке и чврсте корене. Традиционални екстензивни начин обраде земље, где год је то било могућно, уступило је место савременој интензивној обради, у којој долази до израза примена нове технологије а производња се повињује потребама потражње. Исти је случај и у сточарству, које се такође модернизује у најширем смислу речи.

Најзначајније промене на селу догодиле су се од тренутка када је сеоска радна снага почела да се укључује, уз пољопривреду, и у ванпољопривредне делатности. Запошљавањем у индустрији, грађевинарству и другим делатностима у село су ушли нови појмови везани за савремени живот у урбаним срединама. Запошљавањем у ванпољопривредним делатностима сељак је обезбедио себи врсту сталног прихода. Кроз то, прихватио је и неке нове појмове, не само декларативно већ и стварно, као што су радни однос и радно време, са чим се раније у сеоској средини није много рачунало. Изменио се временом однос према коришћењу стамбеног простора, изгледу, уређењу и опреми куће, намештају, одећу, начину исхране, саобраћајницама и свему другом што живот чини угоднијим и удобнијим. Једном речју, чак наизглед релативно оскудан материјал из упитника омогућио је да се стекне одређена слика о улози привреде у свеукупном сеоском начину живота, не само у одабраним насељима већ и знатно шире у Србији.

Десанка НИКОЛИЋ

ОСНОВНЕ ОДЛИКЕ ДОПУНСКОГ ПРИВРЕЂИВАЊА

Под допунским привређивањем подразумевамо све делатности у оквиру сеоског домаћинства или, још чешће изван њега, које се не убрајају у стална занимања, али се због економског ефекта, шире схваћено, могу убројити у привреду становништва. По основном карактеру могу бити традиционална и савремена, по томе ко их обавља — мушка, женска или мешовита, а по трајању — повремена или сезонска. Код повремених допунских делатности становништво, уз редовне послове, обавља и неке који су привременог карактера, запошљавајући се с намером да нешто заради, а потом наставља живот пољопривредника. Сезонске допунске делатности обављају се сваке године периодично, и то у одређене месеце, када учесници напуштају своја имања да би суделовали у производној кампањи.

Допунско стицање материјалних средстава међу сеоским становништвом повременим или сезонским радом није искључиво појава данашњег времена. О том социолошком феномену у нас постоје подаци у литератури. Тако га, између осталих, С. Вукосављевић, имајући у виду надничаре и најамне раднике, објашњава вишком радне снаге, насталим развитком капиталистичких односа на селу 30-тих година овога века. В. Стојанчевић, посматрајући печалбарство у оквиру традиционалног живота становништва југоисточних делова Србије, указује на његове локалне одлике и правце кретања сезонских радника за зарадом.

Мада нам није задатак да овом приликом задиремо у теоријску страну самога питања, хтели бисмо да истакнемо неке разлике између допунског привређивања у прошлости и данас. За разлику од села у прошлости, чија се привреда углавном заснивала на натуралној и производњи и потрошњи, процес садашњег трансформисања села тече упоредо са све интензивнијим укључивањем у робно-новчане односе. Становник данашњег села у нас постаје тржишни произвођач, да би добијеним новцем могао да удовољи захтевима не само своје животне егзистенције већ и стандарда и еманциповања. Према томе, допунско привређивање у данашњим условима не бисмо могли да објаснимо вишком радне снаге, у којој постоји чак и недостатак услед појава дезаграризације, већ више наглашеном потребом остваривања вишкова прихода. Стога сеоско домаћинство — ако неки од чланова већ није ступио у стални радни однос да би задо-

волио своје потребе, а и друштвене обавезе које су урбанизацијом села све веће па их не може подмирити редовним изворима привређивања, или због престижа — користи допунски рад. Он потиче или из традиције тога краја или је реч о сасвим новим занимањима, којима се даровитији за тај посао приучавају.

Чињеницом да је допунско привређивање, иако узгредна делатност, један од начина привређивања, руководили су се и идејни творци Пројекта о сталном праћењу промена у народној култури на селу у Етнографском институту САНУ да га уврсте у Општи упитник о насељу.

Морамо, међутим, истаћи да су подаци о допунском привређивању који произлазе из анкетних одговора недовољни, а нису увек ни сигурни. Наиме, ова је делатност обухваћена само једним основним питањем и неколико потпитања, од којих нека иницирају искључиво бројчани одговор (број сезонских или повремених радника у пољопривреди или у грађевинарству). Исто-времено изражавамо и сумњу да ли су све ове делатности реално исказане, с обзиром на то да неке од њих, на пример непријављени занати, подлежу друштвеној контроли и опорезивању. Но и са оволико грађе, којом располажемо захваљујући првенствено субјективном моменту, тј. настојањима истраживача да од испитиване особе што више сазнају и о делатностима ове врсте, покушаћемо да те допунске послове најсажетије прикажемо, класификујући их по редоследу који се заснива на хронолошком принципу.

Ако нацх преглед започнемо архаичним облицима привређивања уопште, па и допунским, најпре треба да поменемо сакупљање и брање плодова, у овом случају печурки. Ти послови прастарог порекла забележени су само у два насеља, у Добри и Високој. У Добри се брањем гљива баве искључиво жене, док је у Високој то узгредна, сезонска делатност и жена и мушкараца. У оба насеља сакупљене и осушене печурке намењене су продаји, само што их у Добри откупљује Земљорадничка задруга, а у Високој их износе на пијацу у оближњи град Куршумлију.

Занимљиво је да је у већини испитаних насеља земљорадња констатована не само као основно и стално већ и повремено занимање. Ратарски послови као извори допунског привређивања, према овим истраживањима, имају најбројније представнике међу становницима Криве Феје. Више од 50 косаца из овог места одлазе у Македонију или југоисточне делове Србије, где косећи зараде 100 до 150 динара дневно (податак из 1974. године). Још је више берача кукуруза („кукурузари“), око стотину, који се у сезони баве брањем кукуруза у Војводини, при чему сваки од њих заради око 1 000 kg кукуруза.

Подаци о пољопривредницима као сезонским радницима забележени су и у другим испитиваним насељима (Симићево, Брадарац, Дивци, Трубаревац, Добра, Закута, Драгинац). Они, углавном, раде ван насеља по неколико месеци, и то у Војво-

дини, а и у неким већим или мањим градовима у Србији (Београд, Пожаревац, Смедерево), у којима се баве и уређивањем паркова. Има и оних који се повремено запошљавају на пољопривредним добрима (Брадарац). Посебно ваља нагласити да су пољопривредне послове прихватиле и неке занатлије са завршеним занатом, које чак имају и пријављене занатске радње (Јелашница), бавећи се упоредо и занатом и земљорадњом.

Сточарство као допунска делатност није, према нашим подацима, општија појава. Забележена је само у једном насељу. Међутим, по организацији спровођења и рентабилности, заслужује да се помене. Реч је о чувању оваца на Старој планини, чиме се баве становници Нишора. Поједине породице (нарочито Перичићи), од маја до октобра, одводе на испашу по неколико стотина оваца из целе околине Пирота. У накнаду за то добијају зараду у новцу од власника оваца, којима су дужни да обезбеде 4 kg сира по овци. Појединима ово допунско привређивање пружа основне приходе за живот.

Традиционална домаћа радиност жена, на којој се заснивао живот патријархалне породице, као што је познато, изгубила је своју првобитну намену. Међутим, у последњој деценији уочавају се и тенденције за њеним оживљавањем, боље рећи реконструкцијом, које се прилагођава савременом одевању и опремању станова. У оквиру таквих послова и ткачка радиност је добила тржишну вредност, и то ван насеља у коме се упражњава. Међу нашим насељима најбољи пример такве трансформације ове женске делатности пружа Доњи Дубац, у коме је ткање подигнуто на ниво организованог рада и окупља више десетина жена и ван тога села. Лично смо се уверили у савремено опремљеним кућама ткаља колико им користи то допунско привређивање. У осталим испитиваним насељима (Језеро, Грабовица, Висока, Мотрић), мада је констатовано да се жене баве ткањем вунених простирки, њихова се употреба, углавном, зауставља у самом насељу. Изузетни су покушаји да се са таквим производима изађе на тржиште учињени су у Дражевићима и Росићима, али без правих резултата.

Узгред напомињемо да је у многим насељима забележено мноштво ручних радова, чија је техника, претежно, преузета из градске средине. То су: хеклање (Мотрић, Закута), штрикање (Дивци, Росићи), и везење (Јарменовци, Језеро), при чему се израда гоблена може сматрати правом временском модом. Сви ови производи женских руку користе се у насељима, и то у декоративне сврхе или као девојачка спрема.

Познато је да су сеоски занати у XIX веку представљали значајну допунску делатност појединаца у оквиру великих породичних заједница, који су примитивним алатима, самоуко, израђивали многе предмете потребне у свакодневном сеоском животу. Друштвене промене, нарочито од почетка XX века, уз продор индустријске робе, допринеле су потискивању рада сеоских занатлија, па се не треба чудити што је у наше време њихов

број сведен на најмању меру. То потврђује и наша грађа, у којој су старији занати ове врсте илустровани само појединачним примерима, иако неки од њих, изгубивши своју ранију актуелност, још увек чине један од начина допунског привређивања.

Тако су плетарство, као узредни посао, забележили истраживачи у неколико испитаних насеља (Симићево, Мотрић, Добра, Поцерски Добрић). У оквиру ове делатности плетене корпе за воће и остале сеоске потребе намењене су продаји, како у селу тако и у оближњим варошицама. Из примера Симићева сазнајемо да плетарске производе откупљују и нека предузећа, користећи их за смештај и транспорт различите робе. Корпарство је констатовано као претежно мушко занимање, мада се, у ређим случајевима, њиме баве и жене.

У сеоске занате који имају по једног или два представника, и јављају се само у појединим насељима, убрајају се: дрводељски (Вучје), бачварски (Радаљ), качарски (Трубаревац, Грабовица), каменорезачки (Радаљ), млинарски (Поцерски Добрић), абашијски и коларски (Брадарац) и вуновлачарски (Симићево). Посебно помињемо неке послове ове врсте који су у грађи ређи, али обухватају већи број становника. Печењем цигле у Брадарцу баве се 150 домаћинстава, док становници Доњег Дупца производњом ћумура у време туристичке сезоне остварују знатан допунски приход, па им се, како они кажу, исплати да га одвозе и до Сплита, где га угоститељи користе за загревање роптиља.

Међу допунским делатностима које обављају или приучени становници села или самоуке занатлије без пријављене радње, пре свега према одговорима у анкети, треба поменути ковачки и зидарски занат. Ковачки занат, који је раније био неопходан сваком пољопривредном газдинству, у нашим селима данас је констатован само са по једним занатлијом, ковачем или поткивачем. Међутим, како су пронађени у више насеља, значи да потреба за њима још увек постоји, мада у суженом обиму.

Занатлије зидари заступљени су у већем броју. Истраживачи су их забележили у половини укупно испитаних села. У неким селима се јављају у знатно већем броју него ковачи. Тако је, на пример, у Радљу 12 непријављених зидара. Осим оних који подмирују потребе у селу из кога су, у појединим насељима, као што су Росићи, Крива Феја и Висока, постоје и они који формирају групе за рад изван насеља. Најчешће се концентришу на градилиштима „викендица“, или, пак, на трасама путева који су у изградњи (Висока). Овим пословима се баве, углавном, по неколико месеци, да би се после завршетка радова, за извесно време, враћали својим кућама. Међу њима има и таквих, на пример у Кривој Феји, који ступају у радни однос са појединим грађевинским предузећима. Зато их не можемо сврстати у праве сезонске раднике, јер у својим селима бораве само лети, за време годишњег одмора, да би обавили пољопривредне послове.

Делатност сеоских зидара, с обзиром на њихову регионалну заступљеност, указује на континуитет у односу на некадашња сезонска миграциона кретања дунђера и зидара печалбара. Тако их је више у источним и југоисточним областима Србије (Висока, Крива Феја, Грабовица, Трубаревац), познатим по печалбарству одраније. Развијању ових делатности умногоме доприноси и садашњи период интензивног градитељства у нас.

Међу занате чија је сврха допунско привређивање уобрајају се и они који су новијег датума. То су: столарски, тј. тишлерски (Симићево, Брадарац, П. Добрић, Јарменовци, Доњи Дубац), молерски (Радаљ, Симићево), лимарски (Симићево), кројачки, односно шнајдерски (Радаљ, Симићево, Брадарац, Росићи, Трубаревац, Јарменовци), стаклорезачки (Радаљ), бријачки (Трубаревац) и трукерски (Јелашница).

У време наших истраживања поменути занати који су недавно представљали модерне делатности, нису забележени као најсавременији. Убрзани ритам друштвеног преображавања на селу почиње да истиче у први план нека, за село сасвим нова занимања, импортована из града, која све више узимају маха и као допунски извори привређивања.

Тако је увођење струје у насеље условило потребу за електричарима, на пример у Закути и Нишору, или је спровођењем воде у насељу (Нишор) настала потреба за водоинсталатером. С обзиром на то да и механизација у селу захтева стручно одржавање и поправке, истраживачи су у неколико насеља констатовали да постоје механичари и аутомеханичари (Радаљ, Брадарац), који уз редовне послове врше и услуге привременог, допунског карактера. Има примера оваквих послова који се не плаћају новцем већ се обављају уз позајмицу (Закута, Нишор).

Још неке нове допунске делатности заслужују пажњу, а то су превозништво, ауто-превозништво, изнајмљивање машина. У последњем случају реч је о представницима казанцијског заната (Закута), које је могућност веће зараде мотивисала да у својим такозваним машинским казанима пеку ракију заинтересованим становницима насеља. Други се пример односи на пружање услуга трактором. Тако је у Дивцима и Рибакама евидентирано да поједини власници трактора својим сусељанима а и становницима околних села ору или превозе сено, и то уз новчану накнаду. У Дивцима је, на пример, у време испитивања, цена за један хектар на тај начин поораног земљишта износила 800 до 1200 динара.

Рад у индустрији као извор допунских прихода забележен је само у Јарменовцима. Око 120 сезонских радника из поменутог насеља повремено се запошљава у „Агроекспорту“, фабрици за прераду воћа и поврћа из Београда, чији се погон налази у Јарменовцима.

На крају овог сумарног приказа допунских делатности, као извора привређивања у одабраним насељима Србије, које је Етнографски институт испитивао од 1971. до 1975. године, издвојили бисмо неколико битнијим напомена, што би представљало претходне резултате истраживања:

— Допунско привређивање заступљено је у свим селима (подаци се односе на 24 села). У сваком од њих констатована је најмање једна делатност ове врсте, а има и села у којима се тај број креће до десет.

— Стицање прихода допунским делатностима у испитиваним селима обухвата многе различите активности појединих становника или целих породица који су мотивисани, углавном, повећањем вишкова својих материјалних средстава, и то више ради унапређивања домаћинства, а мање ради задовољења најнужнијих потреба животне егзистенције.

— Врсте и интензитет деловања допунског привређивања зависе од степена друштвеног развоја испитиваног села, и његових географских, антропогеографских и традицијских карактеристика. Тако смо облике ткачке домаће радиности констатовали, углавном, у западним крајевима Србије, чији су представници насеља: Доњи Дубац, Дражевићи, Росићи и Дивци, као претежно планинско-сточарска насеља разбијеног типа, доскоро без комуникација, чије би ткачке традиције требало повезати са влашким сточарским наслеђем.

Новије и најновије занатске услуге пренете из градске средине ради допунског привређивања типичније су за насеља средње Србије, тј. Ваљевску Колубару, Поморавље, Јасеницу, Гружу, посавотамнавску област и Подриње (Симићево, Јарменовци, Закута, Рибаке, Радаљ итд.). То су претежно друмска насеља, по положају нижа од претходних, или брежуљкаста, саобраћајем добро повезана са већим центрима. У њима је друштвени, привредни и културни живот био, за разлику од претходних насеља, развијенији и пре другог светског рата, а у данашње време она прерастају у варошице.

— Сезонски рад приучених сеоских занатлија или пољопривредника, као најзаступљенији вид допунског привређивања у неким обићеним насељима умногоме се ослања на печалбарство, тј. традиционалне облике таквог начина привређивања из прошлости, па су по њима посебно карактеристична села: Нишор, Крива Феја, Висока, Трубаревац, Драгинац и Грабовица, која се налазе у источним и југоисточним регионима Србије, која су и раније имала обележја печалбарског начина живота и привређивања.

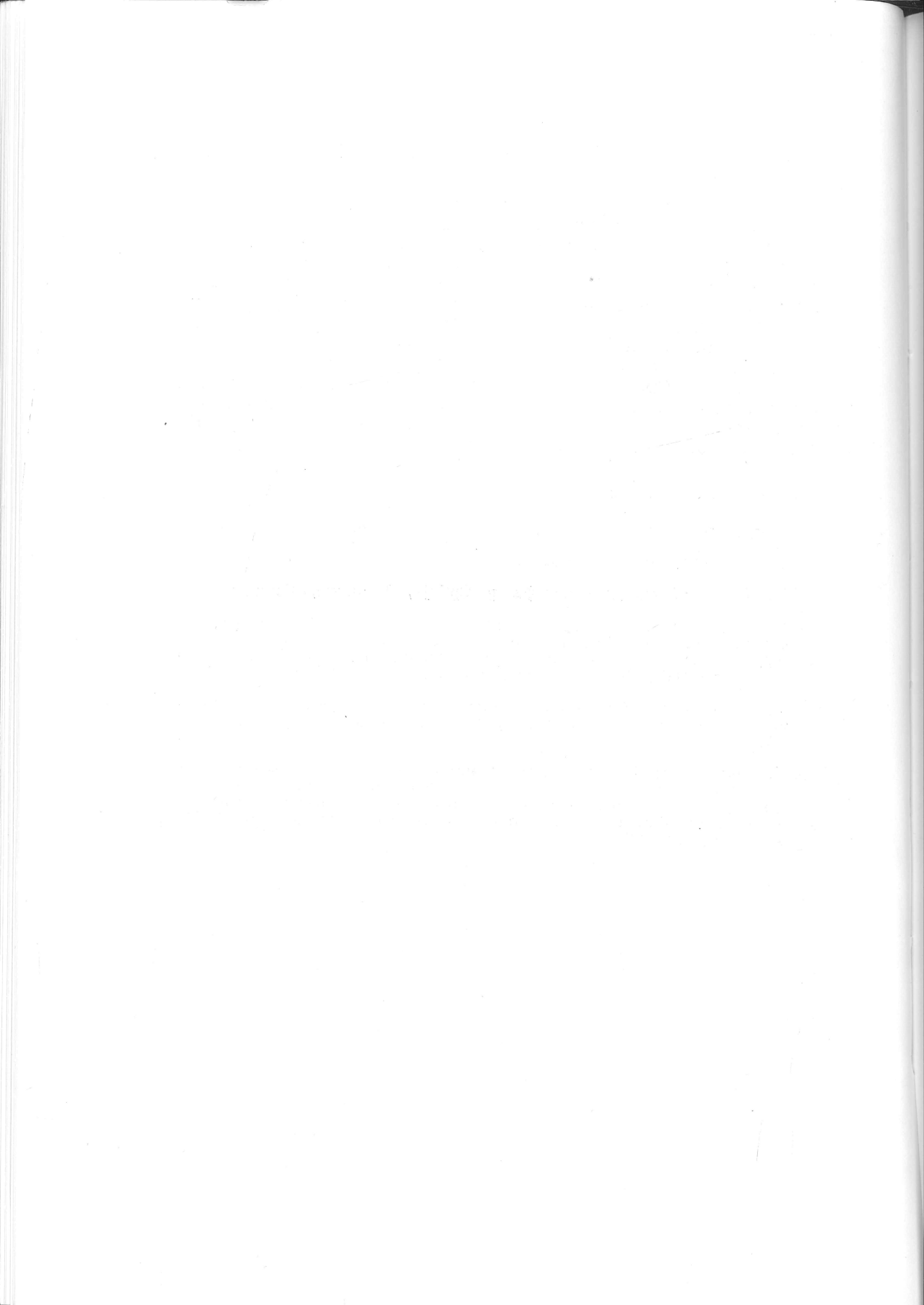
— С обзиром на новчани ефекат допунских делатности, можемо их сматрати значајним чиниоцима материјалног стабилизовања домаћинства код којих су заступљене. Новац стечен таквим пословима поједине породице користе за нека додатна улагања, углавном ради осавремењивања пољопривредне производње механизацијом или побољшања квалитета земље и усе-

ва. Знатан део ових средстава троши се за градњу или доградњу кућа за становање, а и помоћних зграда, као и за опремање домаћинства савременим кућним апаратима. Потребно је имати на уму чињеницу у вези са великим трошковима када је у питању испраћај војника у армију или свадба, као и многи други знаци еманциповања и тежње за истицањем у својој средини.

За сада је тешко рећи о будућности допунског привређивања. Сматрамо да ће оно постојати све док буде потребе за њим. Имајући на уму садашњи ритам друштвеног развитка сеоских насеља у Србији, не само да не верујемо да ће нестати већ има наговештаја да ће га бити све више. Да ли ће се такве претпоставке потврдити или негирати, показаће каснија, потпунија истраживања оваквих делатности у нас.

Извори и важнија литература

1. Документација Етнографског института САНУ, Упитник — Стално праћење промена у народној култури на селу, 1971—76, (одговори на питања: **Допунско привређивање**)
2. Н. Вучо, **Распадање еснафа у Србији**, I књига, Београд 1954.
3. В. Стојанчевић, **Савремене промене у народној култури печалбарских региона јужне и југоисточне Србије**, Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури, Етнографски институт САНУ, Посебна издања, књ. 15, Београд 1974.
4. М. Прошић, **Најамници и надничари по делу Сретена Вукосављевића**, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1976.
5. Д. Николић: **Прилагођавање традиционалне сеоске ткачке радности условима тржишта и њен удео у осавремењавању неких села Горњег Драгачева**, Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури, Посебно издање Етнографског института САНУ, књ. 15, Београд 1974.

ПРОМЕНЕ У КУЋИ И СТАНОВАЊУ

Најновије промене у области материјалног живота становника сеоских насеља нарочито су уочљиве. Посебно се запажа преображај куће, привредних зграда и начина становања. После периода обнове у време од 1955. до 1970, пише Б. Којић¹, као опште појаве могу се констатовати чињенице да се сеоска кућа позитивно развија. „Код нових привредних зграда примећује се њихова концентрација у мањи број већих објеката“². Трећа развојна фаза (од 1971. до 1975) одликује се најзначајнијим променама у архитектонско-урбанистичком преображају села у Србији без покрајина.

Део наше анкете, онај о променама у кући и становању, био је веома сажет и садржао је свега девет питања, од којих су нека (питање 3, 7, 8 и 9) била развијена са 2—4 потпитања. Од укупно девет питања, прва три су се односила на изградњу нових стамбених зграда, дозиђивање просторија уз постојећу кућу и знатније грађевинске захвате на стамбеним објектима, док је наредна два питања требало да пруже одговоре о принављању привредних зграда и другим променама у сеоском дворишту. У следећа три питања разматране су промене у традиционалним ложиштима и грејању кућних просторија, распореду лежаја и спавању укућана, просторијама у којима се обедује и начину обедовања, а последње питање требало је да укаже на напуштање старог покућства и набавку новог намештаја и апарата за домаћинство. Управо због тога наш прилог, уз увод и закључак, има три одељка.

Мада је број питања био ограничен, ипак су нека од њих постављена тако да се добијеним одговорима бар приближно

1. Према Б. Којићу, кућа је просторно све већа, конструкцијски боља (гради се свуда опеком и покрива црепом) и опремљена је све више модерним уређајима. Видети: Б. Којић, *Архитектонско-урбанистички преображај села у Србији ван покрајина од 1945—1975. године*. Гласник Српског Географског друштва, св. LVII, бр. 1, Београд 1977, с. 15—30.

2. „Тако се види као врло раширена појава стаја од опеке са високим таванима за плевње и сенике. Занимљиво је овде констатовати да се бројно посматрано гради веома много привредних зграда, као и кућа“ — Б. Којић, *нав. дело*.

може проверавати тачност записа,³ а све с посебног становишта: да ли се и колико, упркос продору новог, задржава и традиционално и у којој измењеној функцији? Разуме се да је овако сажета анкета имала и недостатака, пре свега у оном делу где је требало да пружи одговоре на питање односа смањеног броја укућана и коришћења стамбеног простора, померања центра породичног живота у кући у садашњим условима, културе становања, промене функције појединих објеката у кућном дворишту, и др.

У вези са техником теренског рада треба истаћи да су само у години рекогносцирања подаци о променама у кући и становању бележени за одабрано насеље у целини, а да је већ следеће, 1972. године у сваком селу изабрано по десет домаћинстава, различитих по етничким, социјалним и другим одликама, у којима су промене праћене током четири године.

На питање о променама у кући и становању располажемо одговорима из 19 насеља: Висока, Вучје, Грабовица, Добра, Доњи Дубац, Драгинац, Закута, Златари, Јарменовци, Јелашница, Кораћица, Крива Феја, Мотрић, Поцерски Добрић, Радаљ, Рибаке, Росићи, Севојно, Трубаревац. Недостају подаци, или су били непотпуни, за шест села. Непотпуни подаци били су за ова насеља: Дивци (за 10 домаћинстава, али само за 1972. годину), Јања (за 7 домаћинстава, и то једино за 1973), Нишор (за 8 домаћинстава, само за 1972); недостајали су подаци бар за још једно годиште да би се омогућило упоређивање. У анкетним одговорима није било података о променама у кући и становању у селима Брадарцац, Језеро, Симићево.

Недостатак одговора у неким случајевима за сва четири годишта испитивања битно не умањује, по нашем мишљењу, вредност анкете бар кад је реч о променама у кући и становању. Као да годишње праћење промена за овај део проблематике и није најнеопходније. Тамо где за сва четири годишта располажемо подацима о променама у домаћинству, упадљиво је да се они махом понављају кад су у питању већи захвати: градња куће, довођење воде у двориште, подизање великих штала — све послови који се у сеоском домаћинству, по обичају, изводе током неколико година.

У следећа три одељка, усредсређујемо се претежно на анализу анкетних одговора, уверени да су они својеврстан документ који треба приказати у што чистијем виду.

3. Кад је у одговору назначено да се зида нова кућа, није логично што се појављује податак да се истовремено дозиђују просторије уз стару кућу, односно подижу нове привредне зграде; уз сазидану нову кућу или дозидану просторију логичан је одговор да се повећава и број просторија у којима се ложи: да ли је, уопште, могућно да се старинско покућство напушта пре него што се у кућу унесе нови намештај и апарати за домаћинство.

Подизање и доградња кућа и привредних зграда и промене у сеоском дворишту

Изградња нових стамбених зграда, дозиђивање просторија уз постојећу кућу и, уопште, значајнији грађевински захвати на стамбеним и другим објектима у домаћинству веома су интензивни, што показују и резултати наше анкете.

1.0. Прво питање: Колико је нових стамбених зграда подигнуто у домаћинству? односило се, по правилу, на претходну годину. У одговорима је, међутим, било података и за 1969, па је и то узето у обзир. Располажемо подацима за 19 насеља, односно за 181 домаћинство у њима.

У седмогодишњем периоду (1969—1975) подигнуто је 59 стамбених зграда у 17 анкетираних насеља. У време испитивања, нове стамбене зграде нису подизане само у Доњем Дупцу⁵ и Вучју⁶. За прво насеље је наведено да су 4 од 10 домаћинстава већ имала по две куће⁷.

Од 59 нових стамбених зграда, 44 су биле спратне⁸, а 15 је означено као приземно. Од тих „приземних“ две су — у Радаљу — биле куће на ћелицу, а једна, у Јелашници, имала је високи партер.

Градња нове куће на селу, према анкети, припрема се неколико година, затим се гради обично годину-две и опрема још неколико година.

5. Д. Николић, Нека запажања о специфичностима у преображавању традиционалне културе становништва Србије, на примеру два сеоска насеља, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXVII, Београд 1978, с. 81—89, посебно с. 86.
6. Б. Стојанчевић, Развој сеоских насеља СР Србије у индустријска средишта и преображај живота њихових становника (Пример насеља Севјона, Вучја и Јелашнице), Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXI (1972), Београд 1973, с. 119—136, посебно с. 131.
7. Потребно је додати да је у насељима Златари код Бруса, Добра, Трубаревац код Сокобање градња стамбених и осталих зграда била остављена у вези с изградњом акумулација у њиховој близини. Видети: Д. Дрљача, Нова етнолошка испитивања у насељима Србије која ће потпуно или делимично нестати (Расна, Моравица, Доњи Кључ), Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXI (1972), Београд 1973, с. 169—192.
8. Б. Којић пише да се архитектура куће нагло развија просторно, конструкцијски и уређајно. „Најновије куће су често спратне, са унутрашњим степеницама, са већом гостинском собом, са удобном стамбеном кухињом, обавезно са купатилом и клозетом на испирање, остатама, тремовима, балконима и сл. Конструкције су савремене, а унутрашња опрема модерна“. Б. Којић, нав. дело, с. 21.

За питање које обрађујемо веома су индикативна два прегледа из пописа становништва у 1971: о настањеним становима према броју домаћинстава и станова према коришћењу, наравно само за одабрана насеља.⁹

Настањени становништва према броју домаћинстава и просечној површини стана на једно лице

Насеље	УКУПНО СТАНОВА	Станови у којима станује			Станови с просечном површином стана на једно лице						Стан. који се кор. као „други стан“ домаћ.	
		1	2	3 и в.	до		преко		20	20		
					6	8	10	15				м ²
Доњи Дубац	181	169	—	—	31	30	27	53	18	10	12	
Закута	103	100	3	—	7	7	17	29	19	24	—	
Јарменовци	139	130	2	—	10	12	17	33	27	33	7	
Кораћица	586	523	3	—	69	69	66	137	72	113	60	
Поцерски Добрић	325	324	1	—	32	52	60	102	48	31	—	
Радаљ	501	471	15	2	167	95	66	103	36	21	13	
Рибаке	124	119	—	—	10	20	22	41	13	13	5	
Росићи	141	136	3	—	15	21	23	44	19	17	2	
Севојно	1041	994	39	3	70	104	137	360	219	146	5	
Златари	282	212	—	—	27	27	32	59	24	43	70	
Мотрић	107	77	—	—	8	13	17	14	11	14	30	
Трубаревац	202	202	—	—	8	22	33	66	39	34	—	
Грабовица	521	475	—	—	41	61	96	176	53	48	46	
Добра	300	277	12	—	33	27	42	79	42	66	11	
Вучје	780	732	38	4	41	71	146	272	138	106	6	
Драгинац	137	133	2	—	11	11	10	47	19	37	2	
Јелашница	507	492	1	—	50	72	81	142	72	76	14	
Крива Феја	328	299	20	6	65	80	65	60	26	29	3	
Висока	141	109	—	—	9	17	20	25	9	29	32	

Из прве табеле јасно се види да у години када смо започели испитивања једино у Закути, Поцерском Добрићу и Трубаревцу ни једно домаћинство није имало два стана, док су се у погледу поседовања два и више станова истицала домаћинства у селима Златари (70), Кораћица (60), Грабовица (46), Висока (32) и Мотрић (30), што се може довести у везу с особитим облицима породичног живота у тим местима.

9. Попис становништва и станова 1971. Станови — коришћење и настањена лица — резултати по насељима и општинама, Београд 1972.

Станови према коришћењу, друге настањене просторије и број лица

Насеље	Станови намењени за стално становање				Станови који се користе повремено				Број лица кој станују у		
	настањен	привр. настањен	напушт. на дужи време	за одмор за време ратне се не	Наст. посл.	Прост. наст. из нужде	ста-	нови	наст. посл. прос.	простори	наст. из чужде
Доњи Дубац	131	3	—	3	—	1	11	864	3	42	
Закута	103	—	—	5	—	—	—	376	—	—	
Јарменовци	139	1	3	26	1	4	1	495	6	1	
Кораћица	586	2	13	64	6	—	5	2013	—	9	
Поцерски Добрић	325	1	4	4	—	—	9	1359	—	35	
Радаљ	501	6	7	1	4	4	12	2472	11	38	
Рибаке	124	—	—	—	—	—	1	486	—	1	
Росићи	141	—	—	—	—	—	—	237	—	—	
Севојно	1041	6	12	1	1	1	5	3913	1	14	
Златари	282	1	2	—	—	1	—	1012	4	—	
Мотрић	107	1	1	1	—	—	—	335	—	—	
Трубаревац	202	—	12	—	1	—	—	972	—	—	
Грабовица	521	—	1	—	25	2	1	2139	8	2	
Добра	300	8	5	3	1	—	17	1109	—	52	
Вучје	780	3	3	13	1	—	14	3156	—	49	
Драгинац	137	2	1	—	—	—	—	607	—	—	
Јелашница	507	3	19	3	15	1	6	1849	2	15	
Крива Фежа	382	2	4	—	3	—	12	1778	—	41	
Висока	141	1	10	—	4	—	—	426	—	—	

Преглед станова према коришћењу јасно показује: 1) да једино још у становима у Радаљу и Трубаревцу живе у просеку петочлана домаћинства; 2) да у настањеним становима у Росићима живи у просеку мање од два члана домаћинства; 3) да су нека од одабраних насеља постала последњих година места изградње кућа за одмор и рекреацију (Кораћица, Јарменовци).

2.0. На питање: Од ког је грађевинског материјала направљена нова кућа? — из одговора се може назрети да се нови грађевински материјал разликује зависно од тога да ли је у питању изградња приземне или спратне куће.

Само изузетно, за два насеља (Вучје код Лесковца и Висока код Куршумлије) поменут је и грађевински материјал од кога су прављене старе куће. Тако су у Вучју старије куће грађене од ћерпича, а у Високој — од „летава и набијене земље“.

Зидови нових призмених кућа граде се од бетона, шљака-блокова и пуне цигле. За спратне зграде, уз бетон и пуну циглу, обавезно се помиње и камен, шупља цигла само изузетно, а бетонски блокови само у два села (Грабовица код Кладова и Дра-

гинац код Бабушнице); осим црепа, као кровни покривач, наводи се и салонит (у Радљу код Малог Зворника).

3.0. У време наших испитивања у одабраним насељима је било више дозиђивања, преправки и поправки него подизања нових кућа. Поправке на старим зградама нису вршене једино у Добри, где је у то време подизано ново измештено насеље.

Од 181 домаћинства, дозиђивање, преправке и поправке на старим зградама су вршене у 65 домаћинстава. Најчешће су дозиђивали трем или веранду, а затим градили купатило. Веома је често и дозиђивање кухиње и летње кухиње, собе и гостинске собе, оставе и др. Пирамида се замењује црепом (Златари код Бруса), мењају се дрвени подови, стављају се виназ-плочице, а у Севојну је забележен податак да се у неке куће уводи парно грејање. Од поправки, помиње се замена олука, оправка прозора и врата и фарбање дрвенарије, малтерисање зидова и кречење просторија.

Принављање привредних зграда и промене у дворишту биле су још бројније.

4.0. У 101 од 181 домаћинстава у 18 села грађене су, у испитиваном периоду, привредне зградице и неки други објекти у дворишту. Једино такве градње није било, према одговорима, ни у једном домаћинству у Кривој Феји код Враћа.

Од привредних зграда, највише су подизани кошеви за кукуруз и стаје, односно штале, што је и разумљиво.

Према нашим испитивањима, спремишта за кукуруз подизана су у осам села; **кошеви** су грађени у Кораћици, Поцерском Добрићу, Рибакама и Трубаревцу; **салаш** у Доњем Дупцу и Росићима; **чардаци** у Рибакама и Мотрићу.

Амбаре су подигла нека домаћинства у Трубаревцу и Драгинцу.

Стаје су градили домаћини у Златарима, Кораћици, Радљу, Рибакама, Севојну, Мотрићу, Драгинцу, Јелашници, а **стају за овце** у Росићима; исти објекат, назван **шталом** грађен је у домаћинствима у Јарменовцима, Златарима и Трубаревцу.

Ранило за свиње саградили су неки домаћини у Поцерском Добрићу, а **свињац** појединци у Рибакама; **обор** су правили неки домаћини у Златарима и Јелашници.

У многим домаћинствима, у неколико села, зидане су **хлебне пећи** (Кораћица, Радаљ), **фуруне** (Поцерски Добрић, Росићи), **вруне** (Драгинац).

Сушнице су грађене у Јарменовцима и Росићима а **сушара** у Златарима.

Шупе су прављене у Поцерском Добрићу и Јелашници, **шупе-гараже** у Златарима.

У Јелашници код Ниша, неки домаћини су градили **плевњу**, објекат карактеристичан за смештај сточне хране у насељима јужноморавског региона.

Пре него што размотримо одговоре о променама у сеоском дворишту, упућујемо на податке из 1971, о снабдевању домаћинства водом за пиће¹⁰ (видети стр. 34 овог зборника).

5.0. У 126 домаћинстава у 18 насеља било је, у време испитивања, и друге градње и промена у дворишту. Према одговору у анкети, једино таквих промена није било у 10 испитиваних домаћинстава у Кривој Феји код Врања.

Најзначајније промене у дворишту сеоског домаћинства у две трећине насеља за које имамо резултате испитивања јесу оне које су у вези с довођењем воде у двориште, а затим у кућу, стају и др.¹¹ За половину од тих насеља (Поцерски Добрић, Радаљ, Рибаке, Севојно, Златари, Мотрић) наведено је да већина домаћина копа бунаре, ставља хидрофоре, а у Севојну неки домаћини уводе воду у кућу. Подаци о увођењу воде у селима односе се на 63 домаћинства.

Најчешће се после увођења воде двориште попличава и ставља нова ограда. Податке о новим оградама имамо из пет насеља за 19 домаћинстава. Ограде су чешће дрвене, с вратницама (у Поцерском Добрићу и Радаљу — перда), а ређе гвоздене.

Податке о градњи сенкрупа имамо само из три села, где су прављени у по једном домаћинству.

Настрешнице за кола су подизане у Росићима (четири домаћинства), Мотрићу, Јелашници (три), Трубаревцу и др.

Промене у традиционалним ложиштима и грејању просторија, распореду лежаја и спавању укућана, просторијама у којима се обедује и начину обедовања

6.0. Отворено огњиште имало је, у време наших испитивања, 61 домаћинство у 14 насеља, док у пет испитиваних насеља није било отворених огњишта. Тих пет насеља су: Кораћица код Младеновца, Радаљ код Малог Зворника, Росићи код Косјерића, Трубаревац код Сокобање, Грабовица код Кладова. Међутим, у једном домаћинству у Трубаревцу су одлучили да отворено огњиште направе.

Отворено огњиште — оцак (Мотрић код Рековца, Јелашница код Ниша) и пепелиште (Мотрић) претежно је у старој кући — оцаклији (Јарменовци код Тополе, Златари код Бруса), званој и **турска кућа** (Јелашница код Ниша), у **летњој кујни** (Добра код Голупца) — до пресељења (Вучје код Лесковца) или **малој кујни** (Севојно код Титовог Ужица), односно у **перионици** (Поцерски Добрић).

10. Исто.

11. Правци општих кретања су следећи: најпре копање бунара, постављање хидрофора, а затим чесме, тј. увођење воде у двориште, а одакле у шталу и кућу; попличавање стаза и ново ограђивање дворишта.

7.0. Следеће питање је гласило: У колико се кућних просторија зими ложило претходне године? У првој години испитивања, у 98 од 181 домаћинства ложило се у две просторије: у 51 домаћинству ложило се само у једној просторији, у 27 домаћинстава у три просторије, у четири домаћинства у четири и у једном домаћинству чак у пет просторија. У највећем броју просторија пет ложило се у Севојну код Титовог Ужица, и то само у једном домаћинству; у четири просторије ложило је неколико домаћинства у Трубаревцу код Сокобање и једно домаћинство у Јарменовцима код Тополе. Потребно је истаћи да је чак седам домаћинстава у Кривој Феји код Враћа ложило у три просторије.

Током испитивања, у већини домаћинстава број просторија у којима се ложило повећао се за једну просторију, али је и даље знатан број домаћинстава у којима се ложило само у једној просторији.

7.1. Тамо где се зими ложило само у једној просторији била је то кухиња (чак у 98% случајева). Изузетком се може сматрати ложење зими у **малој кући** (Мотрић код Рековца), предсобљу (Златари код Бруса) и соби (Рибаке код Шапца).

У домаћинствима у којима се ложило у две или више просторија, биле су то по правилу кухиња и соба (**одаја** у Јелашници код Ниша) или собе.

7.2. Када је реч о ложењу лети, за 113 од 181 домаћинства је у одговорима наведено да се ложи у кухињи, без ближег објашњења да ли је у питању, на пример, летња кухиња. Од осталих 68, за 46 је наведено да је то летња кухиња (Закута два, Кораћица три, Рибаке — **кућерак** девет, Златари — десет, Мотрић — девет, Трубаревац — осам, Добра — четири, Вучје — један); у два села то је **пушница** (Јарменовци — шест односно **суншара** (Росићи — девет); у преосталих седам домаћинстава лети се ложи: у **кошари** (Грабовица — један), на трему (Грабовица — један), у предсобљу (Росићи — један), соби (Мотрић — један), дневној соби — трпезарији (Трубаревац — један), док су два домаћинства из Радља навела да се код њих лети не ложи „већ само укључује прекидач на електричном шпорету“.

8.0 Питање: У којој просторији спава највише чланова породице? у непосредној је вези с ложењем у кући, те је садржало потпитање, на које је требало дати посебан одговор за летњи а посебан за зимски период.

Према нашој анкети, од 181 домаћинства, у 117 се и лети и зими спавало у соби, односно у собама. У 30 анкетираних домаћинстава се и лети и зими спавало у кухињи и соби, односно собама. У 24 домаћинства лети су сви чланови породице спавали у соби (собама), а зими у кухињи и соби, односно собама. Најзад, и лети и зими, само у кухињи спавало се у 10 домаћинстава, и то: Росићи — један, Мотрић — три, Грабовица — два, Јелашница — четири. Врло је вероватно да већину од ових десет домаћинстава чине старачка домаћинства.

На овом месту, ради упоређења, наводимо још једну табелу о становима.

Станови према врсти, површини станова, броју домаћинстава и лица

Насеље	Број станова према врсти							Површ. стана у м ²	Број дом. у стан.	Број лица у стан.	Станови у друшт. својини		
	Укупно	Пос. собе	1-с. и г.	2-с.	3-с.	4-с. и више	Број стан.				Површ. у м ²	Број лица у стану	
Доњи Дубац	184	13	87	69	13	2	8943	169	862	1	52	4	
Закута	103	5	37	33	20	8	5260	106	376	2	130	6	
Јарменовци	143	2	33	76	26	6	7128	134	495	8	296	18	
Кораћица	601	21	228	242	92	18	26160	529	2013	5	262	10	
Поцерски Добрић	330	10	97	173	42	8	15036	326	1359	3	153	11	
Радаљ	514	36	197	197	75	9	20329	509	2472	8	268	21	
Рибаке	124	2	42	70	10	—	5311	119	486	5	279	16	
Росићи	141	—	58	73	10	—	5912	142	544	1	53	2	
Севојно	1059	83	276	519	149	32	50339	1081	3913	317	12518	945	
Златари	285	8	95	112	52	18	15188	212	1012	1	48	4	
Мотрић	109	1	53	37	15	3	4966	77	335	2	96	—	
Трубаревац	214	3	68	72	37	34	12626	202	972	1	51	3	
Грабовица	522	13	136	272	77	24	25140	475	2139	4	185	10	
Добра	313	17	88	146	56	6	14339	301	1109	21	842	32	
Вучје	786	48	172	313	210	43	40235	821	3156	167	5602	509	
Драгинац	140	4	18	76	33	9	8639	137	607	1	52	4	
Јелашница	529	19	206	243	43	18	22922	494	1847	85	3334	325	
Крива Феја	334	3	94	176	57	4	15749	358	1778	2	65	8	
Висока	152	4	46	89	13	—	6417	109	426	1	40	7	

Из табеле о становима према врсти и површини¹² може се закључити да међу одабраним насељима за нашу анкету преовлађују села у којима је 80% кућа с једном или две собе. У насељима: Доњи Дубац, Рибаке, Росићи, Јелашница, Висока — таквих кућа је више од 90%. Трособних и вишесобних кућа и станова било је у Вучју, Севојну и Грабовици. Вучје, Севојно и Јелашница су једина међу анкетираним насељима која имају знатан број станова у друштвеној својини.

12. Попис становништва и станова 1971. — Станови — величина, својина домаћинства и лица — резултати по насељима и општинама, Београд 1972.

8.1. Спојене, брачне, такозване **обучене кревете** имало је по четком седамдесетих година 90 од 181 домаћинства у испитиваним местима. Према нашим подацима, такве кревете у свих 10 домаћинстава имали су мештани Златара код Бруса и Драгинца код Бабушнице, што је, свакако, зависило од имовног стања испитиваних породица. Спојене, **прекривене** кревете није имало ни једно домаћинство у Кривој Феји код Врања и Добри код Голушца, а имала их је само по једна породица у Вучју код Лесковца и Јелашници код Ниша.

Током испитивања, ситуација се битно изменила, јер су такозване **спаваће собе** биле највише заступљене у домаћинствима обухваћеним нашом анкетом.

У појединим домаћинствима ове кревете су раздвојили (Кораћица — једно, Мотрић — једно).

Према одговорима у анкети, у **спојеним креветима** најчешће спавају домаћин и домаћица, тј. старији брачни пар, затим син и снаха, али ту је увек додато „с децом“. На овим креветима спавају и гости. Међутим, има одговора да на брачним креветима „нико не спава“ (Грабовица код Кладова).

8.2. Ни у једном од 181 домаћинства у 19 испитиваних насеља нико није, у време испитивања, спавао на поду.

8.3. У 145 од 181 испитаног домаћинства постојала је посебна просторија у којој се примају гости, а понегде и зграда за ту сврху. Посебне зградице за пријем гостију забележене су у по једном домаћинству у Кораћици, Росићима, Мотрићу и Кривој Феји.

У вези са називом ове просторије, изузев **гостинска соба**, што је било у питању у анкети, остали термини показују извесне особине карактеристичног размештаја. Тако је назив **стајаћа, намештена соба** записан у Поцерини и Подрињу (Поцерски Добрић и Радаљ). Термин **велика соба** као да је више распрострањен у Поморављу и југоисточној Србији (Мотрић код Рековца, Вучје код Лесковца, Јелашница код Ниша, где се чује и **одаја**). Гостинска соба се зове сала у Доњем Дупцу, Закути, Росићима, Златарима — дакле пределима западне Србије, али и у Кривој Феји код Врања.

8.4. **Софра**, некада обавезни део сеоског покућства, мање се користи према нашој анкети у домаћинству, а тамо где још постоји, њена функција се из основа изменила.

Од 181 испитиваног домаћинства у 19 насеља, софру је имало 49 домаћинстава у 7 насеља. Према одговорима, ни једно од испитиваних домаћинстава у Златарима и Кривој Феји није имало софру, а у Јарменовцима, Рибакама, Трубаревцу, Јелашници и Високој само по једно домаћинство имало је овакав стари, ниски сточић. Као да се софра више чува и користи у насељима југозападне Србије и у североисточној Србији (у Грабовици код Кладова — седам).

Овај старински ниски сточић се сада, према одговорима у анкети, само у мањем броју домаћинстава, користи свакодневно. Код неких се лети односи на њиву и тамо на њему обедује; затим, такође лети, увече, софра се износи на веранду и на њој поставља мезе. Овај сточић се данас користи да се на њему развија тесто — „јуфке“ за пите, а такође и приликом клања свиња. Скоро обавезно се користи приликом већих породичних скупова: о свадби, слави, бабинама, крштењу, смрти. Многи га сада држе у соби — **сали**.

У највећем броју испитиваних насеља овај сточић називају софра (тако је и питање постављено!), у Доњем Душцу — кажу **собра**, а у Добри (североисточна Србија), где има и влашког живља — **сора**. Термин **сенија** забележен је у три села: Росићима, Севојну и Трубаревцу.

Само се по себи намеће поређење промена у вези са софром с променама у погледу коришћења отвореног огњишта. То је и разумљиво, јер су ова два предмета карактеристична за исту врсту културе становања.

Напуштање старог покућства и набавка новог намештаја и апарата за домаћинство

„Промене у култури становања нису захватиле све руралне слојеве и сва домаћинства. Разлике се не изражавају по појасима него по културном и привредном успону појединих домаћинстава, а ови успони су резултат интимнијег додира руралне и урбане средине“ — пише Б. Којић.¹³

9. 0. Наше прво питање о покућству и променама намештаја у сеоском домаћинству односило се на процену да ли домаћинство има **мешовити**, **куповни** (индустријски и занатски) намештај или **старинско** покућство домаће израде.

Од 181 домаћинства, 133, или 79%, оценило је да има **мешовит** намештај. Занимљива је оцена из Високе код Куршумлије, где је на почетку испитивања истицано да је у домаћинствима претежно старинско покућство, а само неколико година касније свих десет домаћинстава је означило да има мешовит намештај.

Претежно куповни намештај (индустријске и занатске производње) имало је 37 домаћинстава; у неким насељима, као Севојну и Драгинцу, чак половина испитиваних домаћинстава, а у Кривој Феји — шест домаћинстава.

Претежно **старинско** покућство, домаће израде, имало је свега 11 домаћинстава у осам насеља (Закута, Кораћица — два, Радаљ — два, Рибаке, Севојно, Златари, Мотрић, Јелашница — по два).

13. Б. Којић, *нав. дело*, с. 20.

9.1. Према резултатима наших проучавања, **разбој** (стан за ткање) јесте део покућства који се спорије губи из сеоског домаћинства, за разлику, на пример, од софре.

Од 181 домаћинства у 19 насеља разбој је поседовало 128 домаћинстава. У три села стан за ткање је имало свих 10 анкетираних домаћинстава (Мотрић, Грабовица, Вучје), а само у два насеља разбој је имало мање од половине анкетираних домаћинстава (Рибаке — четири, Севојно — један). Мали је број домаћинстава која имају разбој, али га не користе — осам (Радаљ — један, Рибаке — три, Мотрић — четири).

На разбоју се сада највише ткају **ћилими** за девојачку спрему (Поцерски Добрић) или за домаћу употребу (Крива Феја), затим **сукно**, које се, на пример, у Јарменовцима раније више ткало; сада се ткају и **шаренице** (Закута), **крпаре** (Златари), **черге** (Трубаревац), **поњаве** (Драгинац), и, најзад, **чаршави** (Мотрић) односно **чаршави од вуне** (Трубаревац).

Питање које свакако очекује документованији одговор јесте: Зашто разбој не следује судбину оних делова сеоског покућства који се нагло повлаче пред ударом урбанизације?

9.2. У току наших испитивања, у 141 од 181 домаћинства у 19 насеља купован је намештај, апарати за домаћинство и роба широке потрошње. У скоро свим испитиваним насељима то је чинила већина домаћинстава, а једино је у Кривој Феји једнократну куповину обавило само једно домаћинство (два отомана). У свим осталим домаћинствима купљено је током петогодишњег периода 3—4 апарата, комплет ил. неколико делова намештаја

Према резултатима анкете, највише је купљено собног намештаја, а затим фрижидера, електричних штедњака, радио-пријемника и телевизора.

У време испитивања, купљене су 34 комплетне **спаваће собе** осам **комбинованих соба** (Закута — три, Поцерски Добрић — три) осам лежајева (четири кауча и четири отомана).

У домаћинствима које смо проучавали у одабраним насељима набављено је за четири године 38 фрижидера (у Златарима и Грабовци по девет, Росићима шест, Кораћици четири итд.), 37 електричних штедњака (Вучје — осам, Златари — седам, Росићи — пет, Кораћица — четири итд.), 39 радио-пријемника, од којих је било осам транзисторских (у Високој од седам купљених све су транзистори), док је по девет радио-пријемника купљено у Вучју и Јелашници. Масовно су куповани и телевизијски апарати — 31 (по шест у Грабовци и Драгинцу, у Јелашници — пет, Јарменовцима — четири итд.). Штедњак на чврсто гориво купило је 18 домаћинстава. Занимљиво је истаћи да многа од анкетираних домаћинстава купују истовремено и штедњак на чврсто гориво и електрични штедњак (у Златарима — осам штедњака, седам електричних штедњака). Кухињски намештај купило је 10 домаћинстава (Закута — четири, Поцерски Добрић — три, и то сто и столице, а Радаљ — две судопере).

Поређења ради, дајемо табелу опремљености сеоских домаћинстава трајним потрошним добрима на територији само једне општине у Србији,¹⁴ где су дати процентуални подаци и за СФРЈ и за СР Србију.

Опремљеност сеоских домаћинстава у трајним потрошним добрима на подручју неготинске општине (у процентима) у 1976. години

Врста потрошног добра	СФРЈ (у %)	СРС (у %)	Неготинска општина (у %)
штедњак на чврсто гориво	90,2	90,3	100
електрични штедњак	26,6	28,2	19,8
бојлер	4,9	3,8	3,8
радио-апарат	63,3	61,7	63,1
телевизор	17,8	18,1	28,6
машина за шивење	27,0	27,8	36,0
машина за прање	6,5	5,0	7,9

Из претходне табеле, према подацима из 1976. године види се да се у погледу опремљености сеоских домаћинстава трајним потрошним добрима у СФРЈ и СР Србији на првом месту налазио штедњак на чврсто гориво, затим радио-апарат, па електрични штедњак и машина за шивење, а на петом месту је телевизор.

Закључак

Иако је наше трагање усмерено, поред осталог, на проналажење оне најтање нити традиционалног, ипак се током ових испитивања промена у кући и становању као основни закључак намеће чињеница о све већем уједначавању праваца тих промена, уз све мање присуство регионалних, етничких па чак и економских разлика у главним процесима урбанизације села.

Несумњиво је да су повољна економска обележја испитиваних насеља предуслов за убрзане промене у њима, као и то да су се у време наших испитивања, па и данас, те повољности огледале првенствено у повезаности сеоских насеља и становништва с новим изворима прихода од индустрије односно са градском привредом и тржиштем, у повољнијим везама са саобраћајницама и градским центрима. Међутим, резултати наше анкете показују да се ни у овоме, као ни у многим другим питањима у животу, не могу изводити уопштени закључци.

14. П. Пауновић, Слободно време земљорадника у селима Неготинске крајине, Развитак, јануар—фебруар 1978, Зајечар 1978, с. 10.

1

Наводимо неколико примера деловања економских чинилаца. С разлогом се могло очекивати, а то је и наша анкета потврдила, да претежно куповни намештај има већина домаћинства у насељима с великим процентом извора прихода ван пољопривреде. Сходно томе, старинско покућство јављало би се највише у селима у којима већина домаћинства живи скоро искључиво од пољопривреде, или је удео осталих прихода незнатан (Златари, Мотрић, Рибаке, Кораћица, Закута). Али, упоредо с овим, старински намештај је веома присутан и у три насеља с превагом извора прихода ван пољопривреде (Јелашница, Радаљ, Севојно).

Други податак. Нове куће су подизала имућнија, али и мање имућна домаћинства, с тим што се из наше анкете види да је у испитиваном периоду грађење изостало не само у Доњем Душцу, у коме је стамбени фонд већим делом био попаљен у ратном вихору па до времена испитивања већ обновљен, да би се касније дограђивало и опремало домаћинство и газдинство, већ и у индустријском насељу Вучју. Тако и од пет насеља у којима се отворено огњиште углавном не користи у домаћинствима, само је Радаљ са изворима прихода од пољопривреде мањим од 50%, тј. сматра се мешовитим насељем. У остала четири села удео прихода од пољопривреде креће се у високом проценту од 70 до 80% (Кораћица, Росићи, Трубаревац, Грабовица) а отворено огњиште се, према анкети, не користи у домаћинствима.

Ако се већи број просторија у којима се у домаћинству зими ложи, поред осталог, може довести у блиску везу с поседовањем већих кућа и нешто повољнијим могућностима стицања прихода (Јарменовци, Крива Феја, Севојно), онда је село Трубаревац, са више од 90% прихода становништва од пољопривреде, ту да потврди закључак о истим основним правцима кретања промена, понекад и мимо одговарајућих економских предуслова. Увођење воде у кућу у сеоским домаћинствима такође би требало да је у непосредној зависности од повећаних извора прихода (потврда за то је Севојно), али се то чини и у пољопривредним насељима Златари и Трубаревац и још у неким анкетираним селима, где се у првој фази копају бунари у двориштима и на њих стављају хидрофори.

2

Регионални пролаз у обради података из анкете упућује на све уједначенији карактер промена и, у вези с тим, на све мање регионалне па и етничке разлике.

Неким особенијим појавама као да се још увек одликује јужноморавски регион: отворена огњишта излазе из употребе на различите начине на разним пунктовима у Србији, али не и у области Јужне Мораве; недостатак спојених, брачних

кревета, као једне од виших фаза културе становања, више се запажа у неким анкетираним селима јужноморавског региона (Вучје, Јелашница, Крива Феја),¹⁵ мада их нема ни у Добри код Голупца и још понегде; занимљиво је, опет, да за предео Јужне Мораве постоји мало података о ниском, округлом сточићу — софри иако би га с разлогом требало очекивати у домаћинствима у којима се задржало огњиште; у градњи привредних зграда, јужноморавски регион се одликује плевнама, док се у централним областима Србије подижу првенствено кошеве, односно салаши и чардаши.

Према резултатима наше анкете, карактеристичан је и регионални размештај назива за гостинску собу или просторију, као и за ниски округли сточић у домаћинству. У западној Србији, али и у Кривој Феји, постоји сала, док је у Поморављу и југоисточној Србији претежан назив велика соба. Ниски, старински сточић се у насељима југозападне Србије назива софра, собра, синија, а у влашким селима североисточне Србије — сора.

Ако покушамо да проверимо да ли има регионалних разлика у набавци новог намештаја и апарата за домаћинство, што није баш логична претпоставка, установићемо ипак да се у централним деловима Србије, у време наших испитивања, намештај масовно куповао (комплетне спаваће собе, лежајеви, ормари и др.) а од апарата за домаћинство — фрижидери и електрични штедњаци, а да је, истовремено, тај процес у јужноморавском региону био слабијег интензитета јер се куповина ограничава претежно на набавку радио-пријемника односно транзистора, као и телевизијског пријемника.

3

Већ ове, незнатне регионалне разлике наговештавају да у обради података из анкете није било могућно издвојити оно што би се могло сматрати етничким обележјима у процесу преображаја. Поменимо само да је напуштање отворених огњишта процес који је подједнако захватио и српски и влашки живаљ у испитиваним насељима североисточне Србије. Повећан број просторија у којима се ложи није одлика само српских већ и бугарских домаћинстава (Крива Феја код Врања, Драгинац код Бабушнице), али је у великој мери зависан од имовног стања испитиваног домаћинства. Промене у кући и становању за које би се могло претпоставити да произлазе из етничких обележаја становништва тек би требало испитати.

15. Јужноморавски регион, студија у издању Економског института, Београд 1978.

Драгомир АНТОНИЋ

ИСХРАНА

Питања о исхрани у упитнику била су постављена тако да се, полазећи од познатих чињеница о основним општим одликама традиционалне исхране на нашем селу, може утврдити шта се и колико променило у исхрани и каквог су карактера те промене. При том се није залазило у питања о начину справљања јела, броју и називу оброка јер за ова истраживања таква питања нису ни била значајна.

На питање: Да ли домаћинство купује хлеб, и поред тога што су понуђене три могућности за одговор, стигло је пет различитих одговора. Од укупног броја приспелих одговора (680) из 19 насеља, 42,1% одговорило је да спремају хлеб од свог брашна, 36,8% да месе хлеб од купљеног брашна, 10,5% да своје брашно дају пекару у селу, коме за печење хлеба дају одређену надокнаду (ујам, ушур). Код ових последњих ујам је износио 2 kg на 100 килограма брашна, или 20 старих динара по килограму 1972. године, до 50 старих динара 1975. године (подаци из анкете за село Рибаке код Владимираца). Поред ових у анкети већ предложених одговора, 5,2% је одговорило да купује хлеб, а 5,2% да користе све предложене могућности.

Из наведених одговора намеће се неколико закључака:

— у свим испитиваним насељима, као основна намирница користи се пшенични хлеб (мада у питању није изричито наведено да ли се хлеб меси искључиво од пшеничног брашна, познато је да се ово питање односило баш на ту врсту брашна). Овај закључак, ако се упореди са познатим подацима из литературе, показује да су у народној исхрани на селу, у односу на претходних неколико деценија, настале велике промене у квалитативној структури хлеба као основног елемента у народној исхрани. Јер, познато је да се пшенични хлеб у ранијем периоду веома ретко користио, на пример за празнике или као посланица, док се у редовној, свакодневној исхрани користио кукурузни хлеб или хлеб од јечма, хељде, ражи и других житарица;

— податак да више од 10% испитиваних домаћинстава даје своје брашно сеоском пекару и за то уз одређену надокнаду, преузима готов производ, сведочи да се поред већ одавно установљених робно-новчаних односа на селу, још увек у понеким крајевима задржао старији облик привредних односа, тј. трампе;

— чињеница да више од једне трећине свих испитиваних домаћинстава купује брашно указује на то да су сеоска насеља изгубила чисто пољопривредна обележја, и да се данас, односно у време испитивања, убрајају у мешовита индустријско-пољопривредна, под условом да се као одредница једног насеља прихвати искључиво економска категорија. Ова чињеница, додуше, могла би указати на то да је можда реч и о селима у којима услед неповољних географских и климатских фактора није могућно сејати пшеницу. Међутим, као што се из општих података види, у свим насељима, осим у Кривој Феји, успева пшеница, па се ова чињеница не може прихватити.

У свих 680 испитаних домаћинстава, у току четири године, одговор на питање: Да ли се укућани редовно (или већином) хране пројом (кукурузним хлебом)? био је одречан. Ниједно домаћинство не користи проју у исхрани већином или свакодневно. Увиђајући да овакав одговор ипак није потпун, поједини истраживачи су на терену допуњавали питање, односно проширивали га потпитањем: Да ли уопште користе проју у исхрани? а одговори су били: повремено, када се ујеле, понекад зими. Одговори на ово питање недвосмислено намећу само један закључак: проја (кукурузни хлеб), симбол српске народне кухиње, са додатком заструга сира, постала је посланица која се износи на сто у свечаним приликама. Наиме, највећа квалитативна промена у народној исхрани у току последњих десетак година одиграла се баш у вези са хлебом, основним састојком наше народне исхране. Разлози за нестанак кукурузног хлеба (проје), и не само њега већ и хлеба од ражи, хељде, овса и др. углавном су познати. Подизање материјалног стандарда, као и прихватање нових врста пшенице, које могу да успевају и тамо где старије врсте нису, свакако је допринело да пшенични хлеб постане свакодневна намирница у нашој исхрани.

На питање: Колико дана у недељи домаћинство користи месо у исхрани? у анкети се добило девет варијанти одговора (два пута недељно 20,8%, три пута недељно 15,6%, чешће зими, ређе 15,6%, није одређен број 15,6%, једном недељно 10,4%, понекад 10,4%, свакодневно 5,2%, недељом и празницима 5,2%, и како кад 5,2%).

Ових девет варијанти одговора могу се систематизовати у три групе, и то:

- 1) 55% испитаних домаћинстава на неки начин планира своју исхрану;
- 2) 30% домаћинстава нема одређеног режима у исхрани;
- 3) 15% домаћинстава исхрану одређује према временској компоненти.

Ови одговори показују да је ипак дошло до промене и у начину, а пре свега у квалитету исхране, што је последица не само побољшања материјалног стања испитиваног становништва већ и ширег друштвеног ангажовања у вези са овим питањем.

Наиме, предавања о правилној исхрани, одржавана у послератним годинама, стасавале послератне генерације која је прошла кроз школу, утицај школских кухиња, утицај запослених и њихова исхрана у фабричким и друштвеним ресторанима, свакако су утицали на промене и побољшање квалитета исхране. Ако се, међутим, упореде подаци о коришћењу меса у свакодневној исхрани у Југославији (нема посебних података за Србију) и другим земљама Европе, види се да се наша земља још увек налази при дну лествице. Чињеница да се у 15% испитиваних домаћинстава исхрана одређује према временској компоненти, односно нашој класичној шеми — летња и зимска исхрана, показује да, и поред свих напора, нека домаћинства нису напустила традиционалан начин исхране¹ и да се лети, у време сезонских радова, слабије храни, док у зимском периоду, кад нема мање посла, исхрану појачава, а да једна трећина испитиваних не води посебно рачуна о својој исхрани, што је опет наша традиција.

Конзервисана храна се често користи у 20,8%, повремено у 58,4%, а не користи уопште у 20,8%. Одговори на ово питање у тесној су вези са претходним (а и у анкети је ово било потпитање), показују да скоро приближно 80% испитиваних домаћинстава повремено или чешће користи конзервисане месне пре рађевине. Међутим, у свим одговорима, се истиче да су те конзерве у ствари сардине (конзервисана риба).

Ако се ови одговори повежу са претходним, може се извести и неколико слободнијих закључака. Прво, побољшан је стандард сеоског становништва. Ако се, међутим, упореде подаци о коришћењу меса у исхрани (при чему треба изузети 20% домаћинстава која месо користе чешће или свакодневно), уочава се да 80% домаћинстава користи месо два до три пута недељно, а толико пута користи и сардине. Овај податак може упутити и на претпоставку да се толики процент испитаних придржава и поста.

У испитиваним домаћинствима, од пића се највише користи домаћа ракија (83,2%), затим пиво (67,6%), вино (52,0%), сокови — домаћи и куповни (31,2%) и кисела вода (26,0%). Одговори показују да се промене, кад је реч о пићу, релативно спорије, односно да се традиционална домаћа пића (ракија и вино) и данас највише пију, али и да се појављује и пиво скоро као национално пиће. Разлог томе вероватно треба тражити у повећаној куповној моћи, а и у чињеници да у сваком испитиваном насељу постоји бар по једна продавница, у којој се, поред оста-

1) По завршетку ових истраживања 1975. године, на селу се запажа све већи број хладњака за дубоко замрзавање, што је и довело до промене у начину исхране. Одлазећи на терен по другим истраживачким задацима, имо сам прилике да уочим промене у исхрани баш у овим периодима. Тако, на пример, данас се у многим домаћинствима може наћи летње и сезонско воће и поврће и у зимском периоду.

лог, продаје и пиво. У вези са снабдевањем у продавницама нема никаквих суштинских промена, осим што је шири избор робе која се набавља.

Поставља се питање: Шта се може закључити на основу изнетих података?

1) Из података у анкети може се закључити да су у народној исхрани настале промене и да су оне, пре свега, квалитативне природе, односно да је исхрана битно побољшана, а да за то постоји више узрока (боље материјално стање, већа запосленост, утицај школе, и др.)

2) Анкета је показала да је хлеб остао основна прехранбена намирница у свим испитиваним насељима и домаћинствима, али да је знатно побољшан квалитет, односно да је у време испитивања искључиво употребљаван пшенични хлеб.

3) Из одговора се такође види да се проја, некада свакодневна обавезна намирница, више ни у једном испитиваном домаћинству не користи редовно.

4) Поред ових општих закључака, из анкете је добијено и неколико података који налажу мултидисциплинарно проучавање (утицај друштвених фактора на промене у народној исхрани). Из података који су добијени могу се тражити и одговори на друга питања, која се не односе само на исхрану већ и на неке теме из обичајног живота.

Миљка ЈОВАНОВИЋ

НАРОДНА НОШЊА

Етнографски институт је и раније, готово од свог оснивања, усмерио свој научноистраживачки рад ка проучавању значајних промена у нашој традиционалној култури. Процеси изазвани социјалистичком изградњом појединих региона Србије још више су убрзали те промене, посебно у неким уочљивијим видовима народног живота. Међу њима су, свакако, највидније промене у одевању. Истина, процес напуштања традиционалне ношње почео је много раније да би се данас, како се чини, приближио завршној фази, фази унифицирања на ширем простору наше земље.

Иако је анкета спроведена доста широко кад је реч о територији и броју насеља, као и о броју домаћинстава у појединим насељима, потребно је напоменути да се на картонима за документацију налази срећена грађа о ношњи само за 20 од 26 насеља. Исто тако, за нека насеља нема грађе ни за сва годишта, што, међутим, не умањује вредност анкете, јер се ношња, иако доста подложна променама, није битно мењала из године у годину. Дакле, подаци добијени петогодишњим истраживањима били су у највише случајева довољни да, пре свега, покажу шта је то што чини савремено одело сеоског становништва на територији Србије и, даље, да ли се, код кога и колико задржало нешто и од традиционалног одевања. Као допуна за боље уочавање стања и промена, као и њихових узрока, морала се узети у обзир и грађа из шире анкете, односно из општег упитника, која се односи на положај насеља, етнички састав становништва, привређивање, социјални састав и друге чиниоце.

Упитник је садржао седам општих питања, са већим бројем потпитања:

— шта се подразумева под данашњом свакодневном ношњом (за ово и остала питања требало је дати одговоре по полу и по генерацијама);

— шта носе о празницима;

— ко израђује ношњу, од каквог материјала;

— да ли се и у којој мери сачувала традиционална народна ношња;

— накит и кићење;

— чешљање и покривање главе;

— разлике у одевању старијих и млађих укућана.

Покушаћу да на основу сабране грађе пружим један општији преглед уз коментар, а такође да изнесем и утисак о савременом одевању који сам стекла радећи на терену у три насеља (Јарменовци, Закута и Поцерски Добрић), користећи и запажања осталих истраживача у другим насељима. Грађу ћу изнети само кад ми буде потребна за документацију. (Остала грађа о ношњи из ове анкете чува се у архиву Етнографског института и доступна је свима заинтересованима.)

Једно од најважнијих питања јесте шта се подразумева под данашњом свакодневном ношњом, посматрајући одевање свих чланова домаћинства по полу и узрасту. Из одговора се види да су, у већини домаћинстава, без обзира на начин привређивања, етнички састав и друге чиниоце, најбитније разлике у одевању између старијих и млађих. У приближно 70% испитаних старијих и средовечних људи, савремено свакодневно одело је од сукнене — вунене тканине, нарочито зими. Овај процент је већи ако домаћинство живи углавном од пољопривреде и у брдовитијим насељима, као што су Доњи Дубац, Росићи, Трубаревац, Грабовица, Златари, Мотрић. Међутим у селима у којима су веће могућности зараде изван пољопривреде — Радаљ, Севојно, Јелашница, Вучје — процент се смањује на рачун куповних одевних елемената. Кад је реч о женској одећи, чини се да је већи процент у корист куповних, конфекцијских хаљетака, јер су делове традиционалне ношње, према анкети, претежно задржале само жене у вишим насељима, и то најчешће: ткану сукњу и кожух, дакле не ношњу у потпуности. Према томе, мушка и женска свакодневна данашња ношња у осталим случајевима подразумева одећу индустријске производње, било конфекцијске израде, било да је шију сеоски кројачи и кројачице. Иако овакво одело подражава градско, његови поједини делови у селу прилагођавају се појединим пословима, укусу и начину ношења, при чему се запажају доста нескладне комбинације боја, кроја и материјала.

Дечје савремено одело по правилу је куповно; посебно су деца школског узраста обучена по угледу на њихове другове у граду.

На питање откад се носи овакво одело у селу, одговори су различити. У већ помињаним плананским и вишим насељима она се носи од пре 10 до 15 година. У напреднијим селима, ближим комуникацијама и граду као извору и могућности допунске зараде, овакво одело се носи од ослобођења, а само у домаћинствима у којима остварују доходак изван пољопривреде — одувек.

На питање ко израђује и од каквог материјала савремено одело, одговори су били углавном у складу са врстом одеће. Највећи број одговора је да то чине мајстори, кројачи народног одела (сукнена одела), затим кројачи и кројачице у граду и селу, а у оквиру домаће радности израђују се само џемпери и чарапе. Чак се ни сукно више не тка него се набавља од мајстора ткача.

Под празничним оделом, према одговорима, подразумева се свакодневно одело, али новије и од бољих материјала.

Једно од значајних питања је свакако и ово: да ли је и у којој мери сачувана традиционална народна ношња? На ово питање је најпре дато највише негативних одговора. Нешто више одговора гласи — само неки њени делови (чакшире и гуњ од сукна, кожух, опанци код старијих мушкараца), а код жена — ткана вунена сукња (Висока) и, најчешће, прегача а понегде јелек и вуга — вутарка (Вучје), близнара (Мотрић) и дуга кошуља. Делове тог традиционалног одела, као што је речено, носе старије особе зими или празником, и то чешће мушкарци од жена. Међутим, неки одговори упућују на то да приличан број жена држи делове традиционалне ношње у сандуцима али је не носи, већ је чува за укоп или за успомену млађима, што је свакако корисније. Према томе, могло би се закључити да традиционалне ношње у народу има много више него што се то види на појединцима или што то они сами желе да кажу. Ова појава је условљена тиме што млађи не дозвољавају старијима да „штрче“ међу народном, а интимни разлог је да је сачувају као део прошлости и као своју рукотворину.

Разлог за слабо очување, поред осталог, била су и два светска рата, кад је пропало и доста делова ношње, па је многи касније нису ни обнављали. Други разлог је што је понестало вуне, куповно одело је јефтиније, а све је мање било времена за израду. На питање постављено младима шта мисле о тој готово избичајеној ношњи добијају се углавном негативни одговори, донекле подсмешљиви и у односу на њихове старије који су је носили и нас који се за њу распитујемо. Од таквог подмлатка, разумје се не свих, не може се ни очекивати жеља да се очува бар оно што је данас још могућно. У Јарменовцима и суседном селу Шаторњи сазнала сам да је неколико момака из „Домаћинских“ кућа у Тополи набавило „гајтанисана“ чојана одела, која носе само у изузетним приликама. Овим оделом жели се истаћи материјално стање (једно такво одело стајало је 1973. године 9000 динара), а рекла бих, можда, и национална припадност. Из тих разлога набавили су слична одела два младића који привремено раде у Француској.

Да ли се чланови домаћинства радо ките — било је следеће питање, на које су добијени доста уједначени одговори. Уобичајени начин кићења свежим цвећем данас се свео, углавном, на кићење младенаца и сватова, понегде и кићење младића кад одлазе у војску. Цвећем на папирнатој новчаници ките се младенци (Драгинац, Нишор, Трубаревац), а у Јањи само цвећем. У Грабовици, на пример, било је у прошлости уобичајено ношење дуката, што се одржало и до данас (нарочито код Влахиња), па чак и на варошком оделу. У осталим областима, међутим, данас се ретко где носе ниске дуката (у Мотрићу, на пример, носи се један дукат на ланчићу око врата). Изузетак чине девојке и мла-

ће жене чији родитељи или мужеви раде у иностранству, нарочито у Аустрији. И ниске сребрног и металног новца су изобичајене (одговори су свуда исти — „не носи се“). Имунђније девојке носе златан ланац, минђуше, прстен и разнобојне ћинђуве. Чак и младићи понекад носе ланчић и прстен, а сат готово сви. Већина је одговорила да накит носе као украс, сат као потребу, а не као знак имовног стања, амајлију и томе слично.

У вези са питањем да ли је макар делимично сачуван накит који се носио уз традиционалну ношњу, добијен је негативан одговор. Изузетак чине понеке минђуше или венчани прстен, што се и данас носи.

Чешљање и уређивање косе у савремено доба у вишечланим домаћинствима је доста неуједначено. Старији и средовечни људи кратко су подшишани, за разлику од младића, нарочито оних који се школују и који носе дужу косу као и њихови другови у граду. Поред тога што су уредно подшишане косе, људи се редовно брију (у жалости, понеко још пушта браду за одређено време) и носе бркове.

Старије жене плету косу у кике, „коцаће“ (Вучје), „плетенице“ или „сплетове“ (Драгинац) и савијају је око главе или у пунђу. Млађе жене ретко плету косу, многе су већ „ондулиране“. Девојке су се и по начину чешљања приближиле граду, тако да ни у томе нема разлике. Запажено је и фарбање косе, као и употреба козметичких средстава, и то, опет, на свој начин, често уз недостатак мере и укуса. Покривање главе задржало се још увек, чешће код старијих особа, које ни данас не изиђу из куће без капе или мараме.

Старији и средовечни људи, према анкети, зими носе шубаре, шешпире или качкете, у остала доба године шајкаче различите боје и облика (западни и централни делови Србије), кожне шешпире или, чак, и беретке у новије време. Младићи углавном иду гологлави, а зими носе беретку или плетену капу.

Старије жене не излазе из куће без мараме или шамије; млађе жене и девојке најчешће иду гологлаве, а зими носе мараме или плетене капе, као и деца. Промене у начину чешљања и повезивања главе у време наших испитивања 1971 — 1975. године запажене су само код младих у селу. Тада је тек до њих стигла „битлс“ фризура, а девојке су почеле да носе дугу косу „низ леђа“, што је истовремено било модерно и у граду.

Последње питање односило се и на разлике у одевању у селу између старијих и младих људи и жена односно, да ли се одећа старијих људи у селу битно разликује од одеће младих и у чему. Мислим да је овако формулисано питање требало да се односи на породицу, односно домаћинство, а тек затим на село, јер су и ранија питања била упућивана члановима одређених домаћинстава, где је једино и могућно стећи праву слику о савременом одевању, истовремено и о разликама по полу и узрасту. Поред одговора добијених директно на ово питање, значајни су и

ранији подаци о врстама одела по генерацијама. Јасно је да су разлике постојале и раније и да млади, пратећи „последњу“ моду из града, све више одударају својим одевањем од родитеља, а посебно од још старијих — баба и деда. У чему се састоје те разлике? Пре свега, у врсти одела, материјалу, кроју, боји, квалитету, броју хаљетака, односу према усвајању новина, тежњи ка истицању (мини сукње, фармерке) итд. Посебне погодности, односно могућности за оваквом трком за модом имају они чији су родитељи или неко од укућана на раду у иностранству, деца из имућнијих кућа, као и они који се школују у граду. Разуме се да се једна иста одећа усваја и носи на различите начине, зависно од укуса, стаса и изгледа.

Међутим, нешто мање изражене разлике у одевању запажају се између старије и средње генерације. Ове разлике се огледају у врсти материјала, боји, кроју, што је ипак у женској одећи нешто изразитије. Према томе, може се закључити да су данас у селу најочљивије разлике у одевању најпре према полу, а затим према генерацијама. Тако се и поред тврдње да се ношња на селу све више унифицира и да је традиционална ношња већ увелико замењена новијом, ипак, према анкети, може пратити одређена слојевитост која се односи на одевање старије, средње и млађе генерације. Најбитније разлике се уочавају између старије и младе генерације, док средња генерација чини некакав прелаз и садржи у начину одевања елементе и једних и других, што је и логично. Разуме се, деца чине посебну групу у одевању, које, у малом, чини варијанту одевања старијих.

Наша непосредна посматрања и праћење промена у наведеним насељима, односно домаћинствима на широј територији Србије, у периоду 1971 — 1975. године, омогућавају нам да на крају ових излагања изнесемо нека запажања или закључке.

Прво, у ношњи влада приметно шаренило у погледу комбинација градских и сеоских одевних елемената, што значи да процес коначног формирања, односно изједначавања са грађанским оделом још није завршен.

Друго, делови традиционалне ношње само су делимично сачувани код старијих особа, првенствено мушких, а облаче се о празницима, обредним свечаностима, на културно-уметничким приредбама, а такође и зими и при обављању неких грубљих послова (сукнене чакшире, гуњ и капут). Код жена се традиционална ношња још мање сачувала (понека тканина сукња или јелек и кошуља, што се чува за упок). Кад затреба старије одело у целини, веома га је тешко наћи у једној кући. И у мушкој и у женској ношњи, због практичне функције, задржао се кожух са рукавима и без рукава.

Треће, веће промене у одевању запажају се у оним областима у којима се становништво умногоме преоријентисало на рад изван куће (индустрија, рудници, хидроелектране, саобраћај, грађевинарство, јавне службе). Често се на људима, док послују

око куће или у пољу, могу видети плава радничка одела, која они као погодна за рад користе и изван фабрике или предузећа. По угледу на њих и многи други из села усвајају и набављају ову врсту одела за рад, јер су јефтинија и веома издржљива за теже послове.

Четврто, свакако је занимљиво поменути и то да са новим тканинама и кројевима у ношње улази и нова терминологија и да ту влада превирање и недоследност (нпр. у Поцерини сукнени капут називају сакоом). Исто тако, задржавају старе називе за нове делове одеће, као што је случај у Врањском Поморављу, где памучну или штофану сукњу називају футом, а у околини Сокобање — опрегом.

Пето, напуштањем традиционалне ношње нестаје и старински накит ношен уз познату стару „српску“ грађанску ношњу, која је у селима усвојена крајем прошлог века. Реч је о скупоценом тепелуку са бисерима, грани, прстену и наушницама, гривни, огрлицы од бисера и дуката. Данас свега овога на селу нема, јер нема ни ношње уз коју се носило. Међутим, делови овог накита веома су модерни у граду, па се каткада могу видети грана и прстен са дијамантима или наушнице. Млађе жене данас на селу носе нешто златног накита (ланчић, прстен или ручни сат), док сиромашнији на вашарима купују јефтине перле и пластичне украсе. Изузетно, у источној Србији, нарочито код Влахиња, још се могу видети ниске великих и малих дуката, што, пре свега, означава економско стање породице, а затим има и украсну функцију.

Шесто, да поновимо још једанпут чињеницу да се мушка ношња у почетку брже развијала и мењала у односу на женску, а да су се током времена улоге измениле. Наиме, савремена жена на селу, ослобођена традиционалних норми живота, упућена често на изворе зараде изван куће и насеља, па и земље, умногоме је постала самосталнија, што се, пре свега, огледа у одевању, вођењу домаћинства, васпитању деце итд. Многе жене са задовољством говоре о предностима савременог, градског одела поредећи га са старијом ношњом, за чију је израду требало много труда и времена. Међутим, старије жене тврде да је „народ био много здравији док се та ношња носила“ и да је она за обављање сељачких послова, нарочито мушких, била практичнија и издржљивија.

На крају, осврћући се још једанпут на резултате анкете спроведене у оквиру Пројекта, желим да истакнем вредност прикупљених података о народној ношњи у Србији, који ће, временом, представљати драгоцен извор за даља, комплекснија проучавања.

Видосава СТОЈАНЧЕВИЋ

САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ У ТРАДИЦИОНАЛНИМ СРОДНИЧКИМ ОДНОСИМА, БРАКУ, ПОРОДИЧНОМ И ДРУШТВЕНОМ ОБИЧАЈНОМ ЖИВОТУ

За обраду наше теме коришћени су подаци опште анкете за насеља која су била одабрана као пунктови истраживања, и анкете домаћинстава (одабраних у одређеним пунктовима). Упитник је садржао 24 питања и одговора у вези са проблемима промена у сеоском традиционалном породичном животу, сродничким односима, браку и друштвеном обичајном животу. У недостатку питања и одговора који се односе на наведене теме за поједина одабрана насеља, користили смо и неке податке из упитника и одговоре за друге теме (из области материјалне културе, нарочито подаци о привреди, исхрани, кући и становању, ношњи), из области духовне културе и фолклорне грађе. Овако допуњаваним подацима обухваћена су следећа општа питања и проблеми:

1. Сродничка структура и типови породице у одабраним насељима и домаћинствима: однос традиционалних сродничких целина према подели села на делове и њихови називи; задружне породице и индивидуална домаћинства.

2. Савремени и традиционални контакти село — град (са гледишта комуникационих, привредно-економских, административно-управних, здравствено-просветних и културних услова развоја села); однос традиционалног и новог у урбанизованим и неурбанизованим насељима или деловима насеља, са гледишта породичног и друштвеног обичајног живота (нпр. у погледу реда породица на сеоским атарима; обичајни и друштвено-економски контакти села и сеоских породица).

3. Одроз демографске структуре у променама породичног обичајног живота, традиционалних сродничких веза, склапања бракова (нпр. демографска и популациона структура и традиционална подела по класама узраста, брачним генерацијама; појаве сеоске брачне ендогамије и егзогамије, у вези са склапањем бракова према месту порекла и становања брачних партнера; патрилокалне и матриликалне брачне заједнице (кохабитација); миграциона кретања и раслојавање породичних и брачних заједница (старије и млађе породичне и брачне заједнице, одумирање старих породица, стварање нових породица, угашена домаћинства у вези са одсељавањима и досељавањима становништва).

4. Социјално-економска структура, професионална диференцирања и њихов одраз у породичном обичајном животу, сродничкој структури и типу породице (пољопривредна, непољопривредна и мешовита домаћинства и брачне заједнице; социјално-економска и професионална структура старијих и новијих брачних заједница).

5. Друштвено-правни и законодавни оквири и њихов одраз у браку, сродничким односима и породичном обичајном животу (традиционалне форме склапања бракова и законодавство; малолетнички бракови и предбрачни живот на селу; невенчавање и ванбрачна рађања; развод брака, вишебрачни партнери и поновни бракови); положај обудовелих, разведених и старање о неспособним и остарелим члановима брачне заједнице; склапање брака са традиционалним свадбеним обредима и без њих; црквени и грађански брак.

6. Етничка и конфесионална структура насеља и њен одраз у склапању етнички и конфесионално мешовитих бракова; међусобни породични и друштвени обичајни контакти у етнички и конфесионално хетерогеним срединама.

У питањима и одговорима анкете по домаћинствима, и у општој анкети која даје питања и одговоре за свако одабрано насеље, коришћена је у обради грађа за следеће проблемске целине:

1. Савремене промене у традиционалном рачунању сродства и сродничким односима (рачунање сродства по коленима, пасовима (појасевима), линији и степену; према црквеним и грађанском законодавству; традиционалне породичне заједнице, задруге, према сродничкој, социјално-економској и професионалној структури њихових чланова; проширене породице, индивидуална и самачка домаћинства; однос породичних задруга и индивидуалних породица у савременим условима).

2. Традиционалне форме склапања брака (посредовањем, одбегавањем, уз давање мираза или симболичног откупа за невесту), и свадбени обичаји, у односу на старији и новији период; матрилокалне и патрилокалне брачне заједнице; избор брачног партнера, почетак брачног живота у оквирима традиционалних породичних заједница, у индивидуалним породицама и према етничкој, конфесионалној и социјално-економској структури породице; традиционалне и савремене брачне везе село — град; развод брака у прошлости и савременим условима (однос броја разведених и склопљених бракова, трајност бракова, узроци и последице); место и улога жене у браку и породици у традиционалној и савременој породици.

3. Породични обичајни живот: однос породичних заједница у селу; породични обичајни циклус у оквиру друштвеног обичајног живота села и промене настале у савременом периоду (породични и сеоски друштвени обичајни живот у селу по генерацијама; школа и просвета у односу на промене у породичном и дру-

штвеном обичајном животу; средства информације (радио, телевизија, штампа) и њихов одраз у савременом породичном животу и обичајима; промене у календару породичног обичајног циклуса и начину прослављања породичних светковина (слава, рођење, крштење, имендан, смрт и погреб); традиционално гостопримство у савременим условима; промене у средишту домаћег живота у урбанизованим насељима (дневне собе и старинске „куће“ са огњиштем; заједничке обеди и софре и савремена култура становања; заједничке брачне постеље и брачне одаје у урбанизованим и неурбанизованим насељима; традиционално издвајање по генерацијама у начину становања (савремена култура становања) у породици; промене у традиционалној подели рада у породици по генерацијама (данашња подела на „мушке“ и „женске“ послове и дужности), у односу на промене професионалне и социјално-економске структуре породица.

На основу ових података добијених у одабраним насељима и домаћинствима у њима, извршена је компаративна анализа, како би се могли уочити и пратити процеси савремених промена у породичном обичајном животу, сродничким односима у браку у селима Србије.

У овом раду анализирани су подаци из наведене анкете који се односе на промене и преображај традиционалних сродничких односа, брака, породичног и друштвеног обичајног живота села у Србији, као кључна компонента процеса општег преображаја савременог живота села у нашој републици.

I. Савремене промене у традиционалним сродничким односима на селу

На примеру 25 одабраних насеља у Србији, колико је обухватила наша анкета (1972 — 1975. године) могу се пратити главније промене у рачунању степена сродства и сродничким односима, које су се различито одражавале у појединим испитиваним регионима и насељима, адекватно интензитету и сложености општег привредног, социјално-економског и културног преображаја, посебно према утицајима индустријализације и урбанизације градских, приградских и сеоских агломерација.

За већину испитиваних насеља углавном је запажено да су традиционални сроднички односи и сродничка структура још увек утицајни у главнијим манифестацијама савременог друштвеног живота села. Ово се највише односи на села на територији шумадијско-поморавског и подринско-колубарског региона, где је настањено етнички уједначеније становништво, са карактеристичним традиционалним обележјима, у која спадају и нека специфична обележја сродничког и породичног живота, од старине заједничка овом становништву. У јужним и југоисточним регионима у сродничким односима, нарочито у погледу терми-

нологије сродства, постоје нешто колебљивије и неуједначеније промене, зависно од степена привредно-економског и урбаног преображаја ових подручја, која су иначе у овом погледу неразвијенија од средишних области Србије.

У шумадијско-поморавским селима, у испитваним областима које репрезентују одабрана насеља (Јарменовци, Мотрић, Закута, Кораћица, Језеро, Дубац, Трубаревац и Златари), очувала се до данас традиција рачунања сродства по броју „колена“ (у јасеничким), „појаса“ (у левачким), или „степенa“ (у гружанским), и то редовно по мушкој линији до најдаљих, а по женској линији до ближих степена. На овај начин рачунају сродство углавном старије и средовечне генерације, посебно жене, долазећи најдаље до 7 — 10. колена, ретко броје „све док се памти“ (по мушкој), а до 3 — 4. степена по женској линији. Код млађих генерација степене сродства данас броје и пазе знатно краће — највише до петог по мушкој, а до трећег степена по женској линији. У селу Закути најбоље се очувала традиција рачунања сродства у наше време: рачунају све до деветог „степенa“, „колена“, по мушкој линији, а до петог по женској.

У појединим домаћинствима, према анкети, постоје неке мање разлике у овом степеновању сродства по мушкој и женској линији. Тако, на пример, у Мотрићу (Левач), међу анкетираним домаћинствима, у одговорима старијих, наводи се редовно да се сродство рачуна до седмог колена — „појаса“, и по мушкој и по женској линији, а средовечне и млађе генерације рачунају до тог степена само по мушкој линији, док по женској линији „не броје много“ (одговори домаћинства 10, и домаћинства 8); најмлађе генерације најчешће броје степене или појасе највише до пет, па чак и само четири по мушкој линији, а по женској до три степена (одговори домаћинства 3, 5 — 7, 4 и 1). У селу Закути (Гружа) старије генерације памте још сродство до седмог, најдаље до једанаестог колена или степена, по мушкој линији, и до шестог — седмог по женској линији (домаћ. 1, 2, 4, 6, 7); најмлађе генерације памте само до петог, најдаље до седмог колена по мушкој, а од трећег до четвртог по женској линији. У селу Златари, међутим, најмлађе генерације „не знају“ тачан број степена до ког се могу међусобно узимати, док старије генерације не иду даље од седмог „колена“, или „појаса“.

У подринско-колубарским селима уобичајени термини за рачунање сродства су „колена“ и „појас“, а у шабачко-посавским „колена“, „појас“ и „степен“. У овим областима старије генерације рачунају најдаље до деветог „степенa“, у Поцерини (село Добрић, домаћинство 8) до десетог „појаса“ (мушке и женске) линије, или „памте све док се зна да су род“ (домаћинства 1, 3, 4). Претежно у истом селу средње генерације рачунају сродство до шестог и седмог степена обе линије, а најмлађе генерације не иду даље од четвртог колена, јер „после четвртог колена црква венчава“. У драгачевском крају, за разлику од наведених краје-

ва, данас се знатно мање очувала традиција старинског рачунања сродства: у свим генерацијама сродство рачунају најдаље до петог степена (обе линије), док су ретки они представници старијих генерација који памте да се некада рачунало и памтило сродство све до десетог и даљих „колена“ (по мушкој линији у селу Доњи Дубац). Према одговорима у анкети по домаћинствима у Доњем Дупцу, према томе, види се да се данас већ може рећи да се традиционално рачунање „колена“ и „степенана“ сродства само делимично одржало, и да се, како изгледа, већином у овом погледу поштују одредбе црквеног и грађанског брачног законодавства. Слична је ситуација и у одговорима у анкети домаћинстава села Росића (у Косјерићу).

За разлику од суседног Драгачева и Косјерића, у анкети ужичког села (Севојно) записани су одговори по којима старије и средовечне генерације још поштују и памте везе до деветог „колена“ обе линије (анкета домаћ. 1, 2, 3 и 5), а најмање до седмог колена, док су млађе и најмлађе генерације већ прешле на рачунање сродства до четвртог и петог степена обе линије.

Подручје источне Србије, тимочко-подунавски регион, представља зону врло колебљивог и неуједначеног начина традиционалног рачунања сродства, нарочито у одабраним насељима етнички сложене (влашко-српске) структуре становништва. Тимочка и подунавска одабрана насеља, по традицији, на пример, одувек су се разликовала у овом погледу од централних области Србије: „ћугуклије“ старинаци данас су већ етнички раслојени и измешани са дошљацима, који, као и у другим крајевима, заборављају своје порекло из старине, и сродство редовно рачунају најдаље до четвртог „степенана“ (обе линије), или „колена“. У анкетама домаћинстава неких села (Добра, Јања) чак нема никаквог одговора о знању у вези са рачунањем сродства, или и у одговорима дају несигурни подаци, сваке године са мањим бројем степена сродства рачунајући уназад (нарочито у селима Грабовици и Брадарцу).

У јужној и југоисточној Србији, у насељима јужноморавског и понишавског региона, који су иначе познати као типичне метанастанзичке зоне до наших дана, традиционално рачунање сродства није допирало до даљих степена, као у централним деловима Србије. Постоје, међутим, извесне разлике у овом погледу у понишавским и јужноморавским селима: до данас се сматрају као „рођаци“ и „роднина“ све до четвртог и петог „појаса“ или „колена“, по мушкој линији, док се на „сватовство“ (брачно сродство) и по женској линији „не пази много“; у понишавским селима, међутим, (у нишкој Јелашници); памте сродство и до шестог-седмог „колена“, или „степенана“ све до деветог „појаса“ по мушкој, а по женској линији само до четвртог или петог „степенана“. Најмлађе генерације се у овом погледу најчешће

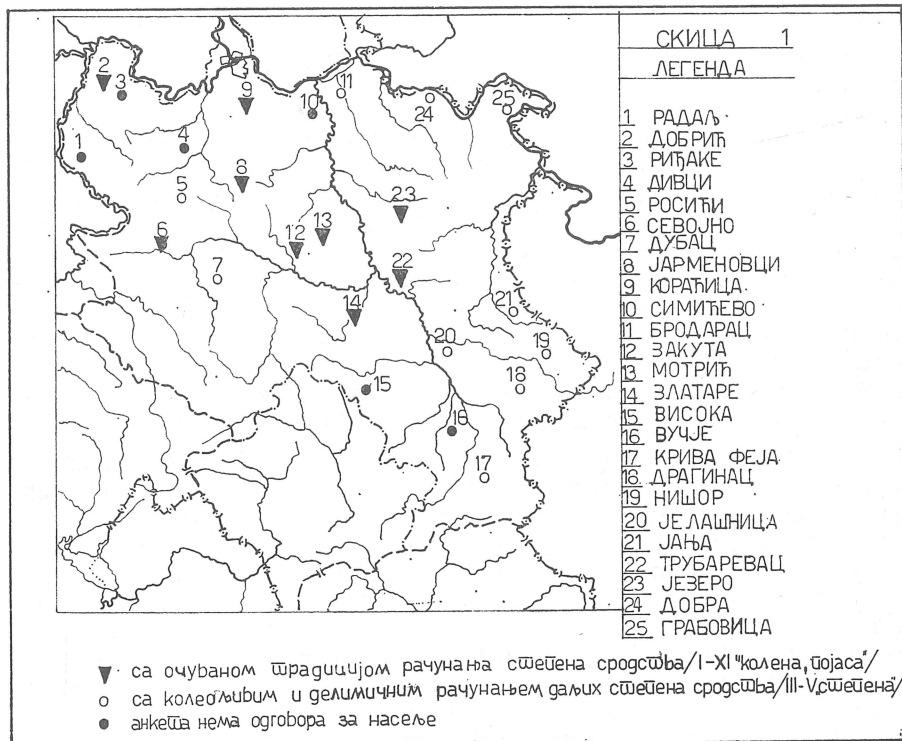
придржавају одредаба црквеног и грађанског брочног законодавства. У топличком крају (село Висока) рачунање сродства је такође колебљиво: ретко рачунају до деветог „колена“, као „крвно“ (по мушкој линији), најчешће до петог-шестог колена, а по женској само до трећег колена. С обзиром на ово миграционо подручје, на коме су формирана насељеничка села (после 1878. године) сасвим је разумљива појава разноликог степеновања сродничких односа, скоро за свако насеље различито до наших дана. И у овом селу најмлађе генерације се управљају према породичном законодавству.

У понишавско-пиротским селима, слично у јужноморавским (врањским и лесковачким), врло су колебљива знања у погледу „крвног“ сродства, по мушкој линији, и „пријатељства“ или „сватовства“ (сродства по тазбини), и по женској (мајчиној) линији. У свим одговорима анкетираних домаћинстава у одабраним селима ових области у крвном сродству се не иде даље од шестог степена „роднине“, или „рођака“, док се не зна тачна граница у сродству по женској линији и „пријатељству“, „сватовштину“. Стога се често у једном истом домаћинству јављају контрадикторни или разнолики одговори, већ према узрасту чланова који их дају. У јужноморавским и понишавским селима, нарочито у планинском региону, у обичају је до данас склапање сродничких бракова „по пријатељству“, јер више им одговара, због „сиротиње“ и пасивности краја, да се жене и удају из истог села. Инцестуалних брачних веза, међутим, у овим селима није било ни у прошлости ни данас.

Од ритуалног сродства одржава се у свим одабраним насељима познат обичај кумства и побратимства, као и посестримства, али на један нов начин, у новој интерпретацији. Наиме, код млађих више није обавезно нити одржавање старинских кумовских (венчаних и крштених) веза, нити обичај да се, на старински начин, тражи „опроштење“ од старог кумства. Најмлађе генерације већ сада приликом венчања претежно окуме најбољег друга, ретко траже за ову обавезу потомке старог кума, иако они постоје. Исто тако, нема више оног ритуала побратимства, братимљења као у прошлости, него се то побратимство углавном успоставља уместо деверства приликом венчања; нарочито то чине јединци; често се трајно пријатељство, стечено негде на раду ван села и куће или у војсци, само усменим обећањем и зарицањем на другарство, верност и пожртвованост, проглашава побратимством. Слично је и код млађих жена и девојака, код којих се ипак чешће уплиће и ритуални елемент сестримљења због болести или неке друге несреће.

С обзиром на то да савремена литература релативно обухвата етнографске податке те врсте, то се у компаративној анализи овде изнете анкетне грађе и података стручне литературе не може уочити неки већи несклад. За обе врсте извора углавном остаје једна напомена, а то је: ни у једном од њих још увек не располажемо потпуним подацима о сродству и сродничким од-

носима на селу у условима савремених наглих социјално-економских и културних преображаја, на основу којих би се могли донети неки дефинитивни закључци о савременом стању традиционалног народног сродничког система и промена у њему насталих под утицајем савременог начина живота нашега села.

Ск. 1. Промене у традиционалном рачунању сродства у одабраним насељима Србије

II. Промене у браку и брачном животу

Анкетним испитивањима обухваћено је више главнијих тема из области савремене проблематике промена у брачном животу и брачним обичајима на селу, у новим условима социјално-економског развоја, индустријализације и урбанизације насеља Србије. Овде ћемо изнети неке од тих главнијих тема:

1. Промене у кретању пораста или опадања нупцијалитета које су пружали углавном подаци анкете о броју затечених и

новооснованих брачних заједница и домаћинстава која су из њих настала, показују доста колебљиву ситуацију готово у свим пунктовима. Према наведеним подацима, може се ближе пратити старост брачних заједница, односно домаћинстава, и запазити утицај пораста популације или процеса депопулације на опадање нупцијалитета, нарочито млађих брачних генерација. То се касније посебно одразило и на промене у типу породице и породичног обичајног живота. Миграциона кретања, односно економске емиграције становника неких неразвијених насеља према индустријским центрима, одражавају се и на малом броју новооснованих бракова, као и на опадању броја млађих домаћинстава, на пример појава гашења домаћинстава одумирањем (старачка дом.) и одсељавањем породица, у појединим насељима (нпр. од укупно анкетираних домаћинстава забележено је 35 одсељених новооснованих домаћинстава, углавном млађих брачних заједница (индивидуалних породица), нарочито у селима Јањи, Нишору, Кривој Феји, Вучју, Јелашници, Драгинцу, Мотрићу, Дупцу и Симићеву. Јављају се локалне разлике у погледу учесталости новооснованих брачних заједница и нових домаћинстава у развијеним пољопривредним насељима (нпр. већи број ових у селима Кораћици и Јарменовцима у односу на Закуту и Мотрић); затим у подринским селима Рађљу и Добрићу, у односу на шабачка посавска насеља (нпр. Рибаке), итд.

2. Старосна структура старијих и млађих, новооснованих брачних заједница такође показује промене. Тако, на пример, упадљиве су промене у појавама бракова малолетних супружника, који се данас јављају не као традиционално наслеђе, а такође их данас има и у оним крајевима (односно насељима) у којима се раније нису јављали (нпр. анкета је забележила пет новооснованих бракова малолетних супружника, углавном школских узраста, са оба малолетна супружника, док је у 10 других примера била малолетна само невеста). У овим примерима махом су се удавале малолетне сеоске девојке (из осмогодишње школе) или ван села, у град, за раднике и занатлије, или у селу, за јединце (да не иду у задружну фамилију). Појаве малолетних бракова забележене су у селима Кораћици, Трубаровцу, Грабовици и Росићима.

У већини одабраних насеља запажа се да се традиционалне горње и доње границе доба за ступање у брак нису много измениле: девојке се и данас већином удају најчешће од навршене 17. или 18. године, затим до 22, ређе до 25 (дакле, у млађим годинама), док се момци ретко жене у раним годинама (пре 18), углавном од 20. па до 25, а често и до 28. године. Сасвим су ретки примери да се ожене тек од 30. и после 30. године. У овим старијим годинама се углавном жене удовци и удовице, или разведени.

Свуда је готово од старине остало правило да се приликом склапања брака уважава мушки сениорат, док од овога чине

изузетак насеља у југоисточној Србији, у којима се и данас појављује код млађих генерација обичај женског сениората (нпр. у Драгинцу, Вучју, Кривој Феји, Нишору и још неким).

Кад је реч о променама у погледу разлике у годинама старости између супружника, данас се, за разлику од старијих брачних генерација, чешће јавља разлика већа и од десет година између мужа и жене (муж старији), па је у анкети записан и знатан број оних младих девојака од 17 година које су се у наше време удавале за младиће и удовце старе и више од 30—40 година.

3. Социјално економска структура анкетираних склопљених нових бракова и новооснованих домаћинстава показује да се и данас, као и некад, углавном склапају бракови између супружника приближно истог имовног стања, али да је (за разлику од затечених, старијих брачних генерација у одабраним насељима) знатно већи број младих брачних заједница склопљених између супружника различитог имовног стања (нарочито у примерима женидби сиромашнијих са „миражцикама“ и јединицама, нпр. у Мотрићу, Трубаревцу, или у Вучју, Грабовици и другим селима). У новосклопљеним браковима данас више долазе до изражаја професионалне разлике као један од услова за склапање брака, што чини структуру нових бракова различитијом од структуре старих брачних заједница: све је већи број бракова радника и службеника ожењених девојкама са села, а такође се увећава и број младих бракова супружника запослених ван села или у селу у непољопривредној производњи. Такође се почињу учесталије јављати и мешовити бракови између супружника из различитих република, из страних земаља, у којима су супружници различите националне и професионалне припадности (примери: у једном домаћинству је доведена супруга из Холандије, радник на привременом раду у иностранству (Јарменовци), а у Добри се једна студенткиња удала за Јапанца (студира у Београду); у Нишору је једна невеста доведена из БиХ, итд. Засада се ови случајеви јављају углавном као усамљени примери. У селима југоисточне Србије (Вучју, Драгинцу, Јелашници), иако као усамљени примери, јављају се и данас, као и у старијим браковима, национално мешовите брачне заједнице. Треба напоменути да у новосклопљеним браковима знатно утиче социјално-економска и професионална структура породица супружника на промене у извођењу традиционалних свадбених обреда (у погледу изостављања делимичних, или потпуних).

4. Запажа се да су традиционални оквири склапања међусеоских брачних веза или традиција локалних брачних веза (у смислу сеоске брачне егзогамије и ендогомије-територијалног круга склапања бракова), у већини одабраних насеља од утицаја приликом избора супружника. Има села која због свога

положаја, или било из којих других услова живота (нпр. социјално-економских, имовинских и сл.), од старине „доводе“ невесте из околине у село; затим села која традиционално „дају“ своје девојке у друга села, и насеља која нерадо жене и удају млађе изван свога села. Како ова традиција данас изгледа према подацима анкете о новим склопљеним браковима, показује следећа табела:

Село	Оба супружника из села	Невеста из другог села	Младжоења из села
Кораћица	4	—	12
Закута	3	4	3
Мотрић	1	3	3
Росићи	1	—	1
Језеро	6	1	1
Јарменовце	1	2	7
Трубаревац	6	3	3
Бродарац	1	13	—
Радаљ	19	—	—
Рибаке	2	1	4
Добрић	5	16	18
Дивци	12	2	—
Симићево	8	5	16
Севојно	1	5	+ (22 оба супружника ван села) 7
Дубац	2	2	8
Висока	5	5	—
Нишор	1	—	2
Вучје	4	4	4
Крива Феја	7	3	10
Јелашница	2	3	9
Грабовица	11	9	6
Јања	2	—	—
Укупно по анкети бракова	289 : 94	81	114

Као што се види, и данас преовлађује традиција да се невеста „доводи у дом“ (егзогамија) из других села у село мужа. У овом су погледу посебно карактеристична насеља Добрић, Симићево, Севојно, док село Трубаревац онолико колико доводи у село толико жени и удаје у свом селу. Типична насеља ендогамних сеоских брачних веза су село Дивци и Радаљ.

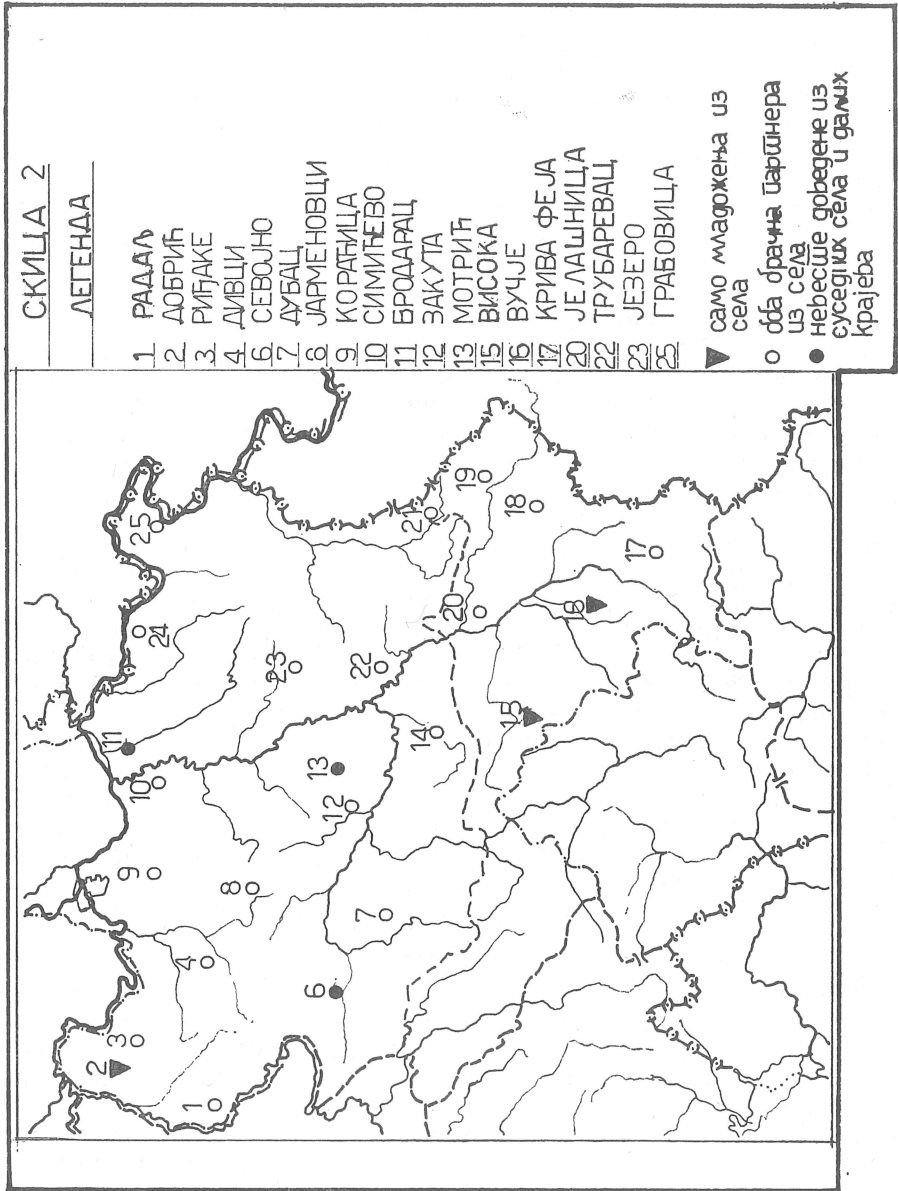
5. У вези са тим су несумњиво и промене у погледу одређивања традиционалног брачног станишта (кохабитације, домицила): с обзиром на то да већи део нових брачних парова данас остаје у родитељском дому, због — и у селу отежаног

стамбеног статуса младих — док не стекну свој дом, може се констатовати, осим за одељена, индивидуална млада домаћинства, да ли су у погледу кохабитације патрилокална (доведена невеста мужу у родитељски дом), или су матрилокална (доведен муж жени у кућу, домазет). Према подацима из анкете, само један мали број младих домаћинстава представља „домазетску“ брачну заједницу (забележено је само шест примера да је муж дошао на „женовину“, као „припуз“, домазет, „на кућу зет“ и то у селима Мотрић, Трубаревац, Грабовица (највише), Висока и Вучје). Запажају се, међутим, многе одлике ових млађих домазетских заједница, по којима се оне разликују од традиционалних матрилокалних типова породица, пре свега у једнаким правима домазета са осталим укућанима у погледу коришћења материјалних потреба, јер су они данас најчешће запослени као радници ван села. Од традиционалних обележја оваквог статуса супружника преостали су обичаји усвајања женине славе, и преслављања домазетове славе, као и неки правни обичаји у вези са деобом и наслеђем имања.

6. У начину склапања брака код млађих генерација задржао се један део традиционалних схватања и навика, нарочито у погледу поштовања воље родитеља у избору супружника. Овај обичај је стога и данас узрок повременим одбегавањима девојака од родитеља ван села, најчешће у град, и склапања брака по личном избору. Код већине, међутим, вреди прећутни споразум, да се родитељи најпре договарају са својим кћерима и синовима око избора њихових супружника, у чему се огледа још увек присутан ауторитет родитеља у избору брачног партнера млађих чланова породице. С тим у вези је и обављање традиционалног свадбеног обреда. Јер, да ли ће се свадба у потпуности прославити, по традиционалном обичају, у чему главна улога припада родитељима и сродницима младенаца, зависи, пре свега, од имовног стања породице, а затим и од начина на који се приступа брачним преговорима (уз пристанак обе стране). Иначе, у случају одбегавања девојке или због великих материјалних издатака, свадбени обред изостаје потпуно или делимично.

Промене у свадбеним обичајима, као што показују подаци анкете, зависе и од тога да ли супружници уз грађански брак склапају и црквени брак — што чини већина пољопривредних домаћинстава, или само грађански уз традиционални свадбени обред (што чини опет већина оних који су запослени ван села). Само код оних новијих професија супружника (са вишим образовањем, друштвено-политичким функцијама) понекад изостаје свадбени обред.

Забележени су такође и примери невенчаних бракова (којима је био узрок малолетност једног или оба супружника или смрт и жалост у породици), али углавном оних којима је само привремено померен термин за склапање грађанског (или

Ск. 2 Промене у традиционалним брачним везама у одабраним сеоским насељима Србије

и црквеног) брака. Код оваквих примера традиционални свадбени обред био је изведен потпуно приликом довођења малолетне невесте у дом малолетном или пунолетном младожењи. Понегде се јављају и невенчани поновни бракови старих оудовелих (или разведених) супружника. Бракови малолетника (привремено невенчаних) карактеристични су за села Грабовицу, Драгинац, Росиће, Високу, Трубаревац, Криву Феју и још нека.

7. Развод брака у новосклопљеним браковима није честа појава, како би се то иначе очекивало: разводи су забележени само у четири одабрана насеља: Кораћица, Грабовица, Висока и Драгинац. Само је у једном примеру наведено да је жена напустила брачну заједницу, док је у осталим примерима муж напустио породицу. Премда савремено брачно законодавство регулише последице развода брака, у одабраним насељима анкетом је констатовано да је још увек знатан утицај традиционалних схватања и обичаја у овом погледу. Најчешће се о разведеној жени и њеној малој деци стара женин род, односно родитељи, док деца не одрасту. Забележене су појаве, иако ређе, поновног ступања у брак разведених супружника.

III. Промене у породици и породичном животу

Иако број чланова домаћинства не може да одреди тип породице, ипак се према овоме може боље уочити степен природног развоја и социјално-економског стања породице. Пре свега, уочавају се процеси опадања наталитета и постепеног гашења појединих већ ослабелих породичних заједница. На следећој табели, према подацима анкете, види се упадљива колебаљивост у развоју породица, нарочито појединих одабраних насеља. Опадање броја чланова домаћинства у насељима посебно се запажа тамо где су насеља изложена снажним процесима урбанизације и наглог привредног преображаја, блиских урбаних средишта, која привлаче сеоско становништво у непољопривредне врсте занимања. У следећој табели приказани су подаци за 1972. годину.

Структура породица у једном делу одабраних насеља по броју чланова домаћинства

Село	Број домаћинства по броју чланова					6 и више
	1	2	3	4	5	
Кораћица	30	50	130	50	80	30
Закута	6	28	32	36	7	6
Мотрић	10	25	13	15	10	5
Росићи	22	32	35	23	17	5
Језеро	5	12	12	16	30	30
Јарменовци	11	12	20	40	20	6
Трубаревац	2	5	—	—	највише домаћинства са 5 и 6 чланова	6
Бродарац	42	28	20	32	31	41
Радаљ	7	—	250	250	5	25
Рибаке	24	30	18	20	12	5
Дивци	22	32	47	21	17	10
Грабовица	4	40	25	30	110	205
Јањ	9	7	5	6	8	2
Висока	15	18	12	25	14	10
Вучје	68	106	215	217	108	75
Јелашница	39	99	93	128	71	52
Крива Феја	10	50	100	120	50	56

Према овим доста непотпуним подацима из анкете, преовлађују домаћинства са 3 — 5 чланова, односно домаћинства са 2 — 3 детета. Најмањи је број домаћинства која се састоје од преко 6 чланова, односно која имају више од 3 до 4 детета.

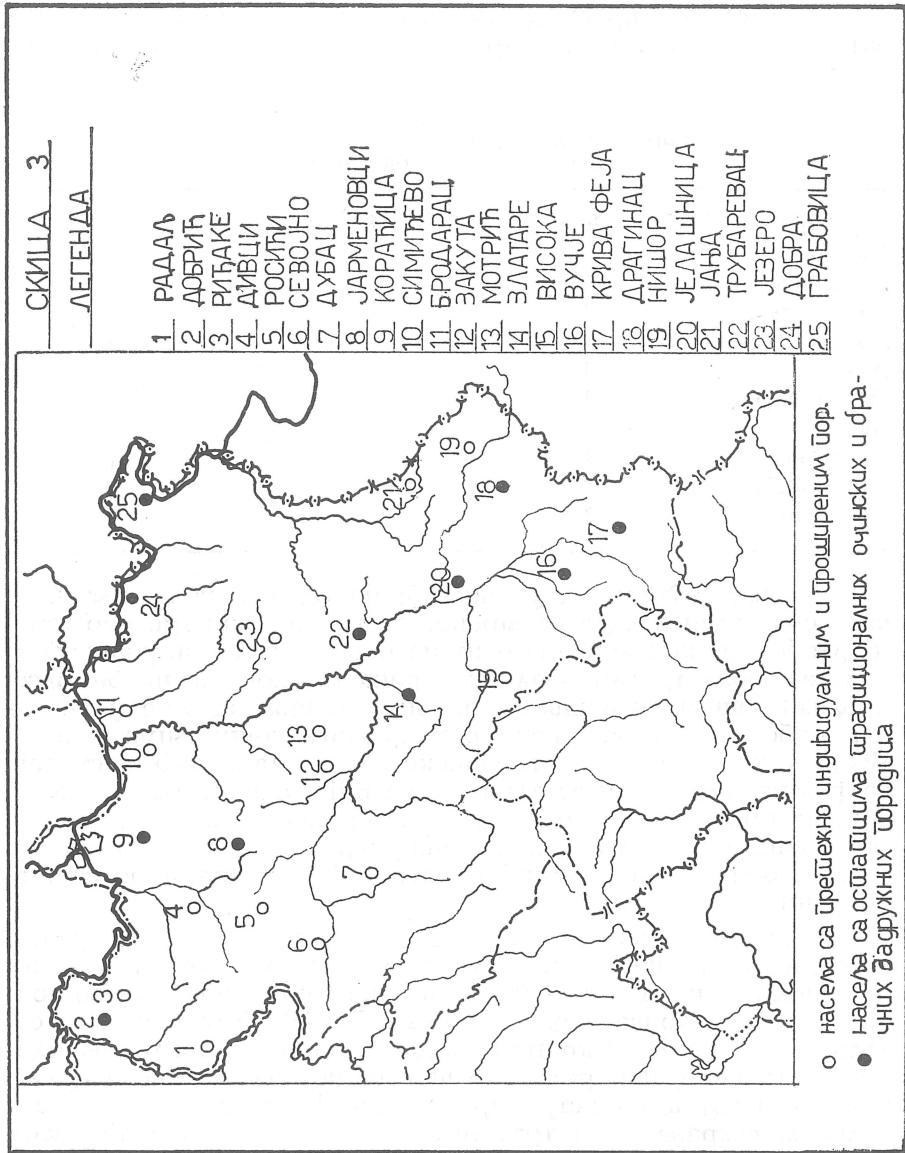
Као што се из овога може видети, преовлађује тип проширене породице и индивидуалног домаћинства. Међутим, у одабраним насељима се запажа још увек очувана, према већ знатно ослабљена традиција задружног породичног живота. У 17 од укупно 25 одабраних насеља затечен је мањи број породичних задруга, које су по сродничкој структури претежно очинске, а само у ретким примерима братинске задруге.

У следећем прегледу по насељима дато је бројно стање затечених породичних задруга у једном делу одабраних насеља:

Село	Број породичних задруга:	
	очинских	братинских
Нораћица	30	8
Златари		
Јарменовци	2	1
Трубаревац	2	—
Добрић	—	3
Добра	1	
Грабовница	1	
Вучје	23	
Јелашница	2	
Крива Феја	2	
Драгинац	2	

У ових десетак од укупног броја одабраних насеља затечени су остаци некада развијеног задружног живота. Као узроци деобе у данашње време ових преосталих задруга, у анкети се наводе, поред традиционалних узрока (неслоге, женидбе, одсељавања) још и укључивање млађих чланова задруге у колектив и због запослења у непољопривредним занимањима у граду. Честа је појава да чланови очинске задруге данас већ не станују са родитељима и самостално привређују, али су остали неподељени имањем ради обостране материјалне користи: и оних запослених у индустрији и непољопривредним делатностима ван села, и оних чланова домаћинства који су остали пољопривредници.

Од породичних обичаја треба напоменути, да свуда, са ретким изузецима, породице славе славу, преслављају, а у неким крајевима још увек одржавају и „заветану славу“ (југоисточна Србија — Крива Феја, Драгинац, Вучје). Готово у свим селима је остао обичај крштавања деце уз традиционалне породичне светковине, и поред обавезног регистравања имена детета у општинској администрацији. Такође је запажено да се сви већином сахрањују уз традиционалне погребне обичаје, осим ретких изузетака. Свадба је такође до данас остала, после славе и крштења, најглавнија светковина и породично славље. У вези са обичајима који прате рођење детета, међутим, осећају се знатне промене услед нагле урбанизације насеља и веома развијене здравствено-просветне службе, који утичу на жене да се данас све готово радије порађају у медицинским породилиштима него код куће, па код већине рођења отпадају старински

Ск. 3. Остаци традиционалног задружног породичног живота у одабраним насељима Србије

обреди који прате рођење детета. Сачувана је, и то не свуда, традиција ношења поклона породиљи и детету после повратка из породилишта кући, која је задржала карактеристичне елементе традиционалног обичаја „повојнице“ или „краваја“.

Као кратак извод прегледа претходних резултата анкетних истраживања промена у животу села у Србији, које је Институт извршио у ограниченом термину и ограниченом просторном захвату, ово саопштење треба да истакне чињеницу да је до сада прикупљена документација о праћењу промена у сродничкој традицији, браку и породичном животу у одабраним насељима, показала значајне резултате истраживања у овој области. Несумњиво да ће се даљим истраживањима и проширивањем проблематике ове врсте у перспективи кориговати, допуњавати и методолошки уједначавати истраживања на терену, и да ће се дати дефинитивна обрада ових проблема. Ово кратко саопштење треба да послужи само као увод у разматрање етнолошких проблема проучавања промена и преображаја нашег народног живота на селу у савременим условима развоја наше земље.

1910

...

...

Ласта БАПОВИЋ

НЕКА ПИТАЊА ИЗ ОБИЧАЈНОГ ЖИВОТА

Упитник који се односи на обичаје оријентисан је на то да се добије слика данашњег стања односа села према цркви као институцији, односно колики утицај на селу данас има црква у сфери живота везаног за обичаје. Узети су они моменти у животу човека који су раније били непосредно везани за цркву, тј. рођење, венчање, сахрањивање и посмртни ритуали, као и слављење славе. Уз то, бележени су и подаци да ли у селу постоји црква и да ли је село седиште пароха. Ова четири питања, са три потпитања, дају само делимичну слику религиозно-црквено-обредног живота на селу у време испитивања, из чега се само могу наслутити промене у обичајима, а још мање се могу уочити промене у детаљима постојећих обичаја. Како се обичаји споро мењају, добијени одговори више показују једну статичну слику.

Разматрања вршимо на основу података за 21 насеље.

Подаци из анкете пружају нам следећу слику: цркву има тринаест насеља (Севојно, Вучје, Крива Феја, Кораћица, Драгинац, Поцерски Добрић, Јелашница, Добра, Грабовица, Симићево и Закута); Јарменовци имају једну стару и две нове цркве. Доњи Дубац има само капелу, а поред Брадарца, у коме нема цркве, је манастир Рукумија.

У шест од ових 13 насеља налази се и седиште пароха (Крива Феја, Драгинац, Поцерски Добрић, Грабовица, Јарменовци и Симићево).

Кад погледамо податке о крштавању, венчавању и сахрањивању уз религиозни обред пада у очи следеће:

У већини насеља деца се крштавају у цркви; склапање брака се врши без религиозног обреда, а у свим насељима сахрањују се сви уз религиозни обред, уз изузетак једне или две особе у понеком насељу (комунисти). Такође сви одржавају помене после смрти, и то после седам дана, четрдесет дана, шест месеци и годину дана када се најчешће, уз годишњи помен, поставља споменик.

У неким насељима се сва деца крштавају у цркви (Вучје, Крива Феја, Трубаревац, Мотрић, Јарменовци). У Трубаревцу су нагласили да један дечак (који је 1973. године био у другом разреду основне школе) није крштен у цркви а да се ни његов отац није крстио у цркви. У неким насељима, као Драгину, Доб-

рој и Високој већину деце крштавају. У Језеру носе децу на крштење (у селу нема цркве), али ребе. Неки то чине више као неку врсту „осигурања“ деце него из религиозних побуда („нека има пасош и за то, јер нико не зна да ли бог постоји или не“). У Кораћици, која има око 2000 становника, од седамдесеторо деце крштено је у цркви 19, а за Симићево (2514 становника) каже се да ниједно дете није крштено у цркви.

У пет насеља (Дивци, Трубаревац, Драгинац, Језеро, Симићево и Висока) нико се не венчава у цркви, а у осталима — само понеко, осим у Вучју и Мотрићу где се сви у цркви венчавају. У Грабовици су у току дужег периода били престаји да се венчавају у цркви. Међутим, већина оних који раде у иностранству накнадно се венчавало у цркви. До сада, по угледу на њих, у неколико последњих година, и остали су почели поново да се венчавају у цркви.

У свим насељима се сахрањују уз религиозни обред. Сахрањивање без обреда је ретко. Поменуто је само да се у Доњем Дупцу већина сахрањује уз опело, а у Грабовици да су 2—3 комуниста сахрањена без свештеника.

У свим селима се одржавају помени, већином на седам и четрдесет дана, само у Закути и на 20 дана, затим на пола године и годину, када треба да се подигне споменик. У Јарменовцима такође сматрају да о годишњем помену треба подићи споменик, али не држе се тога, већ споменик подигну кад могу.

На гробље долазе жене празником и на задушнице — митровске, михољске и духовске. У Језеру такође сви дају помене, али без свештеника. У Трубаревцу се парастоси одржавају углавном код куће. Тог дана рођаци обично иду на гробље. После подне и увече се приређује вечера, на коју долазе сви рођаци. Они се не позивају, већ сами долазе. На гробље се иде и уочи верских празника, по подне или предвече. Носи се храна и дели се између жена, тј. намењује се.

У седам насеља (Дивци, Јања, Мотрић, Кораћица, Драгинац, Јарменовци и Језеро) сви славе славу, али све куће не примају свештеника да свети водицу; у Дивцима неколико кућа не носи колач у цркву, у Мотрићу у две куће не примају свештеника, а у Језеру — око 20 кућа. У осталим насељима већина становника слави славу (Рибаке (485 стан. 120 дом.) пет домаћинства не слави, Трубаревац (966 стан. 202 дом.) 2 — 3 домаћинства не славе, Поцерски Добрић (1385 стан. 355 дом.) око 2% не слави, Грабовица (2155 стан. 485 дом.) готово сви славе, Симићево (2514 стан. 744 дом.) 2 домаћинства не славе, Закута (372 стан. 106 дом.) 99% слави, и у Високој (421 стан. 108 дом.) већина слави).

Само у четири насеља је знатан број оних који не славе славу: у Севојну, од 1077 домаћинства око 60 их не слави славу, а у Вучју, од 3178 становника 15% не слави славу. У кривој Феји, од 372 домаћинства 64 их не слави, а у Јелашници, од

1853 становника 15% их не слави. У Доњем Дупцу (906 становника), према подацима из 1973. године 20% не слави, а из 1975. године 10% не слави славу.

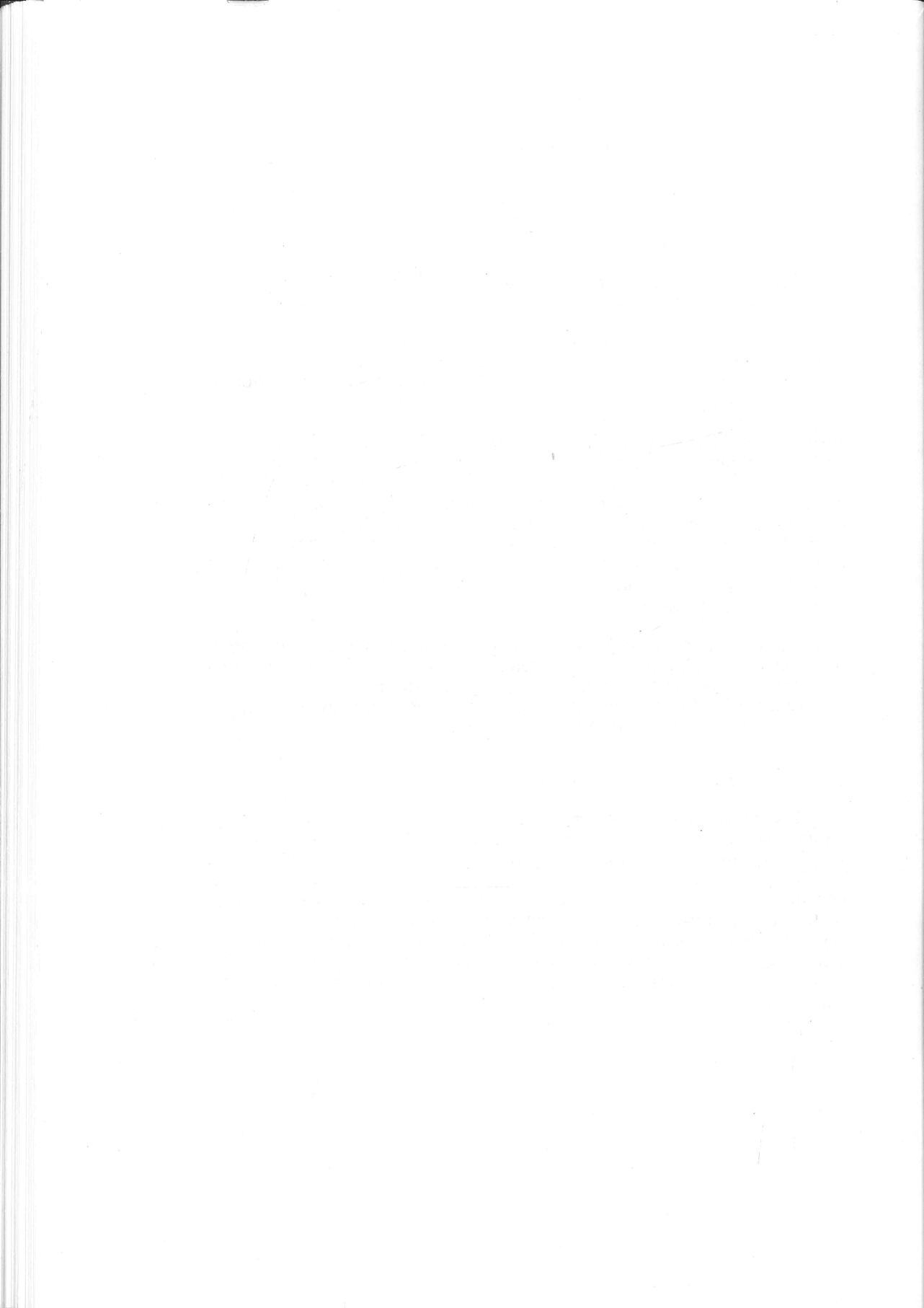
Из ових података се види да је број оних који не слави славу највећи у индустријским насељима Севојну и Вучју.

Из добијених података можемо закључити да је утицај цркве као институције све слабији, осим у посмртном ритуалу. Такође можемо закључити да постојање цркве у селу, односно седиште пароха, не утиче битније на везивање за црквене ритуале. Мотрић, село недалеко од Светозарева, може бити један пример. То је село у коме се сви крштавају, венчавају и сахрањују у цркви. Сви славе славу и држе помене, а у Мотрићу нема црква. У Вучју (има црква, није седиште пароха), које је индустријско насеље сви се, такође, крштавају, венчавају и сахрањују у цркви, али их доста не слави славу. Парохијско место за Мотрић је Крушевица, удаљена око пет километара. Парох је ту, изгледа, проборавио свој радни век, поштован је човек који све своје парохијане зна и не дозвољава им, како се чини, да се удаље од цркве.

Дакле, за односе људи у селу према цркви као институцији значајна је личност свештеника. Утиче такође и рад људи из насеља у иностранству, као у Грабовици на пример, где се, по угледу на западне земље, почињу поново венчавати у цркви, што је било готово потпуно изобичајено.

НАПОМЕНА

Располажемо подацима за 21 насеље. Иако је испитивање вршено четири године, податке за све четири године имамо само за једно насеље (Закута). За шест насеља имамо податке за три године (Мотрић (72, 73, 75), Кораћица (72, 73, 74), Доњи Дубац (73, 74, 75), Грабовица (72, 74, 75), Јарменовци (72, 73, 74), Језеро (72, 73, 75); за седам насеља постоје подаци за две године Дивци (73, 74), Трубаревац (73, 74), Поцерски Добрић (72, 73), Јелашница (72, 75), Добра (74, 75), Симићево (74, 75), Висока (74, 75), а за седам насеља имамо податке само за једну годину Севојно (72), Вучје (72), Рибаке (73), Крива Феја (74), Јања (72), Драгинац (72) и Брадарац (73).

Миљана РАДОВАНОВИЋ и Десанка НИКОЛИЋ

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА О РЕЗУЛТАТИМА ПРОУЧАВАЊА
ПРОМЕНА У НАРОДНОЈ КУЛТУРИ НА СЕЛУ У СРБИЈИ
(1971—1975)

Сходно циљевима испитивања које је себи поставио Етнографски институт — утврђивање зависности између савремених друштвених процеса у нас и промена у народној култури — пошло се од претпоставке да се традиционална култура мења саобразно измењеним условима привређивања и општим друштвеним и културним променама у нас, што се заснива на законитостима развита нашег самоуправног социјалистичког друштвеног система и данашњег степена развита производних снага уопште. На тај начин временски и просторно детерминисаним проучавањем покушало се у петогодишњем периоду теренског рада у одабраним насељима, као и кабинетског рада, да се, пре свега, фиксира постојеће стање традиционалне културе и да се тим укаже на њене квантитативне и квалитативне промене.

Из комплекса етнолошких појава које проистичу из праћења (путем анкетања) трансформације целокупне традиционалне културе, с тим што се анкетање заснивало на упитнику за цело насеље и за домаћинства, опсег истраживања сужен је на неке најбитније етнолошке појаве, као и на факторе развита на које су указивала и ранија запажања. То су: антропогеографске и демографске промене, затим промене у привређивању, у народној архитектури и култури становања, у исхрани, одевању, сродничким односима, браку и породици, и, најзад, промене у друштвеном обичајном животу становника испитиваних насеља.

Резултати истраживања изложени у најкраћим цртама у радовима свих сарадника на пројекту могу се представити на следећи начин.

Испитивања промена у народној култури вршена су у насељима која су, с једне стране, представници скоро свих великих регионалних целина у Србији без покрајина (Шумадија, Поморавље, западна, источна, јужна и југоисточна Србија) чиме су практично обухваћени сви типови сеоских насеља с обзиром на њихове просторно-географске одлике (насеља збијеног, полузбијеног — разређеног и разбијеног типа). Такође, с обзиром на карактеристичне различите физичко-географске одлике области и предела у Србији, испитивањима су обухваћена насеља и повољног и мање повољног саобраћајно-географског положаја

према природним комуникацијама, али и према данашњој развијености саобраћајница. Најзад, и према привредно-географској рејонизацији Србије, међу испитиваним сеоским насељима било је и оних у изразито земљорадничким и воћарским, али и сточарским рејонима Србије.

С друге стране, самим тим што су испитивања вршена у одабраним насељима свих великих регионалних целина у Србији, о којима су у науци одраније утврђене чињенице о различитом етничком пореклу становништва и различитим етнографским и културно-историјским одликама тих области и предела — пружена је могућност, ако не да се прецизно установи, онда бар да се стекну извесне представе о томе колико наведена, антропогеографски, историјско-етнографски и културно-историјски наслеђена, реално постојећа обележја предела и области у Србији долазе до изражаја у процесима данашњих друштвених промена, посебно етнографских промена, као једном виду друштвене промене у области традиционалне културе.

Сва насеља одабрана за испитивање, с једним изузетком (село које је услед исељавања домаћинства изложено гашењу), захваћена су „архитектонско-урбанистичким преображајем“, према изразу Бранислава Којића. Процеси преображаја насеља сукцесивно су се територијално ширили и захватили све већи број насеља, почевши од оних најповољнијег саобраћајно-географских положаја и односа према градским центрима, од економски напредних села из међуратног раздобља, каквих је било, на пример у Шумадији и Поморављу и другде, идући све шире ка селима у побрђима и планинским крајевима, захваљујући њиховом повезивању путевима са главним саобраћајницама, на тај начин и са градовима, чиме су се отварале могућности за запошљавање изван сељачког газдинства, за школовање и уопште за утицаје града. Данашњи степен преображаја испитиваних насеља, судећи по развијености комуналија и јавних служби у њима, представља прави скок у односу на стање какво је било у већем броју тих насеља пре више деценија, у неким пределима Србије чак и шездесетих година. Почевши од 1948. године, кад је започела електрификација села, сва насеља у време испитивања била су електрифицирана. Водовод је постао главни снабдевач домаћинства водом за пиће само у неколико насеља, али је важна чињеница да је увођење водовода, макар у само неколико домаћинства, захватило испитивана насеља.

Истраживања врсти и функција јавних установа у одабраним насељима, којима се пришло као индикаторима степена развијености тих насеља, показала су постојање извесних регионалних неуједначености и у њиховом броју и у интензитету деловања. Тако, у висинским насељима, без довољно комуникација, која и у другим областима живота заостају или су се уочи ових испитивања тек налазила у фази изналажења својих, специфичних могућности за повезивање са општим друштвеним

токовима — делује мањи број институција ове врсте. Међутим, у најразвијенијим насељима (Вучје, Севојно) констатоване су такве установе вишег ранга (развијено школство, здравство, ПТТ службе). Насеља која с обзиром на функционисање јавних служби стоје на средокраћи две поменуће категорије насеља јесу она насеља у којима постоје само неке од поменутих јавних институција. У ову последњу групу насеља убрајају се, дакле, насеља која још нису достигла ниво градског стандарда, али су знатно раније почеле да прихватају утицаје оближњих градова, с обзиром на то да су смештена у географски погоднијим и развијенијим пределима Србије. Таква међузависност јавних установа и степена развитка проучаваних насеља дозвољавају нам да закључимо да те установе, као фактори друштвеног преображаја, истовремено чине и путоказе за остваривање интеграције села са целокупним друштвом.

Сва испитивана насеља захваћена су демографским променама, израженим у следећем:

— број становника у насељима примарне, аграрне функције, по правилу је опао (разматрају се подаци пописа становништва 1948. и 1971), такође и у насељима мешовитог типа према изворима прихода домаћинства;

— број домаћинства у једној половини испитиваних насеља је стагнирао или благо опадао, док у другој половини испитиваних насеља расте, у чему је изражена зависност те појаве од других демографских факата, од наталитета, природног прираштаја, миграција становништва;

— просечан број чланова домаћинства у свим испитиваним насељима опао је у односу на стање 1948. године, а његове вредности 1971. године крећу се од највишег просека чланова домаћинства од 5,1 и 5,0 у Брадарцу и Доњем Дупцу до најнижег просечног броја чланова домаћинства од 3,4 и 3,5 у Симићеву, Закути и Јарменовцима;

— у свим испитиваним насељима доћинства су 1971. године имала тројакe изворе прихода — из пољопривредне, мешовите и непољопривредне делатности, у различитим међусобним односима. Међу њима, четири су изразито аграрна села, са приближно 84 до 86% пољопривредних домаћинства (Грбовица, Доњи Дубац, Мотрић, Трубаревац); два су индустријска, градска насеља, чији удео пољопривредних и мешовитих домаћинства износи око 30% (Вучје), односно 17% (Севојно); од преосталих 18 испитиваних насеља, пољопривредна домаћинства са мешовитим преовлађују у 14 села (Брадарац, Висока, Добра, Добрић, Драгинац, Јања, Језеро, Закута, Кораћица, Крива Феја, Нишор, Рибаке, Росићи, Симићево), док у четири насеља преовлађују непољопривредна домаћинства са мешовитим домаћинствима (Дивци, Јарменовци, Јелашница, Радаљ).

Очегледно је, дакле, да су у свим испитиваним насељима наступиле социо-економске структурне промене услед запош-

љавања сеоског становништва у непољопривредним делатности-ма, па је у свим испитиваним насељима заступљена, више или мање категорија домаћинства мешовитих извора прихода, што је суштински нова појава, са далекосежним последицама за данашња друштвена кретања и промене у начину живота сеоског становништва, пре свега од битног утицаја на сама сеоска газдинства, њихово напредовање, стагнација или опадање у пољопривредној производњи;

— истовремено са запошљавањем сеоског становништва у непољопривредним делатностима, услед чега настају посебно карактеристична за данашње време домаћинства мешовитих извора прихода, постала је сложенија структура активног становништва по делатностима у сеоским насељима, што се нарочито потврђује и подацима о испитиваним одабраним насељима. У пределима Србије у којима је негована традиција извесних заната, на пример дунђера печалбара, карактеристично је да она непрекинуто траје, па је у селима јужне и југоисточне Србије упадљив удео активног становништва у грађевинској делатности;

— од података о активности сеоског становништва истичемо податке о активном становништву на привременом раду у иностранству, из којих се види да је та појава посебно карактеристична за насеља изразито аграрне функције у источној Србији, док се испитивана насеља у западној Србији и традиционално печалбарским крајевима јужне и југоситочне Србије одликују ниским стопама активног становништва запосленог у иностранству.

Резултати истраживања појединих привредних грана, као што су: ратарство, сточарство, воћарство, занатство и неке друге делатности, првенствено показују да су у истраживаном периоду била изложена значајним променама. Познато је да су се те промене дешавале под различитим и специфичним привредногеографским и другим условима региона у којима су испитивана насеља. Из сабране грађе произлази, као заједничко за већину испитаних насеља, да традиционални облици екстензивног начина обраде земље и гајења стоке уступају место савременој, интензивној пољопривреди и сточарству. То се у пољопривреди огледа у увођењу нових ратарских култура намењених индустрији, у примени савремене механизације, у коришћењу вештачког ђубрива, у наводњавању. И сточарство је подложно прогресивним променама (вештачке ливаде, изградња савремених стаја), као и у погледу изношења на тржиште меса и млечних производа. Најдубље промене у привређивању одигравају се укључивањем становништва испитиваних насеља у непољопривредне делатности.

Резултати анкете, који се односе на допунско привређивање, недвосмислено указују да се ове, мада узгредне, делатности становништва могу убројати у значајне видове привређивања.

При испитивању смо могли да установимо као карактеристично да се у те облике привређивања убрајају не само традиционална већ и савремена занимања, почевши од сакупљања плодова, преко сезонских радова, до разних видова домаће радности, занатства и повременог рада у индустријским предузећима. При том смо запазили да је допунско привређивање у већем степену изражено на традиционалној основи у претежно планинско-сточарским насељима разбијеног типа, док су новији видови утврђени у развијенијим регионима Србије.

С обзиром на економски, односно новчани ефекат који пружа пољопривреда, као стално занимање, и различити облици допунског привређивања, треба их сматрати значајним чињеницама у повишењу материјалног стандарда домаћинства испитиваних насеља.

На основу материјала о променама у кући и становању у испитиваним насељима (подаци се односе на 19 насеља и 181 домаћинство у њима), може се истаћи да су захвати у грађењу кућа и привредних зграда, као и у њиховом доградњању и преправљању утврђени као карактеристична, широко распрострањена појава. Оно што се и визуелно може закључити о новој физиономији села у Србији, ако се само пропутује кроз различите пределе, потврђује се анкетним материјалом, што значи да прилагођавање стана и становања на селу условима модерног доба представља један вид урбанизације тих насеља. То такође значи да становништво села, без обзира на изворе прихода, тј. без обзира на то да ли су пољопривредни, мешовити или непољопривредни, улажу велики део својих средстава у изградњу индивидуалних стамбених зграда — у пољопривредним домаћинствима и у изградњу привредних зграда — плевњи, стаја, обора, пушница, сушара итд.

По правилу, материјал за изградњу кућа је савремен, индустријски (бетонски блокови, каткад шупља цигла, преп, салонит за покривање зграда, итд.). Градња куће се систематски припрема у току неколико година, циглу често припремају и пеку сами чланови домаћинства.

Улагање у изградњу, доградњу и преправку кућа у време испитивања констатовано је као појава која преовлађује у свим испитиваним насељима, али не треба сметнути с ума оно што је Б. Којић с правом истакао о регионалним разликама у динамици архитектонско-урбанистичког преображаја села у Србији, наиме, да је тај преображај у неким насељима наступио раније, у другим касније, зависно од више фактора о којима је већ било речи. У вези са каснијим укључивањем неких насеља у процес урбанизације јесу и неке утврђене чињенице о променама у покућству, које су слабије изражене у неразвијеним подручјима, на пример јужноморавског региона, а јаче, што је и логично, у онима чији напреднији економски развитак траје већ де-

ценијама. Наравно, потребно је имати у виду и економску моћ појединог домаћинства. За улагања у кућу, покућство или непокретни привредни инвентар веће су могућности, на пример, у мешовитим домаћинствима са вишеструким изворима прихода.

Карактеристично је да је у склопу утврђених промена у архитектури и култури становања у сеоским насељима у Србији констатована очуваност традиционалних локалних термина за поједине стамбене просторије, привредне зграде, делове традиционалног покућства.

Најопштији закључак у вези са исхраном је да је она постала квалитетнија и разноврснија. Уведене су у употребу неке нове намирнице, и обогаћен је јеловник у свакодневној и празничној исхрани.

Из анкетног материјала се види да је битна промена у свакодневној исхрани становништва села то што је употребом пшеничног хлеба потпуно истиснута проја, тј. кукурузни хлеб, као и хлеб од осталих врста житарица (раж, хељда). При том се пшенични хлеб припрема од купљеног брашна или се, пак, купује готов у пекари (у замену за домаће брашно), или, најзад, хлеб се меси у домаћинству од сопственог брашна. Месо у исхрани задржало је у извесном смислу неке црте ранијег начина употребе у исхрани сеоског становништва: у периоду 1971 — 1975. године није постало свакодневна намирница у исхрани, али кад се има у виду употреба месних конзерви и прерађевина, као и конзерви рибе (сардина), може се тврдити да је у тој области дошло до квалитативних промена и побољшања исхране становништва села. Традиционална пића, особито домаћа ракија, као и вино, задржали су своје раније место највише трошених врста међу алкохолним пићима. Међутим, нова је појава да је пиво постало веома тражено пиће, чак и у свакодневној употреби, а особито у изузетним догађајима у породици и селу, кад су тражена пића и кисела вода и готови воћни сокови. Очигледно је да су ове промене последица промена у начину живота сеоског становништва, отвореност урбаним утицајима, запосленост изван села и пољопривреде, могућност набавке у продавницама у самом насељу, итд. Крупну новину у вези са исхраном и домаћим конзервисањем јела, особито меса, донела је употреба замрзивача у домаћинствима (апарати за дубоко замрзавање), што је дошло касније од наших испитивања (тј. после 1975), па се овде то само напомиње.

Анкетни пресек стања традиционалне ношње и њеног осавремењавања упућује првенствено на неуједначеност која произлази из отово подједнаке заступљености и сеоских и градских делова одеће. То се заснива на чињеници да народна ношња, према овим истраживањима, није потпуно ишчезла, а ни процес усвајања градског начина одевања није потпуно завршен. Стога се јављају и извесна прожимања наслеђених, традиционалних и савремених, градских назива за поједине хаљет-

ке, при чему каткад долази и до мешања њихових функција, тј. задржавају се стари термини за нове делове одеће, док се неки новији називи користе и за традиционалну ношњу. Према резултатима испитивања евидентно је и то да су поједини хаћеци сачувани до нашег времена само код старијих, и то код мушкараца. Према овим истраживањима, то је нови моменат у односу на познату појаву из ранијих времена, кад је женска ношња била више подложна променама него мушка.

Одговори у анкети пружају нам и податке о томе да су интензивније промене у одевању међу становништвом запосленим изван пољопривреде, односно код оних који непосредно трпе јаче утицаје градске средине. Саобразно томе, и традиционални накит у испитиваним селима све више уступа место град-уступа место градским узорима украшавања, мада у том смислу ским узорима украшавања, мада у том смислу има и извесних уступања, и то у односу на етничке особености, које су изражене у начину украшавања код Влаха источне Србије.

Најзад, истичемо да грађа анкетног пресека о одевању у савремено доба обилује подацима значајним за утврђивање тока и начина трансформацијских процеса кроз које пролази народна ношња у двадесетом веку, утолико више што су њима обухваћене скоро све велике регионалне целине у Србији.

Из анкетног материјала о променама и преображају традиционалних сродничких односа, брака, породичног и друштвеног живота у испитиваним насељима у Србији, потврђује се, с једне стране, различит степен очуваности, односно различит степен увођења новина, промена, у крајевима различитих традиционалних карактеристика брака, породице, сродства и сродничких односа. Јер, може се тврдити, упоредо са евидентним процесом друштвених промена и преображаја — „традиционални сроднички односи и сродничке структуре још увек (су) утицајни у главнијим манифестацијама савременог друштвеног живота села“ (Видосава Стојанчевић). При том су до данас у томе очуване извесне регионалне разлике, зависно од различитог порекла становништва, али и зависно од степена продирања урбаних утицаја у живот села.

Рачунање сродства по „коленима“, „појасевима“ уједначеније је и под снажним утицајем традиције, до 10—9 односно 8—7 колена по мушкој линији, али само код старијих генерација у шумадијско-поморавском, подрињско-колубарском, шабачко-посавском, драгачевском и ужичком крају. Међутим, у источној и југоисточној Србији и само традиционално рачунање сродства је колебљиво, неуједначено, па је логично да је оно такво и у наше време: у рачунању сродства не иде се даље од 6. колена по мушкој линији, и то такође код старијих генерација, док се у свим областима млађе генерације у том погледу ослањају на могућности које пружа закон, не придржавајући се традиције.

Ритуално сродство — кумство, побратимство, посестримство, добило је нека нова обележја, више слободног избора. На пример, млађе генерације, не базирајући се на старо кумство, често бирају кумове међу друговима.

У области склапања брака и брачног живота, по правилу, промене нису упадљиве у погледу узраста за ступање у брак нити у погледу мушког сениората у браку (изузев насеља у југо-источној Србији, која се карактеришу женским сениоратом). Међутим, као нова појава јављају се понегде рани бракови и у крајевима у којима их раније није било, а зна се да су они били карактеристични за источну Србију. Територијалне зоне склапања брачних веза умногоме нису доживеле битне промене — и данас преовлађује традиција довођења невесте у кућу младожење, у неким крајевима претежно из других села (егзогамија), у другима — из истог села, али има насеља у којима се и једна и друга појава упоредо јављају.

Промене у породици и породичном животу свакако су далекосежне. Пре свега, променила се сама структура породице и њена величина у погледу броја чланова. Из анкете се види да уопште преовлађује тип проширене породице. Међутим, као одјек традиције, утврђене су у неким насељима и веће, задружне породице, претежно очинске задруге.

Анкетни материјал о неким питањима из обичајног живота обухвата оне обичаје који су у обредној пракси сеоског становништва били углавном повезани са религиозно-црквеним обредима, чиме се желело установити колико су друштвене промене у нашој земљи имале утицаја на однос према црквеним обредима. То су, с једне стране, обичаји из животног циклуса — око рођења, венчања и смрти, а, с друге стране, то је обичај слављења крсног имена, славе.

Истраживања су показала да се одржавање црквено-религиозних обреда очувало у највећој мери у посмртним обичајима, док се крштавање деце и венчање у цркви јавља неуједначено: у неким областима се одржава, у другим — нестаје. Чак се, на пример, установило да се обред венчања у цркви у једном селу из кога је велики број радника запослен у иностранству (Грабовица), црквено венчање обнавља и шири, свакако под утицајем иностраних модела. Славски обред уз свештеника мање се одржава у насељима индустријских радника (Севојно, Вучје, Јелашница), док се у селима ипак очувао, ако не због тога да се свештеник позива у кућу, онда макар само један део тога обреда: освећење славског обредног хлеба у цркви.

Miljana RADOVANOVIĆ et Desanka NIKOLIĆ

CONSIDERATIONS FINALES DES ETUDES DES TRANSFORMATIONS SURVENUES DANS LA CULTURE DE LA POPULATION RURALE EN SERBIE (1971 — 1975)

Conformément aux buts posés par l'Institut Ethnographique de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts d'étudier l'interdépendance des processus sociaux modernes et des transformations survenues dans la culture de la population rurale serbe on avait pris comme point de départ la supposition que la culture traditionnelle se trouvait sous l'influence des changements conformes aux conditions économiques, sociales et culturelles générales du pays, ce qui était conditionné par des lois qui régissaient les événements du développement du système socialiste d'autogestion et par le degré évolutif des forces économiques en général. En effet ces études qui avaient été faites dans une période déterminée (5 ans) et dans une région avec des villages sélectionnées, et complétés par le travail de cabinet, devaient établir l'état de la culture traditionnelle avec tous ses changements quantitatifs et qualitatifs.

Etant donné que l'enquête avait embrassé un grand nombre de questions ethnologiques relatives à la transformation de la culture traditionnelle (un questionnaire pour le village et un autre pour chaque famille), on avait restreint les études aux suivantes caractéristiques essentielles, ainsi qu'aux suivants facteurs remarqués pendant les recherches précédentes: changements anthropogéographiques et démographiques, changements économiques, changements dans l'architecture et la maison, dans l'alimentation, le costume national, la famille, le mariage, changements sociaux, changements dans les coutumes.

Les résultats de ces recherches, exposés dans les travaux des collaborateurs à ce projet, peuvent être résumés comme suit:

L'étude des transformations survenues dans la culture nationale serbe a été faite dans les habitats qui avaient représenté chaque une des grandes régions de Serbie sans provinces (Šumadija, Pomoravlje, Serbie Occidentale, Serbie de l'est, Serbie de sud et Serbie de sud-est). Par cette catégorisation on avait embrassé tous les types des villages avec leurs caractéristiques géographiques et spatiales (villages à maisons agglomérées, villages à maisons semi-agglomérées et villages à maisons disséminées). Prenant en considération les différentes caractéristiques physiques et géographiques de toutes les régions serbes, on avait aussi étudié les villages à une position géographique favorable et moins favorable en face des communications naturelles ou développées. Enfin, selon la division économique et géographique de la Serbie on

avait aussi inclus les villages des régions agricoles ou celles où la population cultivait les fruits ou élevait le bétail.

Etant donné que les recherches étaient faites dans les villages sélectionnés de toutes les grandes régions serbes ou on avait déjà auparavant déterminé l'origine ethnique de la population et les différentes caractéristiques ethnographiques, culturelles et historiques, on avait espéré pouvoir, au moins détecter, si ne pas établir, le fait combien les caractéristiques anthropogéographiques, historiques, ethnographiques, culturelles de ces régions étaient visibles et exprimées dans les processus des transformations sociales, surtout ethnographiques en cours.

Tous les villages, sauf l'un qui est en train de s'éteindre à cause de l'émigration de la population, sont exposés à une „transformation architectonique-urbanistique” selon la constatation de Branislav Kojić. La transformation des villages s'est lentement élargie d'un village à l'autre, en commençant d'abord par ceux à la position géographique favorable et avec de bonnes communications avec les villes, qui furent déjà économiquement développés les deux guerres mondiales (les villages des régions de Šumadija et de Pomoravlje) en s'étendant vers les villages au pied des montagnes et ceux dans les montagnes, qui avaient eu déjà des communications avec les grandes villes, ce qui avait beaucoup contribué à la possibilité que la population pût y trouver du travail, pût y aller à l'école etc. De cette manière la voie à l'influence urbaine était ouverte. Les présentes transformations de ces villages, avec des services publics développés, représentent un grand progrès par rapport à l'état qui y régnait avant plusieurs années, même dans les années soixante. Depuis l'électrification des villages en 1948 tous les villages avaient du courant électrique au moment des investigations. Bien que seulement quelques familles eussent la conduite d'eau, le fait que la conduite d'eau avait été introduite dans le village, avait déjà représenté un grand progrès.

Prenant en considération le type et la fonction des services publics dans ces villages, considérés comme indicateurs du degré de leur développement, on a remarqué une différence par rapport à leurs nombres et leur activité. En effet, dans les villages de montagne sans communications favorables, qui sont encore arriérés ou qui se trouvent en voie du développement et de la recherche des possibilités spécifiques pour l'inclusion et l'intégration dans le système social général, on avait enregistré très peu de telles institutions. Au contraire, les villages les plus développés (Vučje, Sevojno) avaient déjà au de telles institutions (école, centre médical, poste etc.). Dans les villages qui se trouvaient au milieu de ces deux groupes il y avait seulement quelques unes de ces institutions. En effet, s'était les villages qui n'avaient pas encore atteint les standards de la vie urbaine, mais qui se trouvaient déjà — dans une certaine mesure — sous l'influence des villes voisines, grâce à leur position géographique favorable dans les régions bien déve-

loppés. Selon ces études on a pu établir que ces services et institutions publics, considérés comme facteurs d'une transformation sociale, étaient en même temps poteaux indicateurs pour l'intégration de ces villages dans la société globale.

Dans les villages examinés on avait noté des changements démographiques suivants:

— La population des villages agricoles est réduite (dénombrement de la population de 1948 et 1971), de même que celle des villages aux revenus mixtes;

— Le nombre de familles dans un moitié des villages était stagnant ou en diminution, et dans l'autre moitié il se trouvait en hausse. Ce phénomène dépendait, bien sûr, aussi des autres facteurs démographiques (natalité, accroissement naturel, migratio de la population, etc.);

— Le nombre moyen des membres d'une famille était en décroissement dans tous les villages examinés par rapport à l'état de 1948. Cependant leurs nombres variaient entre 5.1 — 5.0 en moyenne dans les villages de Bradarac et Donji Dubac, et de 3.4 — 3.5 en moyenne à Simićevo, Zakuta et Jarmenovci en 1971;

— En 1971 les revenus des familles de tous les villages provenaient de trois sources suivantes: agricole, mixte et nonagricole. Quatre villages étaient manifestement agricoles où 84 — 86% de familles s'occupaient de l'agriculture (Grabovica, D. Dubac, Motrić, Trubarevac); deux villages étaient urbanisés et industrialisés où vivaient 30% (Vučje) ou 17% (Sevojno) de familles aux revenus agricoles et mixtes. De 18 villages 14 étaient habités par des familles aux revenus agricoles et mixtes (Bradarac, Visoka, Dobra, Dobrić, Draginac, Janja, Jezero, Zakuta, Koraćica, Kriva Feja, Nišor, Ridjake, Rosići, Simićevo) et dans 4 prédominaient les familles aux revenus non-agricoles et mixtes (Divci, Jarmenovci, Jelašnica, Radalj).

Evidemment que tous ces changements socio-économiques des villages étaient dûs au travail non-agricole de la population, ce qui s'était reflété sur le revenu des familles (revenu mixte). Cela est une apparation nouvelle avec des conséquences de grande portée par rapport à des transformations sociales et celles de mode de vie de la population rurale, ce qui se reflétera soit sur progrès, soit sur son décroissement et réduction dans tous les domaines.

Par le travail non-agricole de la population rurale (ce qui est l'une des caractéristiques des familles aux revenus mixtes) la composition de la population rurale travaillant dans les différents domaines, est devenue complexe. Ce fait est prouvé par les enquêtes. Dans certaines régions serbes où la population s'occupait des artisanats (charpentiers) cette tradition y existe encore. Ainsi dans les villages de Serbie de sud et de sud-est la majorité de la population travaille dans la construction des bâtiments.

En parlant de l'occupation et du travail de la population rurale il faut aussi mentionner ceux qui sont partis à l'étranger pour un temps

plus au moins court. Ce phénomène est surtout caractéristique pour les villages agricoles (Serbie de l'est), tandis que dans les villages de Serbie occidentale, ainsi que dans ceux de Serbie du sud et de sud-est le travail de la population à l'étranger est déjà une tradition.

Dans l'économie, et surtout dans l'agriculture, l'élevage de bestiaux, la culture fruitière, l'artisanat etc. on avait noté de grands changements. Ces transformations ont eu lieu sous des différentes conditions géographiques, agricoles etc. de chaque région. Cependant, un trait commun existe pour la majorité des villages, notamment l'agriculture et l'élevage de bestiaux traditionnels reculent devant une agriculture et élevage de bestiaux modernes, intensifs. On cultive de nouvelles cultures agricoles nécessaires à l'industrie, on utilise une mécanisation moderne, un fumier artificiel etc. Les transformations dans l'élevage de bestiaux sont progressives (prairies artificielles, étables modernes, production de la viande et des produits laitiers pour le commerce etc.). Les plus grandes transformations ont eu lieu chez la population qui s'est décidée pour les travaux non-agricoles.

Sur la base de l'enquête on a pu constater que les travaux secondaires représentent une bonne source de revenus additionnels. Ils concernent non seulement les travaux traditionnels mais aussi modernes, à partir du ramassage des fruits et des travaux saisonniers jusqu'à l'artisanat domestique et le travail temporaire dans l'industrie. On avait remarqué que le travail traditionnel prédominait dans les régions montagneuses avec des villages espacés où on élevait de bestiaux, et le travail modernisé dans les régions développées.

Quant à l'effet financier de l'agriculture comme occupation permanente et de différentes occupations secondaires, on a établi qu'elles représentent des facteurs importants dans l'amélioration des revenus et du standard général de la population de ces villages.

Les données de l'enquête relatives à la maison et à l'habitation (19 villages avec 181 familles) ont révélé que la construction de nouvelles maisons et des maisons auxiliaires, ainsi que la reconstruction de vieilles maisons, sont très répandues parmi la population de ces villages. Ce fait qui est visible et confirmé par une nouvelle physionomie des villages serbes, est aussi prouvé par les enquêtes. Cela parle en faveur du fait que l'adaptation de la maison aux exigences de la vie moderne représente un certain signe de l'urbanisation de ces villages. Aussi cela parle en faveur du fait que la population rurale, sans tenir compte de la source de ses revenus (agricoles, mixtes, non-agricoles), investit beaucoup dans la construction des maisons individuelles et des maisons auxiliaires (étable, écurie, grange, séchoir etc.).

Les matériaux pour la construction des maisons sont modernes, industriels (bloc en béton, quelquefois brique vide, tuile, salonite etc.). La construction de la maison est systématiquement préparée quelques années à l'avance. La brique est souvent faite par le maître même.

La construction et reconstruction des maisons étaient observées dans tous les villages. Cependant, il faut se rappeler de la constatation de B. Kojić qui avait déjà accentué l'existence de différences régiona-

les par rapport à la construction architectonique et urbaniste des villages en Serbie, notamment que cette transformation avait lieu très tôt dans certains villages et très tard dans les autres. Ce fait dépendait, bien sûr, des facteurs ci-haut cités.

Le processus de l'urbanisation avait aussi laissé des traces sur l'ameublement. Les changements sont moins exprimés dans les régions sous-développées (régions au long de la rivière Južna Morava) et bien exprimés dans les régions développées. Bien sûr qu'on doit aussi prendre en considération la puissance économique d'une famille, de son investissement dans la maison, dans l'ameublement ou l'inventaire économique. Cela concernait surtout les familles aux revenus mixtes multiples.

A noter une caractéristique par rapport aux changements et transformations dans l'architecture et les logements ruraux. En effet, les termes locaux traditionnels pour certains locaux et pièces de la maison et des maisons auxiliaires, ainsi que pour certains objets domestiques et meubles se sont préservés jusqu'à nos jours.

Par rapport à l'alimentation de la population de ces villages on peut conclure qu'elle est plus qualitative et plus variée. On utilise de nouvelles denrées alimentaires et le menu est plus riche.

L'enquête a aussi révélé que le pain de blé a tout-à-fait remplacé le pain de maïs ou le pain d'autres céréales (seigle, sarrasin). Le pain est fait, d'habitude, de la farine achetée, quelquefois il est acheté dans une boulangerie (en échange pour la farine domestique) et quelquefois on le fait à la maison de la farine domestique. La consommation de la viande n'est pas grande. Dans la période de 1971 — 1975 on n'avait pas mangé de la viande chaque jour. Cependant, si on y ajoute des conserves de légumes, de sardines et de la charcuterie, on peut dire que la nourriture avait subi de transformations qualitatives. — La boisson est traditionnelle. On boit de l'eau-de-vie (rakija) et du vin domestiques. Cependant la bière est de plus en plus utilisée. On boit la bière presque quotidiennement et elle est devenue obligatoire pendant divers événements familiaux ou ruraux. On boit aussi beaucoup de l'eau minérale et de jus de fruits. Ces changements sont une conséquence naturelle des transformations survenues dans la vie de la population rurale de ces régions, de son ouverture aux influences urbaines, de son travail hors des villages, de la possibilité des achats dans les magasins dans les villages etc. Une nouveauté représentent aussi de grand réfrigérateurs (deep-freezer) pour la conservation domestique des denrées alimentaires, surtout de la viande. Cependant, on a commencé à les utiliser après notre enquête (1975). Alors, on ne fait ici que la mention de ce phénomène.

L'enquête a révélé que la modernisation du costume traditionnel n'était pas partout égale. Les vêtements ruraux et urbains sont représentés dans un nombre égal. Cela veut dire que le costume populaire n'a pas encore tout-à-fait disparu et que la mode urbaine n'est pas encore définitivement acceptée. Pour cette raison il y existe un grand nombre

de termes mixtes. A côté de termes hérédités, traditionnels, il y a de termes modernes, ce qui cause quelquefois de troubles par rapport à leur fonction. Notamment on emploie un ancien terme pour un vêtement nouveau et vice versa, on emploie un terme nouveau pour un vêtements ancien. L'enquête a aussi révélé que certains vêtements ne peuvent être trouvés que chez des vieillards, surtout chez des hommes. Selon ces études c'est un nouveau moment par rapport aux études précédentes par lesquelles on avait établi que le costume féminin fut plus soumis aux changements et transformations que le costume masculin.

L'enquête a aussi révélé que les plus grands changements ont eu lieu chez la population non-agricole, c'est-à-dire chez la population qui se trouve sous l'influence directe de la ville. Par conséquent les bijoux traditionnels sont de plus en plus remplacés par des objets de parure urbains. Cependant, il y a aussi certaines exceptions, surtout chez la population Valaque en Serbie de l'est, qui a gardé ses caractéristiques ethniques des objets de parure.

Enfin, il faut souligner que le questionnaire sur le costume moderne abonde en données sur la découverte du cours et du développement des processus transformateurs au XX-e siècle dans de grandes régions serbes.

L'enquête sur les changements et transformations des relations familiales, conjugales et sociales a révélé une différente pénétration de nouvelles relations par régions où régnaient les différentes normes traditionnelles concernant le mariage, la famille, la parenté. A côté d'évidents changements et transformations sociaux «les relations traditionnelles familiales et la structure familiale ont encore une grande influence sur toutes les manifestations de la vie sociale rurale» (Vidosava Stojančević). Cependant, il y existe encore certaines différences régionales qui dépendent d'une différente origine ethnique de la population et du degré de la pénétration des influences urbaines dans le village.

La parenté par degré de parenté («koleni» ou «pojas») se trouve encore sous une grande influence de la tradition (en comptant jusqu'au 10 — 9 ou 8 — 7 degré de parenté par voie paternel), chez les vieilles générations des régions de Šumadija, Pomoravlje, Podrinje, Kolubara, Šabac, Posavina, Dragačevo et Užice. Cependant, en Serbie de l'est et de sud-est le degré de parenté était toujours incertain et il est resté le même jusqu'à nos jours. D'habitude on ne compte plus au-delà du 6-e degré par voie paternel. Contrairement aux vieilles générations les jeunes adhèrent aux règlements législatifs sans tenir compte de la tradition.

La parenté rituelle (parrain, frère d'élection, soeur d'élection) est plus libre, elle a de nouvelles particularités. Les jeunes générations, ne tenant pas compte de la tradition et des vieux parrains, prennent souvent pour parrain ou témoin de mariage leurs camarades et amis.

Dans le mariage et la vie conjugale il n'y a pas de changements frappants quant à l'âge des mariés ou le seniorat masculin (à l'except-

tion des villages de la Serbie de sud où prédomine le seniorat féminin). Un nouveau phénomène représentent les mariages des personnes mineures même là où ils n'avaient pas existé auparavant. Ces mariages ont été caractéristiques pour la Serbie de l'est. Les zones de mariages n'avaient pas subi de grands changements. C'est toujours que l'épouse, soit d'un autre village (exogamie), soit du même village (endogamie), vient vivre dans la maison de l'époux.

Les changements dans la famille sont bien grands: la structure et la composition de la famille, ainsi que le nombre de ses membres ont bien changés. L'enquête révèle plutôt une famille élargie. On avait aussi noté dans certains villages de grandes familles, une sorte de communauté de famille par voie paternel, ce qui représente le reste d'une vie traditionnelle.

L'enquête sur les coutumes concerne dans la plupart des cas reliés aux divers rites religieux. De cette manière on avait voulu établir combien les changements sociaux avaient eu de l'influence sur des cérémonies religieuses, notamment sur les coutumes du cycle familial (naissance, mariage, mort), ainsi que sur la slava (fête du patron d'une famille).

Les études ont établi que les coutumes funéraires ont préservé le plus grand nombre de cérémonies religieuses. Le baptême et le mariage dans l'église sont encore célébrés dans certains villages et dans les autres ils sont en voie de disparition. Dans le village de Grabovica d'où beaucoup de gens travaillent à l'étranger, le mariage à l'église est obligatoire, et même avec une tendance vers l'expansion. Ce fait peut être expliqué par l'influence de l'étranger. La slava n'est plus célébrée (Ielašnica). Cependant, dans les villages s'il n'arrive pas dans la maison, on porte le pain rituel à l'église.

Traduit par A. Gojković

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ, БЕОГРАД

СТАЛНО ПРАЋЕЊЕ ПРОМЕНА У НАРОДНОЈ КУЛТУРИ НА СЕЛУ
(1971—1975)

У П И Т Н И К

насеље:

година:

општина:

Податке унео:

Упитник испуњен:

Информатори:

Шифра:

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

СТРУКТУРА УПИТНИКА ЗА ПРАБЕЊЕ ПРОМЕНА
У НАРОДНОЈ КУЛТУРИ НА СЕЛУ

Садржај

НАСЕЉА

(0) ИДЕНТИФИКАЦИЈА

НАСЕЉА:

географски положај

урбанистичка структура
(типа насеља)
саобраћајна повезаност
број становника

(I) ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ:

1. Становништво:

демографија

структура породица
имовинска обележја
занимања активних

2. МИГРАЦИЈЕ:

повремене
недељне
дневне

3. ЈАВНЕ СЛУЖБЕ:

школе
здравствене установе
месна канцеларија,
милиција др.
пошта

4. САОБРАБАЈ:

аутобуски
железнички
основне везе, број возила,

(II) МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА:

5. ПРИВРЕДА:

пољопривреда
трговина, занатство

6. ГРАБЕЊЕ:

стамбене индивидуалне зграде
(куће)
стамбене друштвене зграде
објекти јавних служби
привредне објекти
кућа и становање

7. ИСХРАНА:

свакодневна савремена исхрана

8. НОШЊА:

промене у н. ношњи, савремени
начин одевања

(III) БРАК, ПОРОДИЦА,брачни односи у селу
(структура брака)**СРОДСТВО:**

породична задруга, узроци деобе

(IV) ДУХОВНА КУЛТУРА:

просвета

ЗАБАВА, ОДМОР:култура
забаве
игре**Религија****Н А С Е Љ А****(0) Основни подаци:**

шифра идентификације _____

1.1. Насеље _____ или Део већег насеља _____
(код пунктова заселака, засебних делова великих села)1.2. Месна заједница _____
(или одговарајућа друга адм. јединица)

1.3. Општина _____

1.4. Крај (подручје)

2.0. Најближи центри вишег реда

(од средишта насеља; у km најкраћим путем за возила)

2.1. Сеоски центар _____ km _____

2.2. Сеоска варошица _____ km _____

2.3. Варошица _____ km _____

2.4. Град _____ km _____

3.0. Везе

3.1. Најближа железничка станица _____ km _____

3.2. Најближа аутобуска станица _____ km _____

(стајалишта) _____ km _____

4.0. Положај

Насеље лежи већим делом у: (подвући одговор)

равници (пољу, долини, котлини)

побрду (на странама)

планини (изнад 500 м надморске висине)

5.0. Тип насеља (подвући одговор)

збијено

разређено

разбијено у засеке

разбијено у мале групе кућа (2—3)

разбијено у одвојене куће

6.0. Број становника према ранијим пописима:

Број домаћинстава:

1921. 1931. 1948. 1953. 1961. 1971.

свега

мушких

женских
површина насеља _____
површина атар _____

I ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

1.0. СТАНОВНИШТВО

Број становника (стање на дан)	укупно _____ мушких _____ женских _____
Рођених: (у селу ван села)	укупно _____ мушких _____ женских _____
Умрлих:	укупно _____ мушких _____ женских _____
Одсељено узрок правац	укупно _____ мушких _____ женских _____
Досељено (порекло) узрок	укупно _____ мушких _____ женских _____
Привремено одсутних	укупно _____ мушких _____ женских _____
Склопљених бракова	укупно _____ оба партнера из насеља _____ младожења из насеља _____ млада из насеља _____
Засновано нових домаћинстава	укупно _____ (од стране новосклопљених брачних парова) од стране раније заснованих поро- дица па касније одсељених (из ранијих година)
Угашена домаћинства: Од тога (подвући одговор)	укупно _____ изумрло _____ одсељено _____

1.2. ИМОВИНСКА ОБЕЛЕЖЈА

Број чисто пољопривредних домаћинстава _____
Број домаћинстава у којима постоји и секундарно привређивање _____

Број домаћинстава у којима један (или више) чланова ради ван домаћинства _____

1.3. УКУПАН БРОЈ АКТИВНИХ СТАНОВНИКА, од тога:

у пољопривреди _____
у занатству _____

у трговини и у угоститељству _____
 у индустрији _____
 у саобраћају _____
 у грађевинарству _____
 у јавним службама _____
 у осталим делатностима _____
 у образовању и култури _____

1.4. СТРУКТУРА ДОМАЋИНСТАВА

Број породица (домаћинстава)

са 1 чланом _____
 са 2 члана _____
 са 3 члана _____
 са 4 члана _____
 са 5 чланова _____
 са 6 чланова _____
 са више од 6 чланова _____

1.5. ЕТНИЧКО ОБЕЛЕЖЈЕ — према пореклу

(I) 2. МИГРАЦИЈЕ

Привремено изван насеља на раду дуже од 5 радних дана у седмици: укупно _____

1. Број домаћинстава чији је домаћин на раду _____

Од тога: у истој општини _____
 у СР Србији _____

у СФРЈ _____

у иностранству _____

2. Број домаћинстава чији је 1 члан на раду _____

Од тога: у истој општини _____

у СР Србији _____

у СФРЈ _____

у иностранству _____

3. Број домаћинстава чијих је 2 или више чланова на раду _____

Од тога: у истој општини _____

у СР Србији _____

у СФРЈ _____

у иностранству _____

4. Од укупног броја колико ради у:

индустрији _____

грађевинарству _____

рударству _____

пољопривреди _____

шумарству _____

јавним служб. _____

другим служб. _____

на школовању _____

2.2. Број запослених на раду изван насеља који бораве по неколико дана изван насеља (максимално до 6 радних дана):

укупно _____
 мушких _____
 женских _____

од укупног броја колико је старешина домаћинстава _____.

Превозно средство којим одлазе на рад: (подвући одговор)

железницом _____
 аутобусом _____
 мотоциклом _____
 бициклом _____
 пешице _____
 на други начин _____

Потребно време за одлазак на рад: (просечно од центра насеља)

до 30 min. — број радника _____
 30 до 60 min. — број радника _____
 60 до 120 min. — број радника _____
 преко два часа — број радника _____

2.3. Број запослених на раду изван насеља који свакодневно одлазе на ради и враћају се кући на ноћивање _____ (потпитања истакао у претходној рубрици)

2.4. СЕЗОНСКИ ПОСЛОВИ — ПЕЧАЛБА

Број сезонских радника — правац кретања
 пољопривредни сезонски радови
 грађевински " "
 остали " "

1. ВРСТА ШКОЛЕ _____

број ученика мушких _____
 женских _____
 број наставника који живе
 у месту _____
 ван места _____

Ако насеље нема школу навести где је:

најближа 4-разредна у месту _____
 колико је удаљена од центра насеља _____ km
 најближа 8-разредна осн. школа у _____
 од центра насеља удаљена _____ km
 ученици одлазе у те школе (подвући одговор)
 пешице
 аутобусом
 железницом
 на други начин

2. ЗДРАВСТВЕНА УСТАНОВА _____

(службени назив — амбуланта, дом здравља, здравствена станица) —
 (подвући одговор)

стална (најмање један лекар у служби)
 повремено дежурство лекара

(број обилазака у недељи) _____
 број сталног особља у сталној сл. у насељу _____
 мед. сестара _____ зуботехничара _____
 Зграда здравствене службе грађена наменски да не

Ако насеље нема здравствену станицу — установу

навести могућности лечења — коришћења мед. установа у другом месту:
 најближи мед. пункт _____ у _____
 (врста)

Породилиште у _____
 удаљено од центра насеља _____ km
 могућност превоза
 аутобус, железница, аутомобил, запреж. кола или _____
Апотека има нема

3.0. ПОШТА: има нема
 пошта се разноси дневно, ређе, или ...
 телеграфске и телефонске везе има нема

Ако насеље нема пошту навести:
 колико је удаљена најближа пошта _____ mk
 поштоноша долази у насеље да не
 долази дневно да не, _____ седмично
 зграда поште: грађена наменски да не
 када _____

4.0. МЕСНА КАНЦЕЛАРИЈА
 (општ. скупштина)

откад постоји у насељу _____

Милицијска станица постоји да не

Саобраћајне везе: постоји ли у насељу:

аутобуска станица (стајалиште) да не
 железничка станица — само путничких возова
 (стајалиште локалних возова) да не
 ако не постоји где се налази:

најближа аутобуска станица (стајалиште)

одстојање од центра насеља _____ mk

изграђен солидан коловоз да не

изграђен модеран коловоз да не

изграђен солидан коловоз да не

најближа железн. станица — само путничких возова

(стајалиште) — **подвући одговор**

одстојање од центра насеља _____ км

Аутобуска саобраћај: број линија које додирују насеље _____

Појединачни саобраћај:

број возила у друштвеном (приватном сектору)

аутомобила _____

камиона, комионета, комбија _____

мотоцикла _____

запрежних возила _____

чамаца _____

трактора _____

(II) МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА

5.0. ПРИВРЕДА

1.0. Пољопривреда: Структура тла (према катастарским подацима)

ораница	_____ ha;	у друштвеној својини	_____ ha
ливада	_____ ha;	”	_____ ha
пашњака	_____ ha;	”	_____ ha
воћњака	_____ ha;	”	_____ ha
винограда	_____ ha;	”	_____ ha
вртова	_____ ha;	”	_____ ha

површина под зградама _____ ha: у друштвеној својини _____ ha
 површина дворишта _____ ha у друштвеној својини _____ ha
 улице, путеви _____ ха
 неплодног необрађеног (неискоришћеног тла _____ ha
 од тога у друштвеној својини _____ ha
 евент. број стабала воћа _____
 број стоке _____

Приватни посед

Укупан број приватних пољопривредних газдинстава _____
 са више од 10 ha _____
 са 5—10 ha _____
 са 3—5 ha _____
 са мање од 1 ha _____

Друштвени сектор пољопривреде

Постоји ли у насељу или у близини пољопривредна радна органи-
 зација (земљ. задруга, добро, комбинат) да не
 да ли врши кооперацију да не
 колико је ове године домаћ. у коперацији _____
 да ли се преко ове организације обавља и продаја производа да не
 којих _____

Механизација

Број домаћинстава у којима се оре:

ралом
 ралицом
 дрвеним плугом
 гвозденим плугом
 трактором

Број домаћинстава која имају рало, ралицу, дрвени плуг, гвоздени
 плуг, трактор

Колико домаћинстава употребљава

стајско ђубриво
 вештачко ђубриво
 не употребљава ђубриво

Колико домаћинстава користи

природно наводњавање
 помоћу долапа
 помоћу моторне пумпе
 или _____

Структура пољопривредних производа

Које врсте највише гаје:
 житарице (које)
 махунарке
 поврће
 воће
 крмно биље
 или _____

Које врсте се гаје у новије време
 Које врсте престају да гаје
 Које врсте гаје за своје потребе
 тржиште

Непољопривредне делатности**Занатство**

којим се пословима-занатима баве као главном делатношћу док им
 је земљорадња споредна _____
 колико је домаћинстава која се баве оваквом делатношћу или чији
 се један члан бави стално _____ повремено _____
 с пријављеном радњом _____;
 без пријављ. радње _____
 квалификованост локалних мајстора-занатлија:
 завршени занат — занатска школа, _____
 самоуки _____, приучени (мајстори др. заната) _____
обучавање новог кадра
 држе ли ученике у привреди _____ немају _____

Опремљеност радњи

имају ли посебан локал _____ (број)
 имају ли одређену тарифу (истакнут ценовник) да не
 имају ли редовно, устаљено радно време _____
 немају устаљено радно време него _____
 раде према прилици, потреби _____

Допунске делатности:

мушкарци _____
 жене _____

Занатлијске и друге услужне радње

раде ли у селу са пријављеном радњом или не:
пријављени да не
 обућар
 кројач
 бријач

ковач
 колар
 бравар
 аутомеханичар

пријављени: да не
 радио-ТВ-механичар
 вуновлачар
 воскар
 столар
 ужар
 опанчар
 кројач народног одела
 електричар
 водоинсталатер
 лимар
 зидар
 качар
 молер
 стаклорезац
 фотограф
 предузимач
 друге врсте занатско-услужних радњи

Колико се домаћинства и којом врстом бави
 домаћом радиношћу

мушкарци _____
 жене _____
 за сеоске _____
 за градске потребе _____

Трговина: има нема

какве све продавнице има
 мешовите робе _____ радно време _____
 самоуслужне опште продавнице _____ радно време _____
 специјализоване продавнице (које и број) _____
 продавница хлеба — пекара _____
 радно време _____ (у које дане)
 месница _____ радно време _____
 књижара _____
 продавница новина _____ дувана _____
 друге врсте продавница _____
 пијаца за продају пољ. производа _____

ГРАБЕЊЕ И УРЕБЕЊЕ НАСЕЉА

Стамбене зграде:

укупно у насељу _____, у друштв. св. _____
 (које се користе)
 нових изграбених _____, у друштв. св. _____
 у послед. 5 година
 изграбених (завршених)
 у овој години и усељених _____, у друштв. св. _____
 број нових зграда
 са електр. осветљ. и сан.
 уређајима _____, у друштв. својини _____

Привредне зграде:

новоизграбене привредне зграде према врстама (нагласити и власништво) приватно или друштвено:
 започета изградња _____ завршена изградња _____
 штала за говеда _____
 штала за говеда и коње _____
 обор за свиње _____
 стаја за овце _____
 живинарника _____
 амбара _____
 шупа за алат и прибор _____
 летњих кухиња _____

Привредне зграде:

гаража _____
 зграда комбиноване намене _____
 друге помоћне зграде _____
 модернизација старих _____

Јавни друштвени објекти:

Укупно у насељу објеката изван приватног власништва _____
 изграбених за последњих 5 година _____
 школска зграда _____ посебна, наменски грабена _____
 да не _____
 када је грабена, завршена, започета зграда дома културе или сличне установе посебно наменски гр. _____ да не _____
 зграда администрације _____ да не _____
 (скупштина општине или месна канцеларија) _____
 када је грабена _____
 зграда здравствене установе _____ да не _____
 када је грабена _____

Стање и промене појединачно према врстама

пошта _____
 зграда пољопривредне радне организације да не
 када је грађена _____
 има ли та организација потребне магацинске просторије да не
 Постоје ли посебне зграде или посебне просторије за:
 читаоницу (библиотеку) да не
 биоскоп (дворану за приредбе) да не
 друштвене просторије за одмор или забаву
 (клуб, просторије са ТВ или _____) да не
 милицијску станицу — испоставу да не
 апотеку да не
 јавно купатило, WC и др. да не
 продавнице (навести према врстама)

остале потребе (навести појединачно)

постоје ли у насељу **спортски објекти**
 игралиште за фудбал, одбојку, кошарку, рукомет
 базен за пливање

постоји ли црква да не
 ако их има више навести број, такође и оне других конфесија _____
 Има ли насеље посебно гробље да не
 има ли насеље парк или сл. површ. за одмор и рекреацију да не

Електрична енергија

постоји ли у целом насељу и откада да не
 делимично _____
 најближа могућа веза за прикључење _____ km
 (уколико нема мреже у насељу)

Снабдевање водом

постоји ли водовод у насељу да не цел.
 само уличне чесме _____
 имају ли водовод у кућама да на делим.
 укupan број домова са водоводом _____
 број домова који се снабдевају са бунара _____
 број домова који се снабдевају са извора _____
 број домова са сопственим водоводом _____

Канализациона мрежа

број домова са канал. _____
 инсталацијама јавне мреже _____
 број домова са сопств. канал. инст. _____

КУБА И СТАНОВАЊЕ

1. Колико је нових стамбених зграда подигнуто у домаћинству од прошле године (за последњих 5 година)?
 - приземних
 - спратних

2. Од којег је грађевинског материјала направљена нова кућа?
 - цигле (пуне или шупље)
 - ћерпича
 - набијене земље
 - камена
 - бетона
 - опеке од шљаке

3. На постојећој стамбеној згради у домаћинству извршене су прошле године следеће промене:
 - дозидана нека нова просторија или извршена промена у постојећој (трем, кухиња)
 - стављен нови кровни покривач — цреп
 - лим
 - салонит
 - замењена слама
 - омалтерисани зидови
стављени нови
 - прозорски оквири
 - врата
 - дрвени подови
 - таванице

4. Имају ли и у којој мери још увек користе отворено огњиште?
 - у стамбеној згради
 - тзв. старој кући
 - летњој кухињи

5. У колико се кућних просторија ложило прошле године
 - зими, у којима
 - лети, у којој

6. У којој просторији спава највише чланова породице

- зими
- лети
- Има ли у тој просторији спојених кревета и ко на њима спава
- спава ли неко на поду
- Постоји ли посебна „гостињска“ просторија или зграда
- Ако обедују за софом, којом приликом и у којој просторији

7. Колико је привредних зграда и привредних објеката подигнуто у домаћинству од прошле године

- амбар, од којег материјала
- кош за кукуруз, од којег материјала
- стаја
- плевња
- сушница за воће
- салаш
- бачија ван села
- хлебна пећ ван куће — зидана
 - од набијене земље

8. Промене у дворишту сеоског домаћинства у прошлој години

- ископан нови бунар
- стављен хидрофор
- ограђено ђубриште
- поплочано двориште — цело
 - делимично
- ограђено новом оградом — гвозденом
 - зиданом
 - од прућа
 - од дрвета, даске
- постављене нове вратнице — гвоздене
 - дрвене
- подигнута настрашица за кола, гаража за ауто
- ископан сенкруп

9. Покућство и промене намештаја у сеоском домаћинству:

- намештај у целини индустријски или занатски („куповни“) _____
- намештај у целини домаће производње („старински“) _____
- мешовит намештај, делом домаћи — делом куповни _____
- У колико домаћинства се користи разбој за ткање _____

Купљено у току прошле године

- штедњак
- електрични шпорет
- комплетна спаваћа соба
- шиваћа машина
- радиоапарата
 - на струју
 - транзисторски
- телевизијски пријемник
- фрижидер

4.2. ИСХРАНА

Колико домаћинстава

купује хлеб у пекари _____

справља хлеб од купљеног брашна _____

справља хлеб од свог брашна _____

Има ли домаћинстава која редовно (или већином) се храни пројом (кукурузом) _____

Колико дана у недељи већина домаћинстава користи месо у исхрани _____

Има ли домаћинстава која користе конзервисану храну (месо из кутија, супу из кесица, поврће из кутије и сл.)

често користи _____^{0/0}повремено користи _____^{0/0}не користи уопште _____^{0/0}**Пића**

(врсте и количине)

Шта све садржи продавница у којој се снабдевају (ако је има у насељу, мисли се на преехрамбене производе) _____

4.3. ОДЕВАЊЕ

4.3.1. Шта се подразумева под данашњом свакодневном ношњом:

мушком

женском

дечјом

Откада се носи

Ко је израђује

Од каквог материјала

4.3.2. Шта носе о празницима

мушкарци

жене

деца

Откада

4.3.3. Да ли је и у којој мери сачувана традиционална нар. ношња?

мушка

женска

дечја

У којим приликама:

о празницима

приликом обреда (год. свечаности, свадба, погреб или _____)

на игранкама и

културно-уметничким приредбама

4.3.4. Да ли се народ радо кити

природним или вештачким цвећем

новцем (металним или неким другим)

разним бинбувама

Да ли је макар делимично сачуван накит који се носио уз традиционалну народну ношњу

(ниске златног или сребрног новца минбуше, наруквице, прстење, украсне игле, или _____)

Да ли се накит носи као украс

обележје економског и друштвеног положаја

заштита, или _____

4.3.5. Чешљање и покривање главе

Какву косу најчешће носе

мушкарци

жене

деца

Откада

Чиме покривају главу

мушкарци

жене

деца

Откада

4.3.6. Да ли се одећа старијих људи у селу битно разликује од одеће

млађих

У чему

БРАК, ПОРОДИЦА, СРОДСТВО

1. Колико је ступило у брак у селу у _____ години:
 - а) мушких
 - б) женских
2. Године старости (просечне) брачника приликом склапања брака:
 - а) мушких
 - б) женских
3. Колико је у селу било склопљено невенчаних бракова: у год. _____
4. Број склопљених поновних бракова (I, II, III брак по реду)
 - а) обудовелих
 - б) разведених
5. Колико је у селу било склопљених бракова малолетника кандидата

у _____ години:

 - а) мушких
 - б) женских

6. Колико је бракова у селу закључено у _____ години између кандидата различитих:
 - а) националности
 - б) конфесионалности
 - в) између кандидата исте националности и конфесије

7. Колико је бракова склопљено у селу у години према професионалним обележјима:
 - а) између земљорадника
 - б) између радника и земљорадника
 - в) између службеника и земљорадника
 - г) између осталих професија

8. Колико је бракова у селу склопљено у _____ години према имовном стању:
 - а) истог или приближно једнаког
 - б) различитог

9. Колико је бракова у селу склопљено у _____ години:
 - а) уз традиционални свадбени обред и црквени обред венчања
 - б) без традиционалног народног свадбеног обреда
 - в) без верског обреда

10. Брачни домицил (место становања супружника):
 - а) у мужевљевом дому
 - б) домазетска заједница (у женином дому)
 - в) одвојена (индивидуална) заједница

11. Број бракова склопљених у селу _____ години:
 - а) са миразом и девојачком спремом
 - б) без мираза и без спреме

12. Колико је бракова склопљено у селу у _____ години између сродника:
 - а) ближих (у ком степену)
 - б) даљих

13. До којег степена се рачуна у селу сродство:
- по мушкој линији
 - по женској линији
14. Колико је у селу разведено бракова у _____ години и број разведених:
- мушких
 - женских
15. Колико је у селу задружних породица у _____ години:
- очинских задруга
 - братинских
16. Колико је у селу у години _____ издељено породичних задружних домаћинстава:
17. Колико породица у селу има у _____ години са неподељеним (задружним породичним) имањем
18. Колико је породица са индивидуалним поседом (подељених имањем од задруге):
19. Узроци деобе задружних породица:

(III) ДУХОВНА КУЛТУРА, ОДМОР И ЗАБАВА

3.1. Просвета

Број неписмених у насељу: _____
 Број описмењених у току године: _____
 Број становника са сред. школ. спремом: _____
 са високом шк. спремом: _____
Културно-просветна друштва: има, нема
Спортска друштва: има, нема
Остала: _____ има, нема

3.2. Култура

Број домаћинстава која редовно прате дневну штампу _____
 Број радио-апарата у насељу: _____
 Број радио-апарата набављених у току године _____
 Број телевизора у селу: _____

Библиотека: постоји, не постоји
 ако постоји, колико је књига приновљено: _____
 колико читалаца користило: _____
 колико књига узето на читање: _____

Дом културе (задружни дом): постоји, не постоји

Колико је приредаба одржано:

у школи
 у дому

Колико гостовања:
 народних певача
 певача забавних мелодија
 књижевника

Колико ликовних изложби: _____

УПИТНИК ЗА ДОМАЋИНСТВО

- Насеље _____
- Презиме и име домаћина _____
- Година и место рођења _____
- Занимање _____
- Слава _____
- Чланови домаћинства
- мушких _____
- женских _____
- Родбински односи са домаћином
- Жена — год. и место рођења, занимање _____
- Синови — год. и место рођења, занимање _____
- Кћери — год и место рођења, занимање _____
- Остали — (снаје, зетови, унуци и др.) са истим подацима
- Порекло:

КУЋА И СТАНОВАЊЕ

- Д 1. Колико је нових стамбених зграда подигнуто у домаћинству од прошле године?
- приземних — тип
 - спратних — тип
- Д 2. Од којег је грађевинског материјала направљена нова кућа
- цигле (пуне или шупље)
 - ћерпича
 - набијене земље
 - камена
 - бетона
 - опеке од шљаке
- Д 3. На постојећој стамбеној згради у домаћинству извршене су прошле године следеће промене — затечено стање (опис)
- дозидана нека нова просторија или извршена промена у постојећој (трем, кухиња)
 - стављен нови кровни покривач
 - цреп
 - лим
 - салонит
 - замењена слама
 - омалтерисани зидови
 - стављени нови
 - прозорски оквири
 - врата
 - дрвени подови
 - таванице

Д 4. Имају ли и у којој мери још увек користе отворено огњиште?

- у стамбеној згради
- у тзв. старој кући
- летњој кухињи

Д 5. У колико се кућних просторија ложило прошле године

- зими, у којима
- лети, у којима

Д 6. У којој просторији спава највише чланова породице

- зими
- лети
- Има ли у тој просторији спојених кревета и ко на њима спава
- спава ли неко на поду
- Постоји ли посебна „гостињска“ просторија или зграда
- Ако обедују за старинским, ниским столићем — синијом, софром, којом приликом и у којој просторији

Д 7. Колико је привредних зграда и привредних објеката подигнуто у домаћинству од прошле године, доносе ли какве новине

- амбар, од којег материјала
- кош за кукуруз, од којег материјала
- стаја
- плевња
- сушница за воће
- обор
- салаш
- зграде комбиноване намене
- остале зграде
- бачија ван села
- хлебна пећ ван куће
 - зидана
 - од набијене земље

Д 8. Промене у дворишту сеоског домаћинства у прошлој години

- ископан нови бунар
- стављен хидрофор
- ограђено бубриште
- поплочано двориште
 - цело
 - делимично

- ограђено новом оградом
 - гвозденом
 - зиданом
 - од прућа
 - од дрвета, даске
- постављене нове вратнице
 - гвоздене
 - дрвене
- подигнута настрашница за кола, гаража за ауто
- ископан сенкруп

Д 9. Покућство и промене намештаја у сеоском домаћинству

- намештај у целини индустријски или занатски („куповни“) _____
- намештај у целини домаће производње („старински“) _____
- мешовит намештај, делом домаћи, делом куповни _____
- да ли се користи разбој за ткање _____
- Купљено у току прошле године
 - штедњак
 - електрични шпорет
 - комплетна спаваћа соба
 - пећ на нафту
 - штрикаћа машина
 - остало
 - радио-апарат
 - на струју
 - транзисторски
 - грамофон
 - магнетофон
 - телевизијски пријемник
 - фрижидер

ИСХРАНА

- Д 10. Да ли домаћинство
 купује хлеб у пекари _____
 справља хлеб од купљеног брашна _____
 справља хлеб од свог брашна _____
- Д 11. Колико дана у недељи домаћинство користи месо у
 исхрани _____
- Д 12. Да ли домаћинство користи конзервисану храну (месо из кутија,
 супу из кесица, поврће из кутије и сл.)
 често користи _____
 повремено користи _____
 не користи уопште _____
- Д 13. Пића (врсте и количине) које домаћинство употребљава _____

Шта све домаћинство набавља у продавници

- а) од пића _____
 б) од прехранбених производа _____

ОДЕВАЊЕ

- Д 14. Шта се подразумева под данашњом свакодневном ношњом: муш-
 ком (опис инвентара одевних предмета по генерацијама и број)
 женском (опис инвентара одевних предмета по генерацијама у до-
 маћинству и број)
 дечјом (инвентар) _____
 Откада се она носи _____
 Ко је израђује _____
 Од каквог материјала _____

Д 15. Шта носе о празницима

мушкарци

жене

деца

Откада

Д 16. Да ли је и у којој мери сачувана традиционална народна ношња?

мушка

женска

дечја

У којим приликама се носи?

о празницима

приликом обреда (год. свечаности, свадба, погреб или _____)

на игранкама и

културноуметничким приредбама

Д 17. Да ли се чланови домаћинства радо ките

природним или вештачким цвећем

новцем (металним или неким другим)

разним бинђувама

Да ли је макар делимично сачуван накит који се носио уз традиционалну народну ношњу

(ниске златног или србеног новца, минђуше, наруквице, прстење, украсне игле, или _____)

Да ли се накит носио као

украш

обележје економског и друштвеног положаја

заштита, или _____)

Д 18. Чешљање главе

Какву косу најчешће носе

мушкарци (по генерацијама у домаћинству)

жене (по генерацијама у домаћинству)

деца

Откада

Д 19. Чиме покривају главу

мушкарци (по генерацијама у домаћинству)

жене (по генерацијама у домаћинству)

деца

Откада

Д 20. Да ли се одећа старијих људи у селу битно разликује од одеће

млађих

У чему

ХИГИЈЕНА

Д 21. Лична (средства за одржавање)

Д 22. Прање и одржавање одеће

Д 23. Хигијена становања (средства за чишћење)

БРАК, ПОРОДИЦА, СРОДСТВО

Д 24. Има ли промена брачног статуса у домаћинству од последњег испитивања

а) удатих

б) ожењених

в) разведених

Д 25. Године старости брачника приликом склапања брака

а) мушких

б) женских

Д 26. Има ли у домаћинству невенчаних брачних заједница

Д 27. Јесу ли то поновни бракови (I, II, III брак по реду)

а) обудовелих

б) разведених

Д 28. Има ли у домаћинству склопљених бракова малолетника у години

а) мушких

б) женских

Д 29. Има ли у домаћинству бракова закључених у _____ години између кандидата различитих:

а) националности

б) конфесионалности

в) између кандидата исте националности и конфесије

- Д 30. Професионално обележје нових супружника у домаћинству
- а) између земљорадника
 - б) између радника и земљорадника
 - в) између службеника и земљорадника
 - г) између осталих професија
- Д 31. Имовинско стање нових супружника у домаћинству
- а) истог или приближно једнаког
 - б) различитог
- Д 32. Да ли је брак између супружника склопљен:
- а) уз традиционални свадбени обред и црквени обред венчања
 - б) уз традиционални свадбени обред и грађански брак
 - в) без икаквог обреда
- Д 33. Брачни домицил (место становања супружника):
- а) у мужевљевом дому
 - б) домазетска заједница (у женином дому)
 - в) одвојена (индивидуална) заједница
- Д 34. Да ли је брак склопљен:
- а) уз мираз и девојачку спрему
 - б) без мираза и без спреме
- Д 35. Јесу ли можда нови супружници у сродничким односима:
- а) ближим (у ком степену)
 - б) даљим
- Д 36. До ког степена укућани рачунају средство:
- а) по мушкој линији
 - б) по женској линији
- Д 37. Да ли је домаћинство задружна породица
- а) очинска задруга
 - б) братинска задруга
- Д 38. Да ли домаћинство живи на неподељеном (задружном, породичном) имању?
- Д 39. Да ли домаћинство живи на индивидуалном поседу (одељеном од задружног имања)
- Д 40. Узроци деобе задружних породица: